

“भारतीयदर्शनेषु मनस्तत्त्वसमीक्षा”

सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य
विद्यावारिधि (पी-एच०डी०) इत्युपाधये प्रस्तुतः
शोध - प्रबन्धः

निर्देशकः-

डॉ० महाप्रभुलाल गोस्वामी
आचार्योऽध्यक्षश्च
तुलनात्मकधर्मदर्शन विभागस्य

गवेषकः

जयप्रकाश त्रिपाठी
दर्शन विभागाध्यक्षः
शास्त्रार्थ महाविद्यालयस्य
वाराणसीस्थस्य

सम्पूर्णानन्द संस्कृत विश्वविद्यालयस्य, वाराणसीस्थस्य

माघपूर्णिमा वि० सं० २०४१

फरवरी सन् १९८५

82-49

“भारतीयदर्शनेषु मनस्तत्त्वसमीक्षा”

सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य
विद्यावारिधि (पी-एच्०डी०) इत्युपाधये प्रस्तुतः
शोध - प्रबन्धः

निर्देशकः-

डॉ० महाप्रभुलाल गोस्वामी
आचार्योऽध्यक्षश्च
तुलनात्मकधर्मदर्शन विभागस्य

गवेषकः

जयप्रकाश त्रिपाठी
दर्शन विभागाध्यक्षः
शास्त्रार्थ महाविद्यालयस्य
वाराणसीस्थस्य

सम्पूर्णानन्द संस्कृत विश्वविद्यालयस्य, वाराणसीस्थस्य

माघपूर्णिमा वि० सं० २०४१

फरवरी सन् १९८५

श्रीमता जयप्रकाशत्रिपाठिना "भारतीयदर्शनिषु मनस्तत्त्व-
समीक्षा" इति विषयमादाय सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयीय विद्या-
वारिधि [पी-एच० डी०] इत्थुणा धियधिकर्तुं महतापरिश्रमेण स्वोपज्ञतया
च यथाविधि यथासमर्थं मम निर्देशेन शोधनिबन्धः पूरितः ।

शोधनिबन्धस्यास्य पर्यालोचनेन इदं ज्ञायते यदयं निबन्धः
परीक्षणाहतां विमर्तीति संस्तोति -

दिनाङ्कः १०/२/२५

५६१ पुस्तकालय डी॥ (५१५)
[डॉ० महाप्रभुलाल गोस्वामी]
आचार्योद्भयकाच
तुलनात्मकधर्मदर्शनविभागस्य
सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालये,
वाराणस्याम् ।

कार्तव्याभिव्यक्तिः
~~~~~

आनुवंशिकसंस्कारेण संस्कृतवाङ्मयस्य प्राचीननवीनपरम्परायां
अथाध्ययनं सम्पादितम् । तत्र दर्शनशास्त्रे आचार्यपरीक्षोत्तीर्णानन्तरं नूतने पथि
गवेषणायाः प्रबलत्वात् सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य दर्शनविभागाध्यक्ष-
महोदयानां प्राच्यपाश्चात्य उभयदर्शनप्राप्तपारंगतानां श्रीमता डा० महाप्रभुलाल-
गोस्वामिमहानुभावानां निर्देशकत्वे "भारतीयदर्शनेषु मनस्तत्त्वतमीशा" इति
विषयमधिकृत्य विद्यावारिधयुपाधिमाधिकर्तुं अशीत्यधिक एकोनविंशतिशततमे
ईसवीये वर्षे पञ्जीकरणममूर्तम् ।

बाल्यकालादेव पदवाक्यप्रमाणपारावारीण्यैः विद्वत्सोवराय-
माणैः साक्षात्पुस्तकीकृतव्याकरणादिशास्त्रैः प्रख्यातश्रेष्ठोक्तैः स्वपितु-
चरैः श्रीमद्भ्यः पं० श्रीरामप्रसादमिषाठिमहोदयैः सकाशादेव अहर्निशं
व्याकरणदर्शनादीनि शास्त्राणि अथा अधिगतानि । तर्जतः प्रथमं परमपूज्य पितु-
पादैः स्वकीयं हार्दिकं कार्तव्यं वितिवेदयामि येषां चरणकमलयोः प्रेमभाजतो
भूत्वा एतस्मिन् महत्कार्ये निगम्यो स्मि ।

सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य वेदान्तविभागाध्यक्षैः परम-
प्रदास्यदैः विद्वत्तत्त्वज्ञैः शास्त्रार्थमहारथिभ्यः व्याकरणन्यायवेदान्ताद्य-
नैकशास्त्राख्ये निलीयं विचरद्भ्यः अस्मद्गुरुरण्यैः श्रीमद्भ्यः पण्डितश्रीदेवस्यस्य-
मिश्रमहोदयैः हार्दिकं कार्तव्यं समर्पयामि ये तत्तत् वेदान्तादिशास्त्राध्यायनेन मां

परितोषयन्ति ।

एतस्य शोधपुबन्धस्य निर्देशकप्रमाणद्वयवर्द्धयः स्वकीयं कार्यजातं
परित्यज्य एतस्मिन् कार्ये साहाय्यं ददाभ्यः दर्शनशास्त्रपारावारीनेभ्यः निरन्तर-
शोधकार्यसम्पादनेदत्तावधानेभ्यः डा०महाप्रभुनामगोस्वामिमहोदयेभ्यः स्वकीयं
हादिकं कार्त्तव्यं समर्पयामि येषां वैदुष्यपूर्णनिर्देशनेन हृदं कार्यं पूर्णताद्वयमात् ।

एतस्य शोधनिबन्धस्य परिपूर्तौ सम्पूर्णनिन्दतस्मृतविश्वविद्यालयस्य
व्याकरणविभागाध्यक्षेभ्यो वेदवेदाङ्गसंकाशाध्यक्षेभ्यश्च श्रीमद्भ्यः रामयत्नगुप्त-
महोदयेभ्यो हादिकं कार्त्तव्यं विनिवेदयामि, येषां महानुसहयोगः प्राप्तो भूत् ।

सम्पूर्णनिन्दतस्मृतविश्वविद्यालयस्य भूतपूर्ववेदान्तविभागाध्यक्षेभ्यः
व्याकरणवेदान्ताध्यक्षेभ्योऽप्यारद्वयभ्यः गुण्यां गुणमेभ्यः श्रीमद्भ्यो विद्वत्पि-
रञ्जेश्वरायमाणेभ्यः श्रीरघुनाथमहानुभावेभ्यः स्वकीयं हादिकं कार्त्तव्यं समर्पयामि,
येषां चरणकमयोः साक्षात्कृत्या मदीयो यं शोधपुबन्धः पूर्णतामगात् ।

काशी हिन्दू विश्वविद्यालयीयतस्मृतमहाविद्यालयस्य भूतपूर्व नव्य-
व्याकरणविभागाध्यक्षेभ्यः साक्षात्पुत्र्यस्मृतव्याकरणादिशास्त्रेभ्यः श्रीमद्भ्यो निरी-
क्षणपतिमिश्रमहोदयेभ्यो हादिकं कार्त्तव्यं विनिवेदयामि येषां सहयोगेनायं शोध-
निबन्धः परिपूर्णतामगात् ।

मम गृहद्वारेभ्यः श्रीमद्भ्यः केशवप्रयन्मशर्मभ्यो हं हादिकं कार्त्तव्यं
समर्पयामि येषाममूल्येन सहयोगेनायं शोधपुबन्धः पूर्णतामगच्छत् । अन्ये च, एतस्य
शोधनिबन्धस्य दृष्टव्यकार्यसम्पादकेभ्यः श्रीबालगदासाहमहानुभावेभ्यः स्वकीयं

हादिं विनिवेद्यं विनिवेदयामि, येषां स्वभावजन्यसारत्येनेदं तद्गुणकार्य-
त्यन्तं समीचीनतया परितोभाप्तमिति पतितमावनीं भागीरथीगङ्गां पुनर्य
सावाचिष्ठवार्धत्योश्च चरणनकमलयोः दिनन्दिनं पुनरिततिं परितोभाप्तं विरगति -
(जयप्रकाश त्रिपाठी)

प्रकृतनिबन्धे प्रवृत्तिबीजानि

माननीया मनीषिप्रवराः

जानन्त्येव भवन्तः यद् जानाति, इच्छति, यतो ततः प्रवर्तते
इति ज्ञानेच्छा कृतिप्रवृत्तीनां पूर्वपूर्वस्य उत्तरं प्रति हेतुता सर्वत्र प्रख्यातवरे-
वास्ति । अत एतन्निबन्धलेखने मदीया प्रवृत्तिं प्रतिमम कृतिः तत्र च अस्मभवेत्ते-
च्छा कारणम् । ता चेच्छा यद्विषयिका स्ति, तद्विषयकमिष्टसाधनताज्ञानं तत्र
कारणताया महति, इति कृत्वा तादृशोऽवसाधनता ज्ञाने मया बीजानि प्रदर्शयन्ते।
तस्मिंश्च तति प्रवृत्तिबीजानि त्वतः प्रदर्शितानि अविश्यन्ति -

1 - यदा हं तर्कगृहम् अधीयानः आसम् तदा द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेष-
तमवाया भावाः सप्तपदार्थाः परिचययथं आगताः, पुनश्च पृथिव्यप्तेजो वाय्वा-
काशकालदिगात्म मनासि नवद्रव्याणि ज्ञात्वा सुखदुःखान्यतर तादात्कारसाधनं मनः
इति मनसः स्वल्पं ज्ञातम् । तस्मिन्नेव काले एषा जिज्ञासा समजायत यत् सुखायेव
सर्वे प्राणिनः चेष्टन्ते, न तु दुःखाय, इति सुखदुःखयोः प्रत्यक्षताकारणीभूतस्य मनसो
विषये विशेषतो अध्ययनं विधेयम्, अतश्च मनः शरीरमध्ये वयम् तिष्ठति, किमिदं
नित्यं वा नित्यं वा इत्यादिकं निश्चेतुं जिज्ञासा समुदिता इति निबन्धलेखने
प्रथमं बीजं मन्तव्यम् ।

2 - पुनश्च दर्शनाचार्यपरीक्षाप्रदानावसरे श्रीमद्भगवद्गीतायाः अध्ययनं
कुर्वता मया -

“वन्यलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवद् दृढम् ।

तस्याहं निग्रहं मात्थे चायोरिव सुकुकरम् ॥”

इति श्लोकः पठितः, तदर्थव्याख्यतः तदनु सा प्राथमिकी जिज्ञासा तत्पुष्टा
लभ्यते यत् गुडाकेशो महामनीषी अर्जुनो पि मनो निग्रहविषये महदाश्चर्यमभि-
व्यनक्ति । अतः सकलशास्त्रदृष्ट्या मनसः स्वभावं निश्चित्य तदविषयकः एको
निबन्धः लेखनीयः इति द्वितीयो बीजः ।

3 - एकदा दर्शनाचार्यपरीक्षोत्तरणानन्तरं वाराणस्यामेव समाहूतायाम्
एकस्यां पण्डिततमायां अहमपि गतवानासम्, तत्र च एकेन विद्वद्वारेण अयं प्रश्नः
तदुपस्थापितः यत् मृत्युकाले सत्त्वाद् स्थूलशरीरात् निःसृत्य शरीरान्तरे यत्
गच्छति तत्किमिति प्रश्नमिमं श्रुत्वा अग्रेण पण्डितवारेण उत्तरितं यत् सूक्ष्मं शरीरं
सत्त्वाद् शरीरात् निर्जत्य गच्छति । सूक्ष्मं च शरीरं ज्ञानेन्द्रियमन्यक्तस्य को-
न्द्रियमन्यक्तस्य तन्मात्रापन्यक्तस्य, मनोबुद्ध्यहंकारत्रितयस्य सम्पटितस्य । समा-
धानमिदं श्रुत्वा पूर्वपक्षिणा विदुषा उक्तं यत् मनसः हुं बुद्धेश्च कीदृशी भेदः,
ततः उत्तरपक्षिणा द्वयोः लक्षणपुस्तके भेदः निर्वाचितः अग्रे च पुनः न्यायदर्शन-
दृष्ट्या मनसः परमाणुत्वात् नित्यत्वे च चर्चा प्रचारयता पूर्वपक्षिणा सुवि-
द्वतामपि मनसो विनाशं न शक्नोति इत्युक्तम्, उत्तरपक्षिणा च वेदान्तदर्शन-
रीत्या तस्मिन्काले मनसो विनाशः प्रतिपादितः, इदं सर्वं धृष्टता मया निश्चयो
विहितः यतः मनस्तत्त्वमाधारीकृत्य दीर्घकायो निबन्धः अवश्यलेखनीयः इति
तृतीयं प्रवृत्तिबीजम् ।

५ -

अग्निमे च काले यदा वाराणसेष द्वापरेष्वेवमदृत्य ज्ञात्कार्य-
प्रहाविद्यालये दर्शनविभागाध्यक्षपदे नियुक्तो भवम् तदा एकस्मिन् विद्वत्-
समाजे मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः इति विषयमुद्दिश्य भूयसी
चर्चा भूता । तदा विचारितमेतद् यत् कस्यचिद् विषयस्य निश्चये सत्येव तत्र
निगूढानुगूढादिकं कर्तुं शक्येत्, अतः मानवजीवनं सम्प्राप्य जन्ममरणाचिच्छेद-
लक्षणायाः संसृतेः पारम् अवश्यं गन्तव्यं ततः स्य परमानन्दावाप्तिः सम्भा-
व्यते, इति कृत्वा मनसः स्वल्पं यथार्थतया निश्चेतव्यं तत्तत्र तन्निगूहणेन उक्त
लक्षणावाप्तिः कर्तुं शक्यते, अतो मनोविषयकः निबन्धगुन्धः अवश्यं विरचनीयः
एतद्व्याजेनैव सम्पूर्णानन्दसंस्तूतविश्वविद्यालयीय विद्यावारिधयुपाधिरपि
लभ्या इति चतुर्थवीजम् । इति शम् ॥

प्रासङ्गिकम्

मनस्तत्त्वस्य विवेचनं भारतीयतत्त्वदर्शनविद्यास्यतत्त्वदर्शन-
चिन्तनयोः प्रायः एकं प्रधानमूलमङ्गलमस्ति । भारतीयदार्शनिकचिन्तनधारायां
केवलं मनो विदुष्यमार्थत्वेन चिन्तनं नोपलभ्यते । परित्यक्ताप्यपि दिशि मनो-
विज्ञाननामकस्य शास्त्रत्वोत्पत्तिः एकोनविंशतिशताब्द्याः पूर्वं नाभूत् ।
भारतीयतत्त्वचिन्तनधारायां केवलं बौद्धदर्शनस्य विज्ञानवाचनादिकायां शाखायां
विज्ञानं वा बुद्धिमेव वा विदुष्य चिन्तनमभूत् । तथा तत्र "मनोविज्ञान"पदस्य
प्रयोगो प्रयुक्तमयौ ।

यतोहि पुस्तकलोपग्रन्थस्य विषयः "भारतीयदर्शनेषु मनस्तत्त्वम्"
इत्यस्ति, अत्र च भारतीयं दर्शनमास्तिकन्यास्तिकभेदेन द्विधा विभज्यते तन्ना-
स्तिकस्य नास्तिकदर्शनस्य चाभिधेयो नितान्तं विवादास्पदमासीत् । अतः सर्व-
प्रथममेतस्य विषयस्य तीक्ष्णं तीक्ष्णं विचारो त्यन्तशुद्धयुक्तं अतिश्यति - यत्
"नास्तिक" शब्दस्य की र्थः, एततो च "नास्तिकदर्शन" शब्देन कानि कानि
दर्शनानि आभिधेयानि सन्तीति यतिकन्धित् सूक्ष्मेक्षित्या विचारः प्रस्तुत्यते ।

१. नास्तिक्यद्वयस्य व्युत्पत्तिरर्जय

व्याकरणस्य सुप्रसिद्ध आचार्यो महर्षिपाणिनिः । यस्य कालः ३५०
वास्तुमेवमप्युक्तकालानुसारं ३०० पूर्वं ४०० तः ४५० यावदस्ति । यस्य च कालं

वैजयोनमहोदयः 500 ई० पूर्वं स्वीकरोति । त्वेकतुनद्वारा "आस्तिक"शब्दस्य व्युत्पत्त्यापार्थं धैर्यस्मिन् त्वस्ये प्रकाशं पातितवान् -

"अस्ति नास्ति किटं मतिः" [५/५/६०]

अस्य सूत्रस्य भाष्ये आचार्यविरटः प्रदीपटीकायां लिखति -

"अस्तीत्यस्येति । परलोककर्तृका य इति विज्ञेया । तस्यैव विज्ञेये लोके प्रयोग-
दर्शनाद् । तेन परो लोको स्तीति मतिर्यस्य स आस्तिकः । तद्विपरीतो
नास्तिकः ।

इत्यन्याचार्यविरट्स्य "प्रदीप"टीका नुसारमपि परलोकस्य तत्तां
स्वीकर्तारं एवास्तिकपदसंज्ञां गतवन्तः, एतद्विपरीतं परलोकस्य तत्तां नद्वीकर्तारी
नास्तिकपदसंज्ञां गतवन्तः ।

इत्यन्येकोपबुद्धतत्तायां व्याख्यायन् वैश्वकर्णसिद्धान्तलोचुदीकारः
श्रीमान् भट्टोजिदीक्षितमहोदयः [१६ अताब्द्यां] लिखति -

"अस्ति परलोकः इत्येवं मतिर्यस्य सः

आस्तिकः । नास्ति इति मतिर्यस्य सः नास्तिकः ।"

अर्थात् यः "परलोको 'स्ति" इत्यद्वीकरोति स आस्तिकसंज्ञां लभते, यश्च पर-
लोकं नाद्वीकरोति स "नास्तिक"पदसंज्ञां लभते ।

सृष्टिकारो भगवान् भूः नास्तिकशब्दस्य लक्ष्यं निम्नप्रकारेण
कृतवान् -

"यो तमन्येत् ते भूते हेतुनास्माभ्याद् द्विजः ।

त साधुभिर्बहिष्कार्यो नास्तिको वेदनिन्दकः ॥"

अर्थात् यो द्विजः केवलं हेतुनास्माभ्याद् भृतिं प्रमाणतया नाङ्गीकरोति तः, शिष्टजनेः सर्वथा बहिष्करणीयः, यतोहि यो वेदं निन्दति त नास्तिको भवति। एतेन स्पष्टं भवति यत् भगवन्मनुष्यदया यो वेदेषु अस्ते अपि च यो वेदान् न निन्दति तः "आस्तिक"पदसंज्ञां लभते ।

"शब्दस्तोत्रमहानिधिः" नामके संस्कृतकोशे "आस्तिक"पदस्य व्याख्या इत्येत्युकारेण कृता गति "अस्ति परलोक इति मतिर्यस्य [उक्] पर-लोकास्ति त्वयादिनः । अस्तीत्युक्त्यागतो यस्यादास्तिकस्तेन कथ्यते । इति निरुक्तसंज्ञायाः जरत्काटमुनिर्मुनिः² ।

अस्मिन् कोशे "आस्तिक"पदस्यार्थं कुर्वन् लिखति - आस्तिकस्य भावः कर्म वा । वैदिकधर्मे श्रद्धायाम् ।

इतिस्वरूपेणः "आस्तिक"पदस्य व्युत्पत्तौ- [1] परलोकस्य विश्वासः, [2] वैदिकधर्मे श्रद्धायाः समावेशश्च कृतो गति ।

"वाचस्पत्यम् "बृहत् संस्कृतश्रिधानम्" इत्येतन्नामके ग्रन्थे "आस्तिक"पदस्यार्थो नेनपुकारेण कृतो गति -

अस्ति परलोक इति मतिर्यस्य [उक्] तथा पूर्वोद्दिष्टलोके अस्तीत्युक्ता गती यस्यात् - - - - -³।

1. मनुस्मृतिः - 2/11.

2. शब्दस्तोत्रमहानिधि - पृ० 72.

3. वाचस्पत्यम् बृहत् संस्कृतश्रिधानम् - पृ० 893 चीशम्भा सं०सी०.1962 संस्क०

इत्थमेव पूर्वोक्तोभयोः कोशयोः "नास्तिक"पदस्यार्थो नैवपुकारेण कृतो वर्तते ।

नास्ति परलोकस्तत्साधनमदुष्टं तत्साक्षीश्वरो वा इति मतिरस्य
॥३८॥ । १- परलोकाभाववादिनि, २- तत् साधना दृष्टाभाववादिनि,
३- तत्साक्षिणेश्वरस्यासत्त्ववादिनि च चावर्णादौ ॥

अर्थात् यः परलोको नास्ति परलोकस्य च साधनमदुष्टं धर्माधर्मा
वा न अवतः एवं धर्माधर्माः साक्षी ईश्वरो पि नास्ति इति मां स्थापयति,
यद्य परलोकस्याभावं ज्ञापयति, परलोकस्य साधनमदुष्टस्याभावं कथयति यद्य
तदीय साधिभूतस्येश्वरस्य अस्तित्वं बोधयति तः "नास्तिक"पदसंज्ञां लभते । यथा-
चावर्क आदि । नास्तिकता पदस्यार्थः एतेन पुकारेण कृतो वर्तते -

नास्तिकस्य भावः सिध्यादुष्णो ।

शब्दस्तोममहानिधि "नास्तिकस्य" पदस्य व्याख्या अनेन पुकारेण कृता वर्तते -

"नास्तिकस्य भावः कर्म वा, यत्
शास्त्रोक्तेषु फलवत् कर्तुं अफलाबुद्धौ ।"

वाचस्पत्यं नामके कोशे नास्तिकपदस्यार्थेनैव पुकारेण कृतो वर्तते -

"नास्ति परलोकस्तत्साधनमदुष्टं तत्साक्षीश्वरो वा इति मति-
रस्य ॥३८॥ । १- परलोकाभाववादिनि, २- तत्साधनादुष्टा भाववादिनि,
३- तत्साक्षिणेश्वरस्यासत्त्ववादिनि च चावर्णादौ ।

अस्मिन् कोशे चावर्कद्विपदेन चावर्क माध्यमिकबोधाचार

तौत्रान्तिकवेदाधिकक्षिप्रश्रमेदेन षड् गृह्यन्ते, एतानि षड्दर्शनानि, नास्तिक-
पदस्य तंजागलभन्त । इत्थमेव "नास्तिक्यपदस्यार्थः नास्तिकस्य भावः [अयम्]
इति कथितोऽस्ति । तथा "नास्तिक्यं वेदनिन्दां च देवतानां च कुत्सनम्" इति
महर्षिभिरनुगतं स्वगत परिपुष्ट्यर्थं समुद्धृतवान् । तथा "नास्तिकता" पदस्यार्थं
निम्नलिखितेन प्रकारेण सूचितवान् - नास्तिकस्य भावः [तत्] मिथ्यादृष्टौ पर-
लोकाद्यभावज्ञानस्य मिथ्यात्वात् ।

"अज्ञानात्मको मोहस्तथा धर्माधर्माशक्तः ।

तस्मान्नास्तिकता चैव दुराचारश्च जायते ॥"

उपर्युद्धृतकोशार्थेषु परलोकस्यास्तित्वमनङ्गीकुर्वतां दर्शनानां नास्तिक्यपदस्य तंजा-
दत्ता वसति । महर्षिः मनुः वेदनिन्दकान् देवताकुत्सकांश्चापि "नास्तिक" पदेन
व्यवहरति । एतस्मिन्नधारे ईश्वरस्य सत्तामनङ्गीकुर्वतां चावार्किकीद्वेनदर्शना-
नामपि नास्तिककोटावेव स्थापयति, किन्तु ईश्वरसत्तामनङ्गीकर्तृत्वात् यदि
किमपि दर्शनं नास्तिक्यदशाश्रयेत्तदा पूर्वमीमांसातां व्यदर्शनं चापि नास्तिक-
पदान्तर्गतमागच्छेत्, यतोहि सत्योर्द्वयोर्दर्शनयोः ईश्वरस्य सत्ताऽनङ्गीकृता
वसति । अस्मिन्प्रसङ्गे परलोक-पुनर्जन्मनोर्विश्वात एवास्तिक्यदाभिधेयो वसति।
केवलं वेदमेव प्रमाणत्वेनाङ्गीकुर्वताम् आस्तिक्यदेन कथनं वैदिकताम्पदाधिकदृष्टि-
वर्तते । शब्दशास्त्रस्य परमप्रमाणभूताचार्यपाणिनिमतानुसारमपि आस्तिक्यदाभि-
धेयस्य लक्षितः उपरि वर्णितानुसारमेव वर्तते, अर्थात् परलोकस्य सत्तात्वीकर्तृजनः
तन्मतन्यास्तिक्यदशात् परलोका स्वीकर्ता तन्मतञ्च नास्तिक्यदशाश्रवति ।

2. "आस्तिकदर्शन" शब्दस्याधिक्यम्

भारतीयदर्शनस्येतिहासकाराः दर्शनानां विभाजनं - [1] आस्तिक-
दर्शन [2] नास्तिकदर्शन इति द्वेद्वयेन कुर्वन्ति । एतेषां दर्शनानामितिहासकाराः
आस्तिकदर्शनानां श्रेणीषु- सांख्य, योग, वैशेषिक, न्याय, पूर्वोत्तरमीमांसेति
अष्टविधान् स्थापयन्ति । तस्येह विभाजनं वेदानां प्रमाणस्य स्वीकृत्यैविक-
दर्शनान्येवास्तिकदर्शनं पदवाच्यं भवन्ति । तथा वेदप्रामाण्यमङ्गीकर्तुं परलोक-
विश्वस्यन्ति दर्शनानि नास्तिकदर्शनं पदेन अङ्गीक्रियन्ते । एतेषां दार्शनिकेति-
हासकाराणां मतानुसारं नास्तिकदर्शनेषु चापार्थिकेनबौद्धदर्शनानि भवन्ति ।

प्रस्तुते शोधप्रबन्धे "आस्तिकदर्शन" शब्देन द्वावेतिहासकाराणां
प्रतिपादिताः विभागाः अस्वीकृताः भवन्ति । अनास्तिकदर्शनशब्देन तात्पर्यं
तैः तर्कैः दर्शनैः यतिः, यानि पुनर्जन्मः परलोकस्य च सत्तायाः सिद्धान्तमङ्गी-
कुर्वन्ति । भवन्तु तानि वेदप्रामाण्यवादीनिः, अथवा न भवन्तु, भवन्तु तानि
अनीश्वरवादीनि । तथापि तानि अनास्तिकदर्शनश्रेणीषु स्थापितानि सन्ति ।
अस्तु ।

उक्त प्रकारेण आचार्यपाणिनिमहाभाष्यकारयतञ्जलिप्रभृतिविदुषां
मन्तव्यानुसारमत्र दर्शनानां विभाजनं परलोक सत्ता स्वीकृत्यस्वीकृत्याधारेण च
कृतमस्ति । द्वावेतिहासकारमतानुसारं "नास्तिकदर्शनान्तर्गतं यद् बौद्धजैनदर्शनम्
स्थाप्यते, तदपि तत्रात एवास्तिकदर्शनेषु अन्तर्भूतं भवति, यद् जैनबौद्धदर्शनयोः पुन-
र्जन्म परलोकयोश्च सिद्धान्तः स्वीकृतो यतिः । केवलं चापार्थिकदर्शनेषु प्रस्तुतशोध-
प्रबन्धस्य तीव्रता बहिर्भवति, यतोहि एतस्मिन्दर्शने परलोकसत्ता स्वीकृतेः

सर्वथा अभावो यति ।

इत्यत्र च चार्वाकदर्शनमेव प्रस्तुतशोधग्रन्थे नास्तिरुदर्शनत्वेनादोषी-
कृतमस्ति ।

3. "मनस्तत्त्व"पदस्य स्पष्टीकरणम्

शोधग्रन्थप्रारम्भे "मनस्" पदप्रयुज्य "मनस्तत्त्व"पदस्य प्रयोगो
विज्ञेयविशेषेण कृतो यति । "तत्त्व"शब्दस्य व्युत्पत्तिः तस्य भावस्तत्त्वम्
इत्यस्ति । अर्थात् "तत्" शब्देन शब्देऽर्थे "त्व" प्रत्ययविधानेन "तत्त्व"
शब्दो निष्पद्यते । अतः शोधग्रन्थे न केवलं मनसः स्वभावमेव वर्णितं अवश्यति,
अपितु मनसः स्वभाव [नेवर] गुणधर्मक्रियाकलापादिमनोवृत्तिषु त्वेषु त्वेषु
प्रकाशो अवश्यति । अनेनैवाविशेषेण "मनस्" इत्यनेन तद् "तत्त्व"पदस्यापि
प्रयोगः कृतो यति ।

4. शोधग्रन्थस्य लक्ष्यम्

उक्तप्रकारेण "आस्तिकदर्शन" मनस्तत्त्व" प्रवृत्तिपदानां स्पष्टी-
करणानन्तरमिदानीं शोधग्रन्थलक्ष्यमधिकृत्यतः कर्तव्यो भवति । एतस्य शोध-
ग्रन्थस्य मुख्यं लक्ष्यमिदमस्ति यत् मनस्तत्त्वविषयस्य स्वतन्त्रं यथासम्भवं तांगो-
पांगतया निरूपणं कृतं भवेत् । इदानीं यावत् पूर्वपश्चिमेषु त्वेषु त्वेषु "मनस्तत्त्व"-
स्य निरूपणमेकं गौणत्वेण कृतमस्ति । मनस्तत्त्वस्य गौणस्थानप्राप्तिकारणान् मनसि
तथा तदीये धर्मे क्रियाकलापादिषु च पर्याप्तं ध्यानं नैव प्रवृत्तमस्ति ।

2 - यद्यपि पाश्चात्त्यदर्शनानां चिन्तनधारायां हृदानीं मनोविज्ञान-
मेकं स्वतन्त्रमस्तित्वं प्राप्तम् । तेन च दार्शनिक-चिन्तनधारायां पृथग्भूय एकं नूतनं
विज्ञानस्य स्वरूपं धारितमस्ति, तथापि सामान्यवादिभारतीयदार्शनिकचिन्तन-
धारायामित्थंभूतपृथक्करणस्य कृते किमपि स्थानं नास्ति । एतस्मिन् समीका-
त्वे तुलनात्मके ध्याययने एतस्य दृष्टिकोणस्य औचित्यानौचित्ययोरपि प्रकाश-
पातनं प्रस्तुतस्य शोधप्रबन्धस्य लक्ष्यमस्ति ।

3 - लक्ष्येण मनोविषये समुपलब्धां सामग्रीमधिकृत्यतर्कितकरणमेतस्मिन्
ऐतिहासिके परिप्रेक्ष्ये मनस्तत्त्वस्य तदीयमहत्त्वस्य च त्वीजोत्पत्तिकरणमपि
प्रस्तुतशोधप्रबन्धस्य मुख्यं लक्ष्यमस्ति । अनेन प्रकारेण मनोविज्ञानस्य दृष्ट्या
मनस्तत्त्वस्य तांगीपांगनिष्पन्नं मानवजीवने मनतः सर्वोत्कृष्टं महत्त्वं तथा मनसो
विविधश्रमिषु समुपलब्धानामवस्थानां निष्पन्नं शक्तिरूपं । शोधप्रबन्धस्येदमप्येक-
मुद्देश्यं वर्तते ।

4 - मनस उत्पत्तिं विकासस्य साधनां सम्भावनान्याधिकृत्य तर्कित-
करणम्, मनस अतिमनसश्च [तुप्तामाइन्ड] स्वल्पस्य निष्पन्नम्, मानवजीवनस्य
विशालकार्यविधौ मनस्तत्त्वविकासस्योपयोगिता प्रकाशनम्, मनसश्च प्रयोगद्वारा
हृदलोके परलोके च प्राप्तव्यानां फलानामपि स्पष्टकरणमेतस्य शोधप्रबन्धस्य
लक्ष्यमस्ति ।

अन्यत्र- भाषणाकल्पनापक्षौ [इमोजनल सार्डिड] बुद्धिपक्षश्च
[इंटेलिक्चुअल सार्डिड] एतस्य शोधप्रबन्धस्यान्तर्गतौ विषयः समाविष्टौ शक्तिरूपं,
यतश्च मनतः तांगीपांगनिष्पन्नं सम्भवेत् ।

पूर्वं प्रतिपादितमस्ति यत् प्रस्तुते शोधप्रबन्धे यत्रावश्यं ज्ञातव्यं
अविद्यति, तत्र पाश्चात्त्यमनोविज्ञानद्वारा स्वीकृतेः मनोविषयकेः सिद्धान्ती-
रपि उक्तास्तिकदर्शनद्वारा स्वीकृतमनोविषयकसिद्धान्तानां तुलनासंक्षेपेण
प्रस्तुताऽस्ति । तुलनात्मकसमीक्षात्मकपदाभ्यामेव एव सकेतः कृतो वसति ।
इत्यन्य पारम्परिकमनोविषयकसिद्धान्तानां तुलनाया अयं शोधप्रबन्धः मनो-
विज्ञानस्य क्षेत्रे नूतनतमविचारानामुपलब्धीनाञ्च समावेशं करिष्यति, अपि च
केवलरुद्धिवादिप्राचीनमनस्तत्त्वचिन्तनधारातः उन्मुक्तो अविद्यति ।

शोधप्रबन्धे विषयस्य स्पष्टता करणाय सन्दर्भस्य सुस्पष्टता-
करणार्थं कुत्र कुत्रचित् कतिपयानामंशानामनेकवारमुल्लेखकरणमावश्यकतया आगतम्,
यत्पुनरावृत्तिर्नोप्यते, यतोहि एतद्विना पूर्वं कथितमुद्देश्यं पूर्णतां नैव गच्छेत् ।

शोधप्रबन्धस्य संक्षिप्ता पृष्ठभूमिः

अयं शोधप्रबन्धः सप्तप्रवृत्तयामेषु परितमोऽप्युक्तो भवति, अध्यायानां
प्रारम्भात्पूर्वं विषयप्रवेशान्तर्गतं "मनसो महत्त्वं" ज्ञापितमस्ति । एतस्मिन् शीर्षके
मनस्तत्त्वविषये सन्देहप्रयोजने, मनस्तत्त्वस्य सत्तायाः स्वीकृतिः, मनसः करणता,
ज्ञानं तदीयासाधारणकारणं मनः, आस्तिकदर्शनेषु प्रमाणानां वर्गीकरणस्य महत्त्वम्,
अनुभूतिः प्रमाणञ्च, ज्ञानविज्ञानयोरन्तरम्, मनोविज्ञानस्य त्वम्, मनोविज्ञान-
स्याध्ययने कालक्रमस्य महत्त्वमित्यादि विषयेषु विचारोऽभिध्यज्यो वसति ।

प्रथमाध्याये - मनोविषयकतामग्रीणां वैदिकताश्च अध्ययस्य, संहिता-
नामुपनिषदां पाश्चात्त्यदर्शनस्य च समीक्षात्मकं तुलनात्मकवाध्ययनं कृतमस्ति ।
तत्पश्चात् आस्तिकदर्शनेषु मनोविषयकचिन्तनस्य च प्रयोजनं ज्ञापितमस्ति ।

द्वितीये तृतीयेऽध्याये च - मनसः स्वस्य, आस्तिकदर्शनेषु
पाश्चात्त्यदर्शनेषु च किमस्ति १ एतस्य विषयस्य विवेचना कृता वर्तते । तत्प-
श्चात् मनस्तत्त्वलक्षणानां पारस्परिकी समीक्षा कृता वर्तते । अन्तःकरणस्थान-
मयता तथा मनसो निष्कृष्टं स्वस्य ज्ञापयता मनसः आत्मना शरीरेण जगता च
सहसम्बन्धोऽपि निरूपितो वर्तते ।

चतुर्थाध्याये - मनोबुद्धिचित्ताहंकाराणामास्तिकदर्शनाधारेण
निष्पन्नमस्ति ।

पञ्चमाध्याये - मनसः क्षमतायाः प्रकाराणि च आस्तिकदर्शनेषु
विवेचनं विवेचयत् पाश्चात्त्यदर्शनेन साम्यं वैषम्यमपि प्रदर्शितमस्ति ।

षष्ठाध्याये - प्रत्यक्षादिप्रमाणेषु मनसो महत्त्वं प्रतिपादयता
स्मृता, प्रमायामप्रमाहाने च मनसः स्थानस्यापि समीक्षणं कृतमस्ति ।

सप्तमाध्याये - शक्तिध्यानज्ञानेषु मनसः स्थानस्य गवेषणा कृता
वर्तते । मनोऽतिमनसोः जीवनस्य विभिन्नाः अवस्थाः, मुक्तैस्तथाजीवन्मुक्तेर-
वस्थायां मनसः सत्ता, कार्याणां प्रतिपादनमपि एतस्मिन्नेवाध्याये कृतमस्ति ।

अष्टमेऽध्याये - विशिष्टाद्वैतवेदान्तानुसारं मनसः स्वस्य प्रति-
पादितं वर्तते ।

अन्ते - बोधतंदारान्तर्गतः बोधकार्यस्य निष्कर्षः प्रदर्शितो वर्तते ।

विषयानुक्रमः

पृष्ठ-संख्या

विषयप्रवेशः - पृष्ठ १-२६

१-	मनसो महत्त्वम्	--	--	१
२-	मनस्तत्त्वविषये उद्देशः प्रयोजनम्	--	--	५
३-	मनसः सन्दिग्धता	--	--	६
४-	मनस्तत्त्वविशेषनस्य प्रयोजनम्	--	--	७
५-	मनस्तत्त्वस्य धारणाकृतिहेतुः	--	--	८
६-	मनसः कर्णता	--	--	९
७-	ज्ञानं तस्यासाधारणं कारणमर्थात् कारणम्			१२
८-	वास्तवदर्शनेषु प्रमाणानां वर्गीकरणस्य महत्त्वम्			१३
९-	अनुमतिः प्रमाणम्	--	--	१६
१०-	ज्ञानविज्ञानयोरन्तरम्	--	--	१७
११-	मनोविज्ञानस्य स्वत्वम्	--	--	२०
१२-	मनोविज्ञानाध्ययने कालक्रमस्य महत्त्वम्	--	--	२५

प्रथमोऽध्यायः - पृष्ठ १-३७

१३-	मनोविषयकामग्राणां संवेदणम्	--	--	१
१४-	वेदिकयाज्ञाने मनसो निर्देशः	--	--	२
१५-	पुराणरत्ने त्रिमद्भागवतमहापुराणे मनः	--	--	४
१६-	वास्तवदर्शनेषु मनोविषयकाः उद्देश्येताः			५
१७-	वेददर्शने मनः	--	--	६
१८-	बौद्धदर्शने मनः	--	--	९
१९-	पाश्चात्यदर्शने मनः	--	--	१०

२०-	वास्तिकदक्षिणेषु मनो विषयकविन्तनस्य प्रयोजनम्	१२
२१-	न्यायवशेषिकदक्षिण मनसः सत्तास्वीकृतेः प्रयोजनम्	१३
२२-	सांख्ययोगदक्षिणे च मनसः सत्तास्वीकृतेः प्रयोजनम्	१६
२३-	पूर्वमोमांसायां मनस्तत्तायाः प्रयोजनम् --	२१
२४-	उत्तरमोमांसायां (वेदान्तदक्षिणे) मनस्तत्तायाः प्रयोजनम्	२६
२५-	जैनदक्षिणे मनसः सत्तास्वीकृतेः प्रयोजनम् --	२८
२६-	बौद्धदक्षिणे मनसः सत्तास्वीकृतेः प्रयोजनम् --	३१

द्वितीयोऽध्यायः - पृ० ३८-११४

२७-	भारतीयदर्शनपाश्चात्यदर्शनानाञ्च विन्तने भेदाः	४०
२८-	वास्तिकदक्षिणेषु मनसः स्वरूपं लक्षणञ्च --	४४
२९-	न्यायदक्षिणे मनसः स्वरूपं लक्षणञ्च --	४५
३०-	वैशेषिकदक्षिणे मनसः स्वरूपं लक्षणञ्च --	५१
३१-	योगदक्षिणे मनसः स्वरूपं लक्षणञ्च --	५६
३२-	सांख्ययोगस्य सृष्टिप्रक्रियायां मनसः रुचि उत्पत्तिः	५७
३३-	उत्तरमोमांसायां मनसः स्वरूपं लक्षणञ्च --	६३
३४-	मनस उत्पत्तिः -- --	६६
३५-	जन्तःकरणं भौतिकतत्त्वम् --	६८
३६-	वेदान्तदक्षिणे मनसो नित्यता --	६९
३७-	आहारः (जन्तुनाम्) मनस्य --	७६
३८-	श्रीमद्भगवद्गीतानुसारं मनसः स्वरूपम् --	७८
३९-	सांख्यदक्षिणे मनसः स्वरूपं लक्षणञ्च --	८२
४०-	पूर्वमोमांसायां मनसः स्वरूपं लक्षणञ्च --	८३
४१-	मनस्तत्त्वव्यतिरेकणम् -- --	८६
४२-	जैनदक्षिणे मनसः स्वरूपम् -- --	८८
४३-	इन्द्रियस्य मनसश्च स्वरूपम् --	९०२

४४-	बौद्धदर्शनं मनसः स्वरूपं लक्षणञ्च	--	१०६
४५-	विज्ञानवादे मनसः स्वरूपम्	--	१०८

तृतीयोऽध्यायः - पृ० ११५-१६७

४६-	पाश्चात्यदर्शनं समुल्लेख्यमनस्तत्त्वस्य स्वरूपं लक्षणञ्च		१११
४७-	प्राचीनभिन्नदेशस्य सिद्धान्तः	--	११६
४८-	यहूदीयं मनो विज्ञानम्	--	११७
४९-	ग्रीकदेशीयं मनो विज्ञानम्	--	११८
५०-	यूरोपदेशे मध्यकालिकं मनो विज्ञानम्	--	१२४
५१-	यूरोपीय बुद्धिवादः	--	१२५
५२-	एकात्मवादः	--	१२६
५३-	‘ट्रिटिच डम्पोरियलिज्मः’ इति सिद्धान्तः		१२७
५४-	विज्ञानविज्ञानाभ्यां मनो विज्ञानम्	--	१२७
५५-	मनस्तथा शरीरम्	--	१२८
५६-	पाश्चात्यमनो विज्ञानस्य विषये एका समोक्षात्मिका		
	तुलनात्मिका च दृष्टिः		१३२
५७-	आस्तिकदर्शनेषु उपलब्धमनस्तत्त्वलक्षणानां		
	पारस्परिको समोक्षा		१३६
५८-	न्यायवेदेष्विदं सम्मतमनो विषयकमतस्यालोचना		१३६
५९-	अन्तःकरणस्यान्यथता	--	१५३
६०-	मनसो निष्कृष्टं स्वरूपम्	--	१५५
६१-	मनस आत्मना शरीरेण जाता च तत्सम्बन्धनिरूपणम्		१५८
६२-	सांख्ययोगदर्शनम्	--	१५६
६३-	पूर्वभाषा-उत्तरभाषादर्शनञ्च	--	१६०
६४-	जैनदर्शनं बौद्धदर्शनञ्च	--	१६२

६५- पाश्चात्यमनोविज्ञानम् -- -- १६२

चतुर्थोऽध्यायः - पृ० १६८-१७५

६६- मनोवृद्धिविवाहहोकाराणां निरूपणम् -- -- १६८

पञ्चमोऽध्यायः - पृ० १७६-१८६

६७- मनसः कामतानां विवेचनम्	--	१७६
६८- कालस्य सोमा मनश्च	--	१७६
६९- मनसो देशस्य सोमा च	--	१७७
७०- मनसः कल्पनाशक्तिः	--	१८०
७१- मनसः सहोऽकल्पशक्तिः	--	१८१
७२- मनसोऽन्यस्मिन् मनसि प्रभाक्पातनस्य कामता		१८१
७३- न्यायवेत्तेष्विदं दर्शनयोः मनसः कामता	--	१८२
७४- सांख्ययोगदर्शनयोः मनसः कामता	--	१८४
७५- पूर्वसोमांशादर्शने मनसः कामता	--	१८८
७६- उत्तरसोमांशायां मनसः कामता	--	१९०
७७- जैनदर्शने मनसः कामता	--	१९१
७८- बौद्धदर्शने मनसः कामता	--	१९२
७९- मनसः प्रकाश्याणां विवेचनम्	--	१९४
८०- प्रकाश्याणां तुलनात्मिका समाप्ता	--	१९५

षष्ठोऽध्यायः - पृ० १९७-२२३

८१- प्रमा एवं प्रमाणम् -- -- १९७

८२-	प्रत्यक्षप्रमाणम्	--	--	२०१
८३-	न्यायवैशिष्ट्ये प्रत्यक्षप्रमाणस्य प्रक्रिया			२०१
८४-	निर्विकल्पकप्रत्यक्षप्रमायाः प्रक्रिया	--		२०२
८५-	विकल्पकप्रत्यक्षप्रमायाः प्रक्रिया	--		२०२
८६-	सांख्यदर्शने प्रत्यक्षप्रमाणस्य प्रक्रिया	--		२०३
८७-	वैश्वान्तदर्शने प्रत्यक्षप्रमाणस्य प्रक्रिया	--		२०६
८८-	अनुमानादिप्रमाणम्	--	--	२१०
८९-	उपमानप्रमाणम्	--	--	२११
९०-	शब्दप्रमाणम्	--	--	२१२
९१-	अर्थापत्त्येनूक्त्यादिप्रमाणम्	--		२१२
९२-	प्रमाः	--	--	२१३
९३-	स्मृतिज्ञानम्	--	--	२१३
९४-	अप्रामाण्यं प्रति मताः स्थानम्	--		२१६

साधनोऽध्यायः - क्र. २२४-२२४

९५-	साधनाप्रकारे मन्त्रम्	--	--	२१४
९६-	सांख्यतर्कविमर्शरत्नाकरादौ वा	--		२१५
९७-	अनन्तपूर्वाज्ञानस्य वाकाङ्क्षा	--		२१६
९८-	अनन्तानन्वयस्याकाङ्क्षा	--		२१६
९९-	स्वातन्त्र्यमोहास्याकाङ्क्षा	--		२१६
१००-	स्वतन्त्र्याकाङ्क्षा	--	--	२१७
१०१-	साधनायाः प्रयोजनम्	--	--	२१८
१०२-	वैश्वान्तकथायना	--	--	२१९

१०३-	अद्वैतसाधनायां मनसः प्रकार्यम्	--	२३१
१०४-	द्वैतमूलकभावना	--	२३२
१०५-	साधनायामधिका रिषेदः	--	२३३
१०६-	उपासना (भक्ति)ज्ञानयोरन्तरम्	--	२३३
१०७-	साङ्गोकरमते शब्देत्यर्थः	--	२३५
१०८-	साधनायां मनसः स्थानम्	--	२३६
१०९-	मुक्तिकोपनिषदि साधनाद्वारा मनो नाशः		२३८
११०-	साधनायां पुरुषप्रत्ययस्य महत्त्वम्	--	२३९
१११-	मन एवमतिमनश्च	--	२४२
११२-	अतिमन्तोऽर्थः	--	२४७
११३-	जीवनस्य विभिन्ना अवस्था	--	२४९
११४-	मुक्तेस्तथा जावन्मुक्तेरवस्थासु मनसः सहाकार्यञ्च		२५१

अष्टमोऽध्यायः - पृ० २५५-२६४

११५-	रामानुजवेदान्तानुसारं मनसः स्वरूपम्	--	२५५
उपसंहारः	--	--	२६५
सहायकग्रन्थसूची	--	--	२७४

S
SSS
SSSSS
SSS
S

विषयप्रवेशः

मनसो महत्त्वम्

प्राचीनवैदिककालादध्यायार्त्तं संस्कृतवाङ्मये अनस्तदीय कार्य-
कलापानां वर्णनं सर्वत्राप्यविच्छिन्नलक्षणेनोपलभ्यते, यद्वर्णनं तदीयं महत्त्वं समा-
दधाति । यस्तु तस्तु मनो विना नैव कश्चन मानवः किमपि कार्यं कर्तुं शक्यति,
नवा मननशीलः, मानवः यत्पुण्यद्वीं लब्धुं शक्यति, शुक्लयजुर्वेदे चतुस्त्रिंशत्त-
माध्यायस्य प्रथमतः षष्ठ्यन्त्राणां देवता मन एव वतीति । मनो विषयकमेतादृश-
मालोच्यते सुन्दरं वर्णनं किंवत्स्य तादृश्ये दुर्लभप्रायमेवावलोक्यते । अस्याध्या-
यस्य तृतीयोऽध्यायः मन्त्रे स्पष्टमेवोक्तं वतीति यत् मन एव विश्वप्रतिपत्तिस्तथा
पूजा वतीति । मन एव सामान्यप्रतिपत्तिः ॥ज्ञान॥ रूपं चेतोऽपि वतीति । मन
एव धृतिः तदेवान्तर्ज्योतिस्तदेव च सर्वेन्द्रियाणां प्रकाशकमपि भवति । मनो-
भूतस्वस्थम्, अमरपद्व्यभिस्वस्थम् आत्मा अपि वतीति । मनो विना किमपि
वाह्यम् आन्तरिकं वा कर्म अनुष्ठेयं नैव कर्तुं शक्यते । मनो विना चिन्तनमपि
नैव शक्यते, आनन्दिकीं प्रेरणामपि विना शरीरस्य वाह्याश्रयेणैव अपि नैव
शक्यते । शुक्लयजुर्वेदस्य निम्नलिखिता मन्त्रा अतीव सुन्दरैः शब्दैः
सास्तविकं तथैव प्रतिपादयन्ति -

“यत्पूजानमृतं चेतो धृतिश्च यज्ज्योतिरन्तरमृतं पूजानम् ।

यत्सामान्यं उते किंचन कर्म क्रियते तन्नो मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥”

उपसृष्टाः स्वतो विविधाः पर्यायवाचकाः शब्दाः त्वीयं
 विविक्त-विविक्त इयं स्वभावान्ति, कतोऽपि एकस्य बहुत्वानेकार्थत्वीकारो
 नैव जात्यन्तगतो भवति, अतः स्वभूतानि पदानि यानि स्वाभाविकानि
 भवन्ति, तत्पुत्रत्वादि विविक्तपुत्रवृत्तिनिमित्ताधारेण पुत्रुक्तानि वृत्त्य् वृत्त्य्
 स्वतन्त्राणि पदानि भवन्ति, यद्यपि स स्वाभाविकोऽयं तादृश्यं प्रतीयते भवेत् ।
 लोकात्मानि पर्यायवाचकान्यानि पदानि एवमेव स्व-स्वनिमित्ताः पुत्रवृत्ति +
 पुत्रत्वम् । अतएव विविक्तविविक्तपुत्रवृत्तिः निमित्तानि भवन्ति अतः स
 आत्मनोऽर्थस्य वैविध्यकारणात् पर्यायवाचकत्वोऽपि वृत्त्युक्तवैविध्यजनकानि
 पदानि त्वीयः, तद्वैव रीत्यां तादृशताऽपि सिद्ध्येत् । तद्वैव तदुक्तव्यमाननिमित्तं
 पदानि विविक्तवैविध्यकारणात् पुत्रवृत्तिः अतएव तत्पुत्रत्वान्ताहुः कोऽप्यन्यथे ।

अथकोऽयं पुत्रवृत्तिरप्युक्तवैविध्यवि काय, तद्वैव, विवि-
 क्तिता, अतः, अतः इत्यादयोऽपि शब्दाः अन्वयव्यतिरेकाः भवन्ति ।
 तन्मात्रं शब्दानां आत्मनोऽर्थस्य वैविध्यं पुत्रवृत्तिम् न वे विविक्तं भवति ।
 अतः शेषां पदानां अन्तः पर्यायवाचकत्ववीकारेऽपि ततिः पुत्रवृत्तिरप्य
 विविक्तवैविध्यं नैव निराकरोति =

"अन्तः एवमपि अन्तः पुत्रोति । कायः तद्वैव-
 विविक्तता काऽऽका धुतिरधुतिर्धीर्धीरित्येताः तद्वैव एव ।"

-
1. "एकस्य शब्दत्वानेकार्थत्वानुवर्ततेः" - शांभु भाष्ये तत्पुत्रवृत्तिवृत्तिः.
  2. पुत्रवृत्तिरप्युक्त उपनिषद् - 5/3.

उपप्लविकारणैः स्वकमेवैतत्प्रातीयते यत्तद्व्युत्पत्तिरिति विचारः मनो-
भूत इव ज्ञेयः । उपनिषदपि "तत्त्वं मन इव" इत्युक्त्वा एतदेव तथ्यं त्वावस्थितिः ।

मात्राचारत्वात्मां दार्शनिकचिन्तारथायां केवलं तत्त्वप्रत्यक्षमेव
स्वीकरोम- 1. Matter 2. Mind एतेषु द्विन्द्वेषु द्वेन्द्वेषोऽप्युक्तं
आद्यविदितो दार्शनिकाः भवन्ति ते केवलं मनस एव तत्तां स्वीकृत्यन्ति ।
स्यावका ऊनतः सर्वोत्कृष्टं महत्त्वं तद्वत् भवति । अतः स्यादुक्तं मनस्त-
त्त्वस्य तादृशोपाह्वनं निश्चयं वास्तव्येण विद्यमानं निश्चितस्त्वानां सन्त
तत्ताधाने तदर्थम् । सत्यिन् शोधयन्त्ये स्यादुपेक्षाध्वनं तदर्थं भवति ।

तत्त्वतो वस्तुतत्त्वाद् मानवानां तत्ता सत्यिन् ज्ञेयः स्वी-
कृतः भवति तत्तामेव कथाद् मानवानां तत्त्वप्रतिपादनायां भूतं मन स्यातीत्यु-
क्तं मानवानां तत्त्वप्रतिपादनायां स्थिता प्रेरिकाशक्तिरपि मन स्यातीति स्वी-
कृत्यन्ति । मानवानां जगद् स्वप्न-सुषुप्ति-सुरीपावस्था इति त्रयोभूतिका एव
भवन्ति । वास्तवतरेण तद्वानवस्य तन्मन्थो मनीषा वाजो, तथा च वास्त-
वतरेण तदीयानन्तमतायां प्राप्तीति मानवः स्वकीयेन्द्रियेण ज्ञेयमेव
स्वीकरोमाह प्राप्नोति । मानवस्य वास्तव्यमन्तरजगतीः तैस्तुल्यकरणं वा
मानवस्य मन एव भवति ।

मानवस्य बन्धनोपेक्षोपादेयं सुन्दरासुन्दरबुद्धिः तत्त्वतत्तावतायाः
भूते मनोदेवः विराजमानो ज्ञेयः । एतदेव तथ्यं बुद्धिः निधायोपनिषदि "मन
एव जगत्तत्त्वं" इत्युक्त्वा प्रोक्तं ज्ञेयं । तत्त्वतत्तासु पुस्तकस्य तत्त्वतत्तासु-
तुष्टिः-दुःखितादयो धर्माश्चित्तात्येव धर्माः भवन्ति । अत एव बुद्धादयो-

नियति स्वप्नैवोक्तं वती -

“पुरुषस्य कर्तृत्वमोक्षस्य सुखदुःखद्विषयः चित्तार्थः

वैकल्यात्माद् वन्द्यो जगति । तन्मिलोद्धनं जीवन्मुक्तिः ।”

एतन्मूलस्य महत्प्रशंसिनः जनस्तत्त्वस्य सांगीषाणि विवेचनं
विशेषविशेषेण यत्स्मिन्कोट्युपन्ये प्रयातः कुतो वती । जनस्तत्त्वस्य तन्मूल-
विशेषेण केन प्रकारेण ज्ञानस्य तत्त्वतत्त्वस्यानां तत्त्वानाम्, यदि तत्त्वार्थं
धारणीकं वा भवेत्, तन्मात्रेण यत्स्मिन्कोट्युपन्ये प्रदर्शितं भविष्यति ।
तन्मूलज्ञानविज्ञानोद्भवविज्ञानस्य च भूते मनो विराजमानं भवति ।

तन्मिलोद्धनं वेतत्त्वा एतन्मूलं जगति तन्मिलोद्धने उत्पद्य-
मानाः तन्मूलमत्याः तदीयं तत्त्वानाम् सर्वं जन आश्रितैव भवति ।

मनो विषये “प्राचीनभारतीय मनोविद्या” नामकग्रन्थस्य
प्रमेष्टानां श्रीविश्वेश्वन्ब्रह्मदाचार्यकास्मीन्द्रोदयानां निम्नलिखितं ग्रन्थं जनतः
जगतां तन्मूलं प्रकाशयति ।

यद्यपि जनतः आत्मनो ज्ञानादिकर्माणि करणत्वमनुसृतं वती
तथापि ज्ञानार्थं जीवनस्य सुख-दुःख, पाप-पुण्य, शुभाशुभ, शक्ति-वृत्ति, वन्द्य-
योद्धार्यन्तं सर्वमपि मनोमूलकोषे भवतीति प्रतिपादितमुक्तव्यम् । ज्ञानात्मा
जीवने जनत एव प्राधान्यमधिकतया वती । एतस्य मनोऽवकाशः करण-
त्वस्य, धर्मविद्यापारकीयस्य त्वत्वं तन्मूलप्रकारेणावगते वति तेषां लोकां जग-

योग्यशिक्षणविश्वविद्यालयं धर्मार्थकाङ्क्षोपायमेति यदुक्तं पुराणीनां तादृशे
 यदा यदाः यदुक्तं यदा तदा पुस्तकार्थस्य तस्यावकाशस्य तादृशैऽपि वृद्धि-
 र्भवति । पुनश्च यदाः तस्यावकाशादिति तसि अन्यज्योतिरपि यदोक्तं यतो-
 गत्यादिकं कृतं कृतं येन तेषु तेषु यदायोग्यव्यवहारः तथा व्यवहार-
 तन्वयप्रमाणानामपि विस्तारः तस्यावकाशे, एतेष्वर्थकाङ्क्षोनि पुस्तक-
 तादृशान्यपि अनाजनेन तादृशानि भवन्ति ।

अन्यतस्तद्विषये तन्वयः प्रयोज्य -

जीवने यदातो महत्त्वस्वीकारेऽपि तदावधिकोऽयं प्रश्नः तदु-
 चिततो यदुक्तं अन्यतस्तद्विषये निष्पन्नं प्रस्तुते जीव्यप्रश्ने प्रस्तुते किं तन्मनः
 प्रसिद्धम्, अप्रसिद्धं वा ? यतोऽयं तद्विषयः अथवा न ? यदाः यतः तदावत्य
 प्रसिद्धादनेच्छायाः मूले किं प्रयोजनम् ? यतोऽपि यावत्प्रार्थनां विवर्तितव्यं
 किञ्चे यदा तन्वयो न भवेत् अथवा तस्य विवर्तितव्यस्य किमपि प्रयोजनं न
 भवेत् तावत्प्रार्थनां अनन्तव्यवस्थाः प्रसिद्धतां नैव करोति । यदावाचार्य-
 यावत्प्रार्थनाः प्रत्यक्षप्रमाणानुसारं कथं कथं प्रारम्भे कथंति -

"यदा तन्निष्ठप्रयोजनं च न तत्प्रेषावत्प्रतिपत्तितामोदः,
 यदा न यन्निष्ठप्रयोजनं निवृत्तः स्वीकृतोऽयमर्थवर्ती भूतः करतद्व्यवस्था १"

1. प्राचीन भारतीय ज्योतिषा [संज्ञाग्रन्थ] श्री विवेकानन्द महाचार्य
 कृत भूमिका - पृष्ठ 3-4.
2. प्रत्यक्षप्रमाणानुसारं कथं कथं प्रारम्भे - पृष्ठ 1/1/1.

अथादि यद् वस्तु अस्मिन्मध्यं तन्नेह्यस्ति अस्ति अथवा वस्तु
 विद्यते प्रयोजनं नास्ति प्रेक्षावान् पुस्तको नैव प्रतिपिपादयिष्यति । यद्यो-
 ज्यते प्रेक्षाये विद्यमानो यः केन न तन्निष्ठः तन्निष्ठो ज्ञात् अस्मि-
 न्मध्यं वस्तु अस्ति तस्य धर्मस्य विषये कस्यापि तन्नेह्यो नैव जायते ज्ञा यत्तन्नेह्यो-
 यः कस्यापि बुद्धि-यतः पुस्तकस्य प्रतिपिपादयिष्यताः विषयो न अस्ति ।
 एतेषां शास्त्रज्ञाः अस्ति वा नैवेति ? यद्भवति विषयो निरुपयोजनो अस्ति
 तदा तः पुस्तकः शास्त्रज्ञस्य प्रतिपिपादये नैव कदापि गुणोत्तमः ।

अतः एतन्निष्ठोऽप्युपन्येयस्य विषयो तन्नेह्यप्रयोजन-
 योज्योः तयोरेवार्थं विषयः प्रतिपिपाता विषयो अपिपुष्टो नान्यथा ।

अतः तन्निष्ठता

अतः विषये विविधदार्शनिकानां विविधानि ज्ञानि अस्मिन्।
 अथन गरीरात्पृथक् अस्मत्तत्त्वं स्वीकरोति यतोहि ननः पुस्तकज्ञानस्य विषयो
 न न अस्ति । वाच्यार्थाः नीतिज्ञादिनो दार्शनिकाः अस्मत्तत्त्वं वाच्य-
 विरोधप्रत्ययं अस्मत्तत्त्वं नाह्वयि कुर्वन्ति । वाच्यस्य नो ननः पुष्टिरीक-
 र्णोपायानां चतुष्टयः पृथक् अथन वाच्यो नैवेति नास्ति । वाच्यस्य नो
 मान्यो वा चेतना अस्मत्तत्त्वं साऽपि शेषां चतुर्णां भूतानां परिणामानां स
 यति । यथास्वीकृत्या विषये ज्ञा यद्वाचित्वास्मत्तत्त्वं तत्त्वं च विविधं यद्
 तन्नेह्यो तन्नेह्यस्य यथाचतुर्णां भूतानां विविधः परिणाम एव चेतना
 अस्ति ।

न्यायलोचनः मनः जगत्समस्तपरिमाणस्यैव प्रमाणमिति ।
 सांख्ययोगी मनः परिमाणं विष्णुमात्राधीनः । ऐतान्नित्यः मनीषिणः-
 कल्पस्य वा जगत्परिमाणमात्रं त्वीकुरुष्विति । विज्ञानमात्रिणो बोद्धाः विज्ञान-
 मात्रैव [बुद्धिमेव] एकमात्रं तत्त्वं त्वीकुरुष्विति । इत्येव मनो विष्णो बहु-
 प्रकारकाः सन्नेहाः तार्किकचिन्तकेषु वर्णिताः सन्ति । पूर्वोक्तान् त्वानिपि
 सन्नेहान् विनिवृत्तस्य अनन्तत्वस्य समर्थित्वस्य नित्यमेव अनन्तत्वप्रमाण-
 स्थापयन्त्या वती । यतोहि एकस्मिन् तत्त्वनि ह्यर्थे प्रकारकाः नानाविधताः
 नैवप्रमाणमधीरोहन्ति ।

1. अनन्तत्वविशेषणस्य प्रयोजनम्

लोकदन्तस्य करोतावता निष्कलान्ति तथा अनन्तत्वस्य निश्चयं
 निष्प्रयोजकमपि भवति । तान्यधिकतया सिद्ध्यर्थं तस्य चिन्तनद्वारा भाष्य-
 सुकथावस्तुः प्रविष्टत्वा विस्तारनिमित्तस्य प्राप्त्यर्थं अनन्तत्वस्य निश्चयं तद्वि-
 शेषणं निश्चयं प्रणिजगृह्णति । एतन्निश्चयं निष्प्रयोजनं निरर्थकं नैव प्रणि-
 जगृह्णति ।

उदासीनत्वं प्रश्नः जागृको वती मन्त्रजस्यदीर्घं स्वापञ्च किं
 प्रसिद्धोऽप्रसिद्धो वा ? यदि मनः एतस्य स्वस्यां लोकादिभ्यः वती तदा
 एतस्य निश्चयस्य नैव तापि आवश्यकता प्रसिद्धाति । यतोहि प्रसिद्धस्य वस्तुनो
 निश्चयं केन विप्रवेष्टयन्तामीत्यर्थं प्रसिद्धमिति । यदि मनः तस्या अप्रसिद्धं वस्तु
 वती तदा तस्या अप्रसिद्धस्य निश्चयप्रतिपत्तिं सम्भावितम् । एतदेवेव तत्तात्पर्यं

वति यत्लोके यद्यपि मनः प्रायः सामान्यस्वेषं प्रतिष्ठन्तु वति किन्तु तदीय-
विशेषत्वात् तस्य विषये सन्देहकारणात् तस्य यथार्थत्वस्य विविचतमेन तदीय-
विशेषादितात्वात् तदाभावित्वेन वति । आ एव जगत्सत्त्वस्य निवृत्तत्वादि
प्रमाती भवति अतोऽपि अजगत्स्य विषयो निर्मितो जाते ।

3. मनसात्त्वतत्वादीकृति हेतुः

मानसा रत्नमर्माणां वसुन्धराणां जगत्प्रजापदरेण ताराण्य तत्
स्वायंज्ञानेन्द्रियैः तदीयं सम्बन्धं स्थापयन्ति । "शिक्षणां मनः स्वयमवलम्बि
भवति न जन्मना नैव कस्यि संस्कारं जानाति" इति पारमार्थिकजीवितानि-
कानां मान्यतायाः एतं कथं नैव युक्तितमं प्रतिपादयति, अतोहि अतलोक्षो
यद् कतिपयजगत्तत्त्वज्ञः मातुः स्तनं मुखे नक्तात्तरस्य तानाद् दुग्धनिः-
सारणार्थं नैव प्रयत्नो, यदा च कतिपयजगत्तत्त्वज्ञः मुखे ललाटेनात्तरस्य
दुग्धादाने समर्थाः भवन्ति । कतिपयशिक्षणां प्रत्यक्षतत्वादाहित्वात्मेन
प्रोधातीनां ज्ञानं जायते । यदा च कतिपयशिक्षणः श्लेषाकुलमिच्छान्ताः
अत्यल्पजगत्तत्त्वज्ञानानुभूयन्ते । "तर्हिऽपि शिक्षणः स्वयमवलम्बेन भवति यदि
च तेषु जन्मजतसंस्काराणां भेदोऽपि नास्ति" इति पारमार्थिकजीवितानि-
कानां कथं न युक्तितमं प्रतिपादयति यदि च शिक्षणां पारमार्थिको भेदो न श्रौतत्वा
तर्हेणां शिक्षणां व्यवहाराः शारीरिककेन्द्राद्वेगेनैव प्रकारेण शक्तिव्यवहारीक
किन्तु यथा योपरिप्रतिपादितमपि यद् विन्न-विन्नशारीरिककेन्द्राद् भेदो
जायते अतस्तेषां केन्द्राद्वारा तस्य मनसः तत्ताया अनुमानमपि कर्तुं शक्यो
वस्तुतदीयेन्द्रियेषु शरीरेषु चानेकप्रकारकेन्द्राणां कुम्भेरकारणमस्ति । मानसा

कति यत्सोके यद्यपि मनः प्रायः सामान्यत्वेन पुष्टिस्तु कति किन्तु तदीय-
विशेषत्वस्य विषये तन्नेहकारणात् तस्य अर्थत्वस्य निश्चितत्वेन तदीय-
विशेषविज्ञाता त्वान्वयित्वेन सती । अत एव जलसारसस्य निवृत्त्यपि
प्राप्तौ भवति अतोऽपि अद्यतनस्य विषयो निर्मितो ज्ञेयः ।

3. जलसारसस्य वृत्तिः

मानता रत्नमर्थाणां वस्तुवृत्तयः अन्यवृत्तयस्तरेण तंगारेण तत्
त्वयंवाग्नेन्द्रियैः त्वदीयं समन्तं स्थापयन्ति । "शिक्षणां मनः स्वच्छवत्तमि-
भवति न जन्मना नैव क्वपि संस्कारं आनयति" इति पारवार्त्तमनोवैज्ञानि-
कानां गान्धतायाः इदं कथं नैव पुष्टितंगतं पुष्टिवाति, यतोहि अवलोक्यते
यद् कतिपयवृत्तयः भातुः स्तनं मुखे नन्वात्तरयपि तानाद् दुग्धनिः-
सारणार्थं नैव प्रयत्नो, यदा च कतिपयवृत्तयः मुखे लनादानात्तरयेण
दुग्धादाने तदर्थः भवन्ति । कतिपयशिक्षणां प्रवृत्तयस्तदादादितंगतमेव
प्रोधातीनां ज्ञानं जायते । यदा च कतिपयशिक्षणः ज्येष्ठावृत्तयः
अत्यल्पवृत्तयः प्राप्नुयन्ते । "तर्जोऽपि शिक्षणः स्वच्छवत्तम इव भवन्ति यदि
च तेषु जन्मवृत्तयः संस्काराणां भेदोऽपि नास्ति" इति पारवार्त्तमनोवैज्ञानिका-
यिदं कथं न पुष्टितंगतं पुष्टिवाति यदि च शिक्षणां पारवार्त्तमनोवैज्ञानिका-
तर्जोऽपि शिक्षणां व्यवहाराः शरीरिस्वेकदास्वेकमेव प्रकारेण शक्तिव्यवहारीत्
किन्तु यथा योपरिपुष्टिवाहितमपि यद् भिन्न-भिन्नशरीरिस्वेकदास्वेकमेव
जायते अतस्तेषां केदाद्वारा तस्य मनसः तत्ताया अभुवनमपि कर्तुं शक्नो-
ततादीयेन्द्रियेषु शरीरेषु चानेकप्रकारकेद्वानां वृत्तयस्तदादादितंगतमेव । मानस्य

तेनैवा वाङ्मनसो मध्ये एतत्तर्ज्यां स्पष्टमेव वक्षी यत्तत्तीय ज्ञानेन्द्रियाणि
 करणानि अर्थात् अन्तःकरणकारणस्य कार्यं भवति, एतानि बाह्येन्द्रियाणि
 बाह्येन्द्रियानस्य तादात्म्येन जानवत्य बुद्धुः च तत्र तन्निष्ठतायाः कारणं
 कारणं भवति । परन्तु तन्निष्ठतायाः विषयो वक्षी यदिन्द्रियाणां बाह्ये-
 तन्त्रियानां तादात्म्येन तद्व्यापारानुष्ठानात् स्वरूपमन्थादिक्रियाणां
 ज्ञानकारणविशेषे जानवत्य नैव जायते । यथा स्वप्रियतत्त्वज्ञाने निमित्तायाः
 प्रेरिकायाः बाह्ये भवति तादृशानं स्वयतां यत्पूर्णां ज्ञानमन्ता घटनानां
 ज्ञानं नैव जायते ।

[१०] अन्तःकरणम् - अयमुक्तकल्पनेनैव अनुमीयो यद् बाह्यकरणमर्थान्ज्ञाने-
 न्द्रियातिरिक्तं किमपि अन्तःकरणं वक्षी यद्
 बाह्येन्द्रियद्वारा प्राप्तानां क्रियाणां ज्ञानं तथा व्यक्तेर्येनैवाः मध्ये
 तावन्मन्थाः स्थापितो भवति । एतस्यान्तःकरणस्योपकरणस्य वा तत्तादा
 अनुस्यदेऽपि अनुमानेन सिध्यति । एतस्मैव दार्शनिकविन्तस्य विचारधारायाम्
 "अन्तःकरणम्" अर्थात् "मनः" इति बोध्यते ।

जानवो बाह्यवस्तूनामिन्द्रियैः प्रत्यक्षमुक्तान् ज्ञानान्तरे वैर्द-
 स्तुभिः त्रैन्द्रियाणां तन्निष्ठतायाः तदीया त्वृत्तितदीया तत्त्वना त
 क्रिया । तस्य बुद्धये आश्रयतायेन क्रियाकलापेनापि अन्तःकरणस्य तत्ता स्वी-
 कृत्यतया जायते ।

न्यायसिद्धान्तमुक्तावस्थाने तस्यान्तःकरणस्यानुमानस्योक्तः

इत्थं पुर्वानि -

"तादाकारे तुजादीनां करणं मन उच्यते"

अर्थात् तुजादीनां तादाकारे यत्नतःकरणं भवति तत्कथं नाम मन इति भवति ।

सत्त्वानुमानप्रतिभा हेतुश्च - तुजादाकारः तत्करणः जन्मतादाकारत्वाद्
चातुष्पादाकारकम् इत्यनुमानेन जनतः करणत्वमिति ।

अर्थात् तुजस्य तादाकारः केनापि करणेन भवितुमर्हति ।

यतोहि सत्त्व तुजस्य तादाकारः स्वादिष्टादुपविष्यत्य तादाकार इव

भवति । सोलानुमानेन जनतः करणत्वस्य सिद्धिर्भावो । उभावं प्रश्नो भवितु-

महेत् कम् तुजस्य तादाकारः तुःवस्य तादाकारः इत्याहमेकप्रकारताः

तादाकारताः भवन्ति तदा प्रत्येकप्रकारकस्य तादाकारस्य तुो पुण्ड्र वृक्षनाः-

करणानि कथं नाङ्गीकरणीयानि १ सत्त्वोत्पत्तेय तादाकारं भवति यत्तादाकारस्य

सुन्दरा यदा तुजस्य तादाकारतादाकाराणांकेनैव करणे कार्यं तिष्ठं भवितुं

शक्येततदा अनेक कारणानां कथना नीरवप्रतापत्वाद् व्यर्थ । एतेन नामे-

न्निर्दिष्टसह सादृश्यविषयस्य तन्निर्दिष्टं तत्त्वैऽपि येन करणेनायद्-तादाकार-

कारणद्वारा शानवानागेभ्यं विषयाणां कथनं भवति तदा तस्य नाङ्ग जनतः-

करणं मन इति बोध्यते ।

मानसस्य स्वप्नानुभूति, प्रोध, कामादनुभूतीनां तादाकार-

नापीपि जनतः तत्ता आकाशकल्पेण स्वीकरणीया भवति । सत्त्वान्ताः-

करणस्य करीरस्य च पारस्परिकः सम्बन्धः को वा कसौ १ इत्यपि नित्य-

विद्यते । गीतगुणोत्पत्त्यावतूरेऽपि जनतः तत्तादाः विषयो इत्यवप्रकारेण

निश्चयमस्ति -

“युगलजानानुत्पत्तिर्नतो विदुषाम्” [1/1/16]

अविनिर्मुक्तमिति ताः स्मृत्याद्यः करणान्तरनिमित्ता अविनिर्मुक्तमिति युगलजानानुत्पत्तिः स्मृत्यादीनां गन्थादीनां च तन्निमित्तेषु तासु युगलजानानुत्पत्तिः नोत्पद्यते नितानुमीयोऽस्ति तत्तादिनिर्मुक्तमिति निमित्तान्तरमथापि यस्या-
तन्निमित्तोत्पद्यते ज्ञानम्, तन्निमित्तोत्पद्यते इति । अतः तन्निमित्तोत्पद्यते ही-
निर्मुक्तमिति तन्निमित्तं ज्ञानमेतत् युगलजानानुत्पत्तिः ।

अथ हि स्मृतितत्त्वनाशानामिवास्ति निर्मुक्तमिति नोत्पद्यते ।
तत्तादृशं कस्याप्यन्यत्वरूपस्याप्यवस्था अस्ति । नास्ति हि निर्मुक्तमिति
गन्थादिति तयोः तद्वैकल्यमन्येककाले तन्निमित्तमिति तद्वैकल्यमन्येक काले ज्ञानं
न भवति । अनेन तदनुमीयो यद् तत्तादिनिर्मुक्तमिति तद्वैकल्यमन्येक-
तत्ताकारिताधनमस्ति यत् तद्वैकल्यमन्येक नास्ति । यस्य तद्वैकल्यमन्येक गन्थादि-
ज्ञानं नोत्पद्यते अपि च यस्य तन्निमित्तं गन्थादिविज्ञानमिति तद्वैकल्यमन्येक ।
यदीति निर्मुक्तमनुमीयोः तन्निमित्तं अतः तन्निमित्तमिति नास्ति इति, तदा गन्था-
दिविज्ञानमिति ज्ञानमेकमेवोत्पत्त्येन अधिपत्यम्, किन्तु तेषां तेषां युगलजानानु-
त्पत्तिः एतेन अनयोऽनुमानं जायते ।

1. न्यायज्ञानमिति - ज्ञानज्ञान-मध्य - अयोध्यात.

ज्ञानं तत्प्राप्ताधारणं कारणार्थात् करणम्

कार्त्तिकविन्दुतन्त्रे ज्ञानस्य चोदिकी वेत्ताकार्य करोति ।

मानसः क्रियास्य नावाक्रियैः तच्च स्वानेन्द्रियैः अन्तःकरणद्वारा च
तन्मन्त्रं स्थापयति, एतेन क्रियास्य वस्तुनां ज्ञानं भवति । तन्मन्त्रं ज्ञानं प्रकार-
द्वयेन भवति-१. व्याप्यमानुष्या, २. स्वरणात्मकं ज्ञानम् ।

व्याप्यमानुष्य एव प्रमाणव्याप्यो भवति । अन्तःकरणेन्द्रियाणि
यस्यैव प्रमाणा उत्पादकत्वात्ताधारणं कारणार्थात् करणमपि तस्यैवोच्यते । अतः
एव प्रमाणाकरणं प्रमाणवित्त्वुच्यते । मानसप्रमाणैरेव स्वतर्कविज्ञानादाभ्युदयेन स्वतर्क-
ज्ञानं परीक्षते । यदि मानसस्य ज्ञानं प्रमाणस्य विज्ञायमानत्वात् तन्मन्त्रेण न
निश्चयति तदा तन्मानसव्याप्यमानादेन व्यक्तियते । अत एव तन्मन्त्रस्य विन्दु
"तर्कप्रमाणार्था वस्तुनिष्ठिः" इति उच्यते । अर्थात् व्यक्त्यादेः जगति तर्कप्रमाण-
व्याप्येन वस्तुनः निश्चिनयते । न्यायकल्पे उक्तमपि "प्रमाणार्थोऽर्थं प्रमाणतः
प्रवृत्तिज्ञानधर्माध्याप्रमाणम् । प्रमाणान्तरेण नार्थप्रवृत्तिः । नार्थप्रवृत्ति-
वर्तितान्तरेण प्रवृत्तित्वावधारः । प्रमाणेन तु अर्थं ज्ञाताऽर्थज्ञानस्य तार्थ्यमी-
त्यसि विज्ञातसि वा ।"

अर्थात् प्रमाणेन वस्तुनो ज्ञाने जाते तसि तदा प्रवृत्तिः तज्ज्ञा-
नमिति तदा प्रमाणं तार्थ्यं भवति । प्रमाणं विना तन्मन्त्राने केन निश्चयति ।

पल्लुकार्णं चिन्ता च समर्थं । तस्मात् प्रवृत्तिर्लभ्य भवति । अर्थात् फलेन तत् प्रवृत्ति-
तत्त्वान्धोऽपि नैव जानते ।

5. आस्तिक्यविषये प्रमाणानां समीक्षितप्रत्यक्षं महत्त्वम्

विश्वस्य सम्प्रदायार्थनिरुद्धिनिमित्तेषु यथार्थज्ञानप्राप्त्यर्थं प्रमाणानां
स्वीकार आवश्यकः । प्रथमं यथार्थं यथार्थज्ञानसाक्षात्कारप्रत्यक्षं नाम
प्रमाणवित्पुण्यैः किन्तु प्रमाणानां संख्याविशेषे विभिन्नदार्शनिकमतप्रदायेषु
अज्ञानं गतयेदो गते । यथार्थज्ञानं केवलमेकमेव प्रत्यक्षं प्रमाणमङ्गीकरोति ।
वीरज्ञानं प्रत्यक्षमनुमान्येति प्रमाणद्वयमेवाङ्गीकरोति । न्यायज्ञानं प्रत्यक्षा-
नुमानोपमानाद्येति चत्वारि प्रमाणानि स्वीकरोति । गीर्वाणज्ञानस्य
आदृतमप्रदाये चत्वारि प्रमाणानि स्वीकृतानि सन्ति । यथा- प्रत्यक्षम्, अनुमानम्,
उपमानम्, शब्दः, आगमो वा, अर्थवित्तिः अनुमानवित्तिः । वेदान्तसूत्रे
"प्रत्यक्षेण शब्दोपमाया" इत्युक्त्या आदृतमप्रदायकारा स्वीकृतानि च
प्रमाणान्येव सन्ति ।

यथास्तवदार्शनिकचिन्तनेषु प्रत्यक्षानुमानादिप्रमाणेषु
अनेकानि प्रमाणानि स्वीकृतानि सन्ति । किन्तु तत् प्रत्यक्षे दार्शनिकाः स्व-
चिन्तनप्रारम्भापूर्वं नैव कदाचित्कोटयन्ति यत्नानि कानि उचितानि च
प्रमाणानि स्वीकुर्यन्ति । प्रमाणानामेतादृशविशेषाभावात् तदीयचिन्तन-
कारास्तु अत्यन्तम् अज्ञानं गतये गते । न्यायज्ञाने चत्वारि प्रमाणानि स्वी-
कृतानि सन्ति येः प्रमात्मकं ज्ञानं यथार्थज्ञानं वा प्राप्तुं शक्यते । प्रमाणाना-

यदा तः वैज्ञानिकव्यवस्थानुसंगकृत्यानाञ्च साहाय्यमपि भूज्जाति तदा तः
 प्रत्यक्षगुणानुमानप्रमाणधारेण च तत्प्रतिपाद्यविवक्षितं ज्ञानं तदीयज्ञानस्य
 च विस्तारं करोति । वास्तवतयापि वैज्ञानिकानुसंधानमतेन कथ्यते ।
 किन्तुतत्त्वज्ञानं ध्यातव्यमात्रमप्यं वती यद्वैक्यकारकव्यवस्थां साहाय्येन
 सामान्योन्निर्माणं सामान्यज्ञानेनाधिकं सूक्ष्मं विलसुं शक्यं प्राप्नोति
 तस्य ज्ञानस्य कश्चापि अन्तर्भावता भावत्येवोन्निर्माणमेव शक्नोति । विविधा-
 विधुतावस्थाद्वारा सामान्योन्निर्माणमज्ञानमर्थस्य तथा तीव्रताः यत्किञ्चित्
 अर्थे एव परिवहारीयमि शक्नोति । अन्वयद्वारा प्राप्ताः परिणामा अपि अन्यै
 वन्निर्णयद्वारेण गुणगतीयाः भवन्ति ।

कार्यकारणस्यैतादृशमुपसंधानमज्ञानस्य तस्य तार्किकं चिन्तनं
 वैज्ञानिकस्य चिन्तनं तद्विधं परिचयाप्तं गती । न्यायसूत्राणां भाष्यकारो
 पाररथात्मः प्रतिपादितवान् -

"विधिधा वास्य ज्ञानस्य प्रवृत्तिः, उद्देशो ज्ञानं परीक्षा
 चेति । उद्देशस्तु नाममात्रेण वस्तुसंकीर्तम् - - - - - ज्ञानं तु असाधारण-
 धर्मिक्यं तद्विज्ञानं तद्व्यवहारमर्थो न वा कति विचारः परीक्षा ।"

यद्यपि भाष्यकारः न्यायशास्त्रस्य विषये खेनां प्रवृत्तिं
 निरूपयति तथाप्येता प्रवृत्तिः खेनेषु शास्त्रेषु सामान्यरूपेण संयुज्जते । प्रथमं
 खेनेषु शास्त्रेषु विषये च प्रतिपाद्यविवक्षाणां अर्थविवक्षाणाञ्च नाम्ना

पुनरपि तस्यैव वस्तुनो ज्ञानस्य नाय अनुवाद इति भवति । यदि कस्यापि वस्तुनो ज्ञानं प्रमाणान्तरेण वाधितं भवति तस्य यथार्थज्ञानं नैवोच्यते । यतो द्वैतेनेदं स्पष्टं सिध्यति यद् वस्तुनः सर्वप्रथमं ज्ञानं यत्तु तद् यथार्थज्ञानं नास्तीह । यतो ह्यन्येः प्रमाणैस्तज्ज्ञानं वाधितमास्तीह । अतः प्रमाणैर्नैवार्थ-
प्रतिपातितः वस्तुनो ज्ञानं वा गान्धः प्राप्नोतीति सिध्यति ।

अनन्तत्वस्य निषेधेऽपि सतामि स्वीकृतानि प्रमाणान्बुधयन्-
मनः तादृशोवास्तुनिरूपणस्य प्रयत्नो भवितुमर्हति ।

7. ज्ञानविज्ञानभोरनारम्भ

॥०॥ ज्ञानम् - उपरि प्रतिपादितमस्ति अन्तःकरणस्य विज्ञानायाः धृतिः

ज्ञानेन विज्ञानेन च सम्बन्धोऽस्ति । ज्ञानावधार्यः ज्ञानताम-
न्यैव ज्ञातव्यः । एतस्यापि ज्ञानतामान्यस्य स्पष्टत्वं भवति -

॥१॥ ज्ञानतामान्यमर्थान् विबुधं ज्ञानमप्या मितिः । यैस्तान्
"तत्त्वं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" इति ब्रह्मणः लक्षणे ज्ञानादेनेतस्याधारभूतस्य ज्ञानस्य
ज्ञानतामान्यस्य वा विवेकां तैस्तः कृतो यति ।

॥२॥ सर्वविज्ञाने ज्ञानमदस्य प्रयोगः तस्यापि ज्ञानस्य कृतो कृतो
यतो यन्मनसो धृतिरज्ञानं भवति । प्रायो विज्ञातोपरिबन्धैर्वाधे ज्ञानमदस्य प्रयोगः
ज्ञानेऽधिकतया कृतो यति ।

॥३॥ विज्ञानम् - विज्ञानमदस्यार्थः "विशिष्टज्ञानम्" इत्यस्ति । इयं विशिष्टं
ज्ञानमिन्द्रियेण यन्ता योत्यन्तं ज्ञानमिति । ज्ञानतामान्या-

समुच्चरन्नुचितं "ज्ञानं" पदार्थपूर्वं "वि" उपसर्गस्य प्रयोगः सुतो गती । ज्ञानस्ये-
तादृशविशिष्टत्वाभावेनार्थो यती यद् ताभ्यामन्यथैव ज्ञानस्य कस्यापि पदार्थस्य
अस्तित्वस्यचोदकतत्परमेत्यादीनां वैज्ञानिकानुसन्धानम् । यदा ततोरे पृथक्स्य
ज्ञानमेकं सामान्यं ज्ञानं गती, किन्तु यदा एतस्य पृथक्स्य विशिष्टे एतस्य स्वस्य,
अर्थ, उत्पत्तिवर्तमाना इत्यादिप्रमाणानामनुसन्धानं क्रियते तदैवं पृथक्स्य विशिष्टं
ज्ञानं तस्याद्वये । एतेन विशिष्टेन ज्ञानेन तस्य शास्त्रस्योद्भवो भवति तस्य
नाम वनस्पतिविज्ञानम् इति बोध्यते । स्वमेवात्पनः सामान्यज्ञानादभिन्नो
यदा तस्य वर्तमाना रचनायादेः विशिष्टं ज्ञानं क्रियते तदा ततः अतिविज्ञान-
स्योत्पत्तिर्जायते । विशिष्टस्य क्वचित् पदार्थमाहाय न स्वभूतकारकं विशिष्टं
ज्ञानं कर्तुं शक्यते विशिष्टज्ञानाधारेण च नूतनानां नूतनानां विज्ञानानामुद्भवः
नामकरणमपि क्रियते । पाश्चात्त्यविन्तनधारायां विज्ञाननूतनानि विज्ञानानि
उत्पद्यन्ते तानि स्वमेव विशिष्टज्ञानाधारेण निर्दिष्टानि सन्ति ।

पाश्चात्त्ये एकमेकं विशिष्टमेकमेकं पदार्थं चाऽऽदाय तस्य विशिष्ट-
धर्माणां विशेषज्ञानाभ्यास्यन्तद्वयेणात्यन्तविस्तारेण च निरूपणस्य पद्धतिः
स्वीकृता गती । तमेतस्याः पद्धतेः स्वीकारस्यायं परिणामो जातः अन्वि-
तनूतनविज्ञानानामुद्भवो भूत्, नूतनानां नूतनानां विज्ञानानाम्च बीजान-
मव्यवहारं गतीति विद्वतो व्यवन्तात्पकः पदार्थानाम्च संज्ञा जन जनना-
दिभिरा गती । आः इत्यभूतकारकत्वैकेकस्य पदार्थस्य विशिष्टज्ञानाद्वारा
समुत्पद्यमानानां विज्ञानानां नैव ज्ञाप्यन्तां गति, पाश्चात्त्यानामि-
तिनारं वैज्ञानिकानुसन्धानं "ज्ञानं" ज्ञानाधीनताद्वयमाहाय प्रकृति । सम्भूत

पदार्थानुद्भाषयन्ति यथा योषिज्जनिं मृदुपदार्थान्तर्यामिणं विवक्ष्य सम्पूर्णान्
प्रेमानन्तर्भावयन्ति । वेदान्तदर्शनं हस्तुवात्मानात्मनेवेन वा विवक्षाधिकृत्य
विस्तारयति । एतदेव मूलमूर्ति, कार्यकारणादि हस्तुवा अति विवक्ष्य तास्तान्
प्रेमान् विवक्षाधिकृतं प्रयत्नो ।

वाच्यवाच्यवर्तने तु प्रायः मनः पदार्थस्यैव विवर्तं विवक्षुं प्रयत्नो ।
अन्यतो विवक्षाधिकृत्य वाच्यवाच्यवर्तने 'मनोविज्ञानस्य' उद्भवो विस्तारयचा-
प्यभूत् । यद्व्यप्येतदपि तत्त्वं यद् वाच्यवाच्यवर्तनो विज्ञाने मनोविज्ञानविषयस्य
तत्त्वतन्मात्रं तद्व्यप्येतादौ वाच्यवर्तितं नाभूत् । वाच्यवाच्यवर्तनो विज्ञाने यत्तुः
सम्प्रदायाः विरचिताः चरन्ति, ते च सम्प्रदायाः स्वविशेष-विशेषविज्ञाना-
नुष्ठितान्याधारीकृत्य मनोविज्ञानस्य तद्व्यप्यं स्व-स्वप्रदाया दुर्बन्ति । देशभेदेन
मनोविज्ञानस्य सम्प्रदायाः अति उत्पन्नाः सन्तः एतां तन्मात्राधिकं परि-
पोषयन्ति । अतः कश्चन मनोविज्ञानवाच्यमनो विज्ञानं कथयति, कश्चन अन्यतो
विज्ञानं कथयति, कश्चन सम्प्रदायः स्वव्यप्येतायाः विज्ञानं प्रतिपादयति अति
य कश्चन व्यप्यकारस्य विज्ञानस्य नाम ददाति । यदीदं भवति तन्मात्रवर्त-
कम्, यतो हि आधुनिके युगे मनोविज्ञानस्य पुनरुत्थनं विस्तारं गतो, स्व-
स्वसम्प्रदायस्य च स्व-स्ववर्तनीविशेषता अति यति ।

8. मनोविज्ञानस्य स्वस्वम्

उपरि प्रतिपादिते पथि सत्त्वपि बहुषु शास्त्रेषु प्रायः सर्वेऽपि
वाच्यवाच्यताः मनोविज्ञानिकाः अत्र तद्व्यप्यताः चरन्ति यद् मनोविज्ञानस्य प्रधानो

वर्णनं किञ्चनः मानवीयव्यवहारस्याध्वन्यमेव करोति" । मानवीयव्यवहारमधीत्य
 मनोविज्ञानी तान् विज्ञानान् नियन्त्रितानुसन्धत्ते ये विज्ञातः मानवस्य
 कारीरिज्जेकटाकारणात् जगत् प्रवर्तते । एतेषां नियमानामन्वेषेण वैज्ञानिक-
 तत्त्वज्ञानं कतिपयं प्राप्तोति येन मनोविज्ञानी मानवीयव्यवहाराणां संयतः
 जगत्पथं विज्ञां वापि निश्चिन्ति । अतः एतस्मिन् विज्ञाने जाः प्रक्रियाः
 अध्ययनार्थं प्रयुक्ताः वर्तन्ते ताः एताः मानवीयव्यवहाराणां व्यवहाराणाञ्च
 विवेचने करोति अन्वयश्च एव तस्मिन् प्रक्रियाणाञ्चनः मिलीज्ज्वापि करोति अतो
 मनोविज्ञानस्य अध्ययनार्थं कर्तुं प्रवर्तते -

"मनोविज्ञानं तत्प्राप्तं विज्ञानं करोति यत्तज्ज्ञानस्यैव मानव-
 व्यवहारस्यानुसन्धानं मनोवृत्तिपुद्गा करोति, ताः मनोवृत्तयः केनकेन
 क्षेत्रे केनकेन वा । एतासां मनोवृत्तिनां नियन्त्रणपुद्गा तद्व्यवहारं
 प्रवर्तुं करोति ।"

जातिव्यवहारीषु मनस्तत्त्वसाधनस्य तद्व्यवहारस्य साधनं
 विज्ञानसाधनं संकीर्णतापि करोति । मनस्तत्त्वसाधनस्य तद्व्यवहारं साधनं,
 मनसः स्वभावः, मनसो विज्ञानः, मनसः क्षेत्रं क्षेत्रं विज्ञानानां स्वभाव-
 अनुसन्धानकरणम्, यन्त्रानस्य तद्व्यवहारं व्यवहारस्यारम्भकानाम् समस्यानाम्
 तत्त्वसाधनकरणस्य तद्व्यवहारस्य, अपि च तत्त्वसाधनस्यः प्रक्रियापथस्यारम्भ-
 परि विज्ञानस्यारम्भः प्रकृतेश्च रहस्यापुद्गाडयित्वा मानवस्य विज्ञानतायाः

तन्माध्याकरणास्ति तथा मानवस्य तामान्यपरिस्थित्या तस्यात्मिकान्वयस्य
परिणतोः साधनं शक्तिप्रदानम्यादि कर्तव्यमस्ति ।

आस्तिकदर्शनानां मनोविज्ञानसरीरात्मनस्तं भाषां तत्तां
स्वीकृतवानुत्तम्याने प्रवर्तते । आस्तिकदर्शनानां मनोविज्ञानमुपार्जुना विमुक्त-
मेवमाधारितं कर्तते, यत्ता च पाश्चात्त्यमनोविज्ञानं कुनापि आत्मनः पृथु-
मेव नैव स्वीकरोति, कुनापि मनः आत्मनश्च एकत्वेनैव लोडकौडयति,
अपि च कुनापि प्रकीरेव गुणात्मनः परिणतः मनोऽप्या देवतां प्रविष्टादवति।
पाश्चात्त्यमनोविज्ञाने अन्तरज्वाविद्येयार्थत्वावगच्छिष्योऽनेन स्पष्टतायाः
परस्परविरोधित्वान्मतायाश्च कारणं प्रख्यातं कर्तते ।

पाश्चात्त्यचिन्तने मन [Mind], सात्त्विक [Psyche], स्पिरिट
[Spirit] तथा सोल [Soul] प्रवृत्तिव्यवधानां प्रयोगः तदीयानोपदि-
ष्टिधारणानन्तरं तदीयार्थानामन्वितायतायाः तानं जायते । डॉक्टरफोर्ड इंगलिश
डिक्शनरी नामके ग्रन्थे Mind इत्येत्यर्थः Remembrance, Attention, Way
of Thinking, Seat at consciousness, Thought, Valition and
feeling soul
इत्यादयोऽर्थाः प्रदत्ताः वर्तन्ते ।

डॉक्टरफोर्ड इत्यान्ता लर्नर डिक्शनरी आफ् इरेण्ट इंगलिश नामके
ग्रन्थेऽपि मानवमनस्येत्यर्थः Memory, Remembrance, intellect
इत्यादयोऽर्थाः प्रदत्ताः वर्तन्ते । एतेषां Psyche इत्येत्यर्थः Human
Soul, Spirit, Human Mind, Mentality प्रवृत्तिः प्रवर्तते कर्तते ।

एवमेव ज्ञात् तदा आत्मा अथा तौ तथा स्मृतिशक्तिरित्यादि तेषां तु
"मातृगुह" शब्दस्य प्रयोगकारणात् विविक्तार्थस्य निर्णयो नैव अधिकुर्वेत् ।

Psychology महत्त्वार्थः Science, Study of the mind
its ^{esses} Process^{esses} तुल्यो भवति । एते कन्साइन आक्सफोर्ड डिक्शनरी नामके ग्रन्थे
Psyche महत्त्वार्थः तौल, स्मृति तथा मातृगुह इति प्रयुक्तौ भवितुमि^{स्य} Psyche
महत्त्वार्थः तौल तथा मातृगुह इत्यपि प्रयुक्तौ भवति ।

तेषां ग्रन्थानां विविक्तार्थस्य प्रयोग तत्त्वकारणात्, जननादेः
तत्त्वज्ञानकारणात् न तेषां मनोविज्ञानस्यैव ते तन्वीयजनकं व्यवधानं
जातमिति तु तत्त्वविन्तोऽपि Philosophy । इत्येवावस्था धरीश्वरानां
भवति । विज्ञानेऽपि ते बुद्धिचिन्तनेन अवधीता इवावलोक्यन्ते तथा ते तेषां
Facts । परितोऽपि तदति तथा समूर्णे मनोविज्ञानस्यैव तेषां वर्णनं त्वं नोप-
पद्यते, येन तत्त्वज्ञानस्य तत्त्वज्ञानस्य महत्त्वार्थस्य जीवन्मनो भवेत् ।

"Science on Principle refrains from speculation
that is not permeated and stabilized by fact, Yet there
is not enough fact in the whole science of Psychology to
make a single solid system."

पाश्चात्याः मनोविज्ञानस्य विज्ञानाः तत्त्वज्ञानस्यैव धरित्वा-
मूर्धन्याऽप्य तत्त्वज्ञानां जानन्ति, परस्परमेकः द्वितीयस्य विज्ञानं परं प्रमाण-
न्यापि तत्त्वज्ञानस्यैव निश्चिततां परमपि वर्तन्ते । एतन्निम्न

प्रत्यक्षे उपपुस्तकस्य निम्नलिखितः उक्तैः सम्प्रदाया प्रकाशः प्रकाशितो
भवति ।

"On one knows this better than the Psychologists themselves. They see with the eyes of familiar association not only the underivable poverty of their science, but the flimsiness and shoddiness of much of the material they are asked to accept as genuine fact. Psychologists are continually looking upon the work of their colleagues and finding that it is not good. And with little hesitation, or with none at all, they expose the weaknesses and flaws they discover."¹

किन्तु भारतीयतत्त्वचिन्तने भवः करणभेदादौ जरीराभ्यन्तरे
कार्माणमन्तःकरणेन स्वीकृतं भवति । व्यक्तेरसंभवाणामभ्यादौ जरीरमन्तात्मनां
तर्क्या विशिष्टरूपेण तद्वद्वारा स्पष्टीकरणं कृतं भवति । जरीरमन्तारणाद्
भारतीयतत्त्वतत्त्वचिन्तानां यौ एका तन्त्रव्याप्तिता धारा प्रकाशिता
भवति । मनोविषयेऽपि निश्चयधारणात्तत्त्वाद् एतत्त्रय विषयस्य चिन्तनाभेदा-
कृतं सुष्ठुवाच्यं भवति । इदं तत्त्वमस्ति यद् विविन्तातत्त्वचिन्तने भवतः
स्वल्पम्, भवतः उत्पत्तिः, मनो चित्तगुणपरिभाषादिषु च अभेदाः चान्ये.
किन्तु भवतिनिद्रुवात्मनां मध्ये ज्ञानोत्पादनार्थं करणस्य कार्यं भवति, प्रायः
एतस्मिन् विषये नास्ति लक्षणं अभेदः । "प्रायः" इति पक्षोपादानस्यास-
म्भवात् भवति यद् विज्ञानवादिनो जीहः विज्ञानमन्तौ भवतु सुष्ठुवाचिरिवाभ्यः

अथर्वो करोति पूजानीरीमन् तथा शूरीपदेत्यत्र अहोर्नां दार्शनिकानां ग्रन्थास्तत्र
प्रचुरतया लभ्यन्ते ।

दुर्गायकणात् भारतीयवैदिकानां तदीयग्रन्थावधेतिहासिपूज-
कौ स्वभूतः आत्मनः शक्तिं निश्चित एव करोति । कौण्डिन्यापि विवादा-
स्पद एव करोति । एतत् प्रधानमिदं कारणमस्ति यद् भारतीयः विद्वान्तः
स्वविषये एवं स्वकायस्य विषये आत्मसंयोजनीयताधिकृतं गच्छन्तो वर्तन्ते ।
द्वितीयमिदमपि कारणं करोति यद् भारतस्य सम्प्रदायाः शीतमन्त्राणां च
मातापिताः तन्तः ये ये वैदिकाः एतत्किम् द्वौ कामे-काले प्राप्तान्तन्तः,
ते अन्तान् संवितान् वाण्डुमिवीन् ग्रन्थाभारतं च अस्मात्सुतन्तः ।
आयकणात् वाचन्तो ग्रन्था एतत्किम् द्वौ वसिन्तः वर्तन्ते, अथवा वेदावतु-
वादः सिद्धाती-वीनी अन्तान् वाचन्तु वा अहोर् वेदावेदाधारीकृतकामन्त्रा-
नुतारं मन्त्रास्तस्य ताम्नी संजनं वेदावेदकामन्त्रापि कर्तुं करोति । ग्रन्थ-
वेदकानां तद् द्वारा सिद्धिग्रन्थावन्तं ज्ञातस्य विषये पाश्चात्त्याः विद्वान्तः
विशेषलेखा-यन्त्रेणा यथापि अनुत्तन्तानं प्रयत्न्यापि कुर्वन्तः किन्तुतेषां
विद्वान् एतद् विषयकमेषु वाचनियं च प्रायः अवधिष्यता विविन्ता तदु-
पलभ्यते । भारतीय वाङ्मयस्य सुविज्ञो विद्वान् वेदावतु उच्यते : -

That all attempts at fixing the dates of the six
recognized systems of philosophy, may even their mutual
relationship should hither to have failed.¹

=

1. Indian Philosophy, Nyay and Vaisesika : By Friedrich
Max Muller - P. 86.

भारतीय चरित्र-कारणों का विवेक पत्रिकाः

विद्वानां सुखान्धनं कृतम् । ते यैश्च तूनां चरित्रं विवक्षितं
 कृतम् तद्विद्वान् चरित्रं तूनां चरित्रं विवक्षितं कृतम् । विद्वानां-
 चरित्रं तूनां चरित्रं कृतम् तूनां चरित्रं कृतम् 200 ई० तत् 500 ई० तत् ।
 विद्वानां चरित्रं तूनां चरित्रं कृतम् ते चरित्रं तूनां चरित्रं कृतम्
 कृतम् । ते चरित्रं तूनां चरित्रं कृतम् 450 ई० तत् तूनां चरित्रं कृतम्
 कृतम् अथर्विणी कृतम् :-

During that period (200-500 A.D.) he liked
 the old commentators; vatsyayana, Upa-varsa, the vrtti
 kara (Bodhyana ?) and probably sabara-svanin.¹

Hindu Psychology - early Indian Psychology
 shows in its essentials many resemblances to that of the
 greek but occuing largely to geographical and climatic
 conditions, it tended to become more contemplative and
 subjective. For this reason introspective analysis of
 mental states and Processes with it embodies deserve more
 attention than they usually receive. Almost every variety
 of theory is to be found. from extreme materialism to
 extreme idealism and; from complete pluralism to complete
 monism.²

1. The Journal General of the American Oriental Society.

- P. 3.

2. En-cyclopaedia Britannica - P. 783.

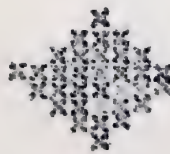

एतद्विपरीतं भारतीयचिन्तकाः वास्तविकमनोविज्ञानमनुसृत्य
तन्त्रपरिधिद्वयः अविच्छिन्नान् विज्ञानान् प्रक्रियायापि न केवलं धेष्टं
ध्यानेन प्रदत्तवन्तः, अपि तु पुन पुनानि भारतीयमनोविज्ञानायेषा तदीया
दृष्टिः वास्तविकान्युति अधिकानायां दरोपगतौ ।

अनित्यकारणं वैदिकसंहितानामन्य विषये यः उक्तम्: सौ-
विद्वद्विद्वः पुनिविद्यतः तौऽपि उक्तम्: परस्परविरोधी विज्ञानास्तद्व एव
यं कति । अतः उक्तमानुसारं भारतीयवास्तवचिन्तकानां मनोविषय-
विज्ञानस्य तुल्यवस्थितमन्येनैव सम्भाव्यते, अपि तु विभिन्नभारतीयद्वयनिष्ठ
उपसंहारमनोविषयकानामनुपादारेणैवैतद्वयम् तन्मात्रम्, अपि यात्रेऽपि इत्य-
येवाध्ययनस्य तदुः प्रगतः कृतो कति ।

॥ इति विषयप्रवेशः ॥

प्रतिश्रुतिः

भारतीयसंस्कृतसिद्धन्तरेषु उपलब्धत्वाः मनोविषयकः सामग्र्यः
 उत्पन्नशुशीनतादित्याम् + आहूतः परिशुद्धीसायच हूतः तान्ति । वेदीय-
 निम्न इन्द्रायुष्यतादित्यात्मायुर्वेदगुण्येषु आहूतगतायुतारं अतः उत्प्रेतः
 तदुपलब्धौ । वेदिकसंहितायु ३० च उपनिषत्सु च अतः उत्प्रेतौ वैकैः ज्योतिर-
 हू । सुतशुशुभ्रिन्मयित्ताहंकारादिशब्दाः प्रायो अतः पर्यायमेव प्रयुक्ताः
 तान्ति । अमरकोशः अतः पर्यायवाचिनां येषां वक्ष्यानां संकल्पं कृतं तान्ति तानि
 तान्तिपि वक्ष्यानि वेदिकलोकितादित्यात्माहंकारादिनां तान्ति । अमरकोशः
 अतः पर्यायवाचकः शब्दाः स्वभूतः तान्ति -

"चित्तं तु धेनो वृषं त्वानां वृन्तानां ज्ञः ।"

"पुष्टिनीयद्विषा धीः वृताः श्रेष्ठयोगिताः ।

प्रेक्ष्यसिद्धिचिन्तित्विषुत्तियन्तित्तेनाः ॥

धीधारणवती मेधा संकल्पः जमान तम् ।

अवधानं तदाधानं पुण्ड्राननयि २ च ॥"

उक्तोदरेषु अमरकोशकारः स्वतः पूर्ववर्तिभिः पुन्यवृद्धिः

अतः कृतो वृषोक्तानां पर्यायवाचकानां शब्दानां संकल्पं कृतं तान्ति । यथा धाम्ने
 लोपेण तैत्तिरीयप्रति, वेदिक-तान्ति-लोकितादित्यात्माहंकारादिनां अतः पर्यायवाचकानामुक्त

१. अमरकोश, तन्मन्त्र कालम्, श्लोक ३१.

२. .. धीवर्ग, श्लोक १-२.

अवधानां प्रयोगं कुर्वन् जनतो विविधानां स्वायां विज्ञेः कृतो भवति ।

1. पेदिष्यायुग्मेदे जनतो विज्ञेः

[3] ज्योदे जनः -

"जनोपविष्टां ज्योतिर्विद्वत् प्रादितं यत् ।"

अरुणवत्ता जनतः तत्ता स्वीकृता भवति, उक्ता च जन तो जेनः, उक्ते जनतः प्रकाशः हृदये च स्थितिः ज्ञापिता भवति ।

[4] शुक्लवर्णोदे जनः -

जनता परिपुत्रापिजनान्करो जनतः समीचीनं वर्णं ज्ञात जनतः

कवरादीनां सौम्यः सङ्गमन्यो । यथा -

"यज्जगत्प्रतो हुरमुदेति किं तदुपगत्य लभेति । ।

हुरं यत् ज्योतिर्नां ज्योतिरेतं तस्ये जनः विज्ञातव्यमस्तु ॥" ²

"येन जगत्प्रतो जनोपिजो यो पुण्यन्ति विज्ञेयधीराः ।

यद्य चूर्त यक्षन्ताः पुनानां तस्ये जनः विज्ञातव्यमस्तु ॥" ³

[5] साम्योदे जनः -

"जते वततो जनो कवरादिवातवत्त्वात् ।

अग्ने तेषां साम्ये विरा ॥ ३० १/१/७ ॥" ⁴

एवमेव कवरादिवातवत् प्रयोगः साम्योदेत्वं पू० ३, ३.५ कवरादिवातवत् त्वेतेषु कृतो भवति । "जगत्प्रतो" शब्दः ता० ५० पू० ५, ६ तथा १२ इत्यत्र प्राप्यति ।

1. ज्योदे - 6/9/5-6.

2. शुक्लवर्णोदे - 34/1.

3. शुक्लवर्णोदे - 34/2.

4. साम्योदे - 1/1/7.

[४] उपनिषदे मनः -

“यथा मनो जलस्रोतः पराप्रताप्याशुभम् ।
स्वार्थं काले प्रवृत्तमस्ती नु प्रवृत्तम् ॥”

[५] गायत्रीमन्त्रे मनः -

“दियो धी नः प्रसीदयात् - - - - - ।”

उक्त मन्त्रं “धी” शब्दस्य प्रयोगः मनः[बुद्धिः] कृते वर्तते ।

उदाहरणार्थं तस्य कश्चिदुदाहरणम् : उदाहरणम् : वर्तते । अत्रकोऽपि तद्व्यवहाराणां मन-
सोऽन्वयार्थमाशङ्क्यमानमपि वेदिकसाहित्यायामवलोक्य भवति । वेदिककोऽपि
एते तथैव शब्दाः सारल्येन समुपलभ्यन्ते । अतोऽत्र तेषां तथैवाभ्युपगमनं
वाक्यार्थं प्रतिपादयति ।

वाग्विद्यास्यद्विनिष्ठं साहित्ये च मनःशब्दस्य कृतानि पदानि
समुपलभ्यन्ते । उदाहरणार्थं तैत्तिरीयाचार्याः तथा श्रीकृष्णार्चायाः
तथा अंगत्तमाचार्याः इति समुपलभ्यन्ते ।

ब्राह्मणोपनिषद्ग्रन्थेषु च मनोऽप्यत्र मनः पदार्थावयवानां
शब्दानां प्राचुर्येण प्रयोगः समुपलभ्यते, यथा -

[६] उपनिषत्सु मनः -

१. अनेन्द्रेण मनसो ज्यीर्षा^२ ॥

१. अध्यायेद - सू० १०५/१.

२. श्रीगोपास्वोपनिषद् - १/५/५.

2. केनेचित् वदति पुंशो मनः ॥¹
3. इन्द्रिज्यः परं मनो मनो तत्तत्पुत्रम् ॥²
4. परदेवे मनस्येकी भवति ॥³
5. जन्मात्प्राणो मनः तत्त्वं लोकाः कर्तुं वाङ्मयम् ॥⁴
6. मनो प्रज्ञेति ज्ञातानाम् । मनो ज्ञेयं ज्ञानानि
ज्ञानानि ज्ञानम् । ज्ञानं ज्ञानानि जीवन्ति । मनः
पुनराविर्भाविक्रमतीति ॥⁵
7. वन्द्यमानो भूया ह्ययं पुमान् ॥⁶
8. मनोपदेवेत्युपासीत ॥⁷
9. तस्य कटीरं ह्ययं मन आसीत् ॥⁸
10. पुण्डरीकं हि तौम्यं मन उच्यते ॥⁹

2. पुराणरत्ने श्रीमद्भागवतपुराणे ज्ञः

“एवं विज्ञातवागीश्वरं ज्ञानात्पुण्डरीकम् ।
अथारमेतं विरचं मनो मयुष्यं तथैव ॥
उद्वेगोऽङ्गो धारयितुं मनो पुण्डरीकं निश्चयम् ।
जडितार्वाणि कर्वाणि विरयेवः तदाधार ॥

-
1. केनोपनिषद् - 1/1.	2. कठोपनिषद् - 6/7.
3. पुनोपनिषद् - 4/2.	4. मुण्डकोपनिषद् 1/8.
5. तैत्तिरीयोपनिषद् - 4/1.	6. ऐतरेयोपनिषद् 5/4.
7. छान्दोग्योपनिषद् - 3/18/1.	8. बृहदारण्यकोपनिषद् 2/6.
9. छान्दोग्योपनिषद् - 2/8.	

तस्य स्फुटीतं संख्याः प्राणेन्द्रियमनो धियाम् ।

वृत्तयः त विनिर्मुक्तो देहस्थोऽपि हि तद्गुणः ॥”

सर्वेष्वन्य पुराणेषु स्मृतिग्रन्थेष्वपि उपलब्ध्याः अनस्तमेताः पदस्ताः वर्तन्ते ।

3. आत्मिकक्षेत्रज्ञे मनो विषयताः संकेताः

॥अ॥ क्षेत्रज्ञक्षेत्रज्ञे मनः -

क्षेत्रज्ञक्षेत्रज्ञस्य महर्षिः कणादः । सतस्य क्षणित्यापरं नात्र
औत्सव्यक्षेत्रज्ञमपि भवति । क्षेत्रज्ञक्षेत्रज्ञस्य पृथगाध्यायस्य पृथगाक्षिणके नव-
द्रव्याणां वर्णनमस्ति । एतेषु नवसु द्रव्येषु मनोऽपि एकं द्रव्यस्यैव स्वीकृत-
मस्ति । यथा -

“पृथिव्यायस्तेजो वायुराकाशं कालो दिशात्मन मन इति
द्रव्याणि ।” ॥१/१५॥

क्षेत्रज्ञक्षेत्रज्ञाणां पृथक्तयादक्षोऽपि मनसः यथाप्राप्येण सर्वोपलभ्यते ।

॥आ॥ न्यायक्षेत्रज्ञे मनः -

न्यायसूत्रस्य प्रणेता महर्षिः गौतमो ज्ञाति । प्रमेयान्तर्णयन्नास्ते
मनोऽप्येकं प्रमेयमित्यवर्णयन्, यथा -

“आत्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिजनः प्रवृत्तिदोष्येत्यभाव मल-
दुःखापवर्गस्तु प्रमेयम् ।” ॥१/१७॥

इति सूत्रमधिकृत्य टीकां टीक्यन्तः श्रीवात्स्यायनमहोदयाः लिखन्ति -

-----

"तर्कविषयमन्तःकरणं मनः ।" §1/1/9

§1. सांख्यदर्शने मनः -

सांख्यसूत्रे मनसः उल्लेखः ह्यसम्प्रकारेण कृति -

"महदात्मनाद्यं कार्यं तन्मनः ।" §1/71

अथ-अथादि प्रकृतौ महद्वर्णं यत्कारणमुत्पन्नं तन्मन इत्युच्यते ।

उच्यते हि तस्मात् केवलं तद्विहितं मनः सकलमिति । सांख्यदर्शने व्यङ्ग्यमनः

संकेतविकल्पकारकं मूढगिन्द्रियत्वमप्युच्यते ।

उपर्युक्तं सूत्रं व्याख्यायन् अनित्यवृत्तौ कथयति यत् -

"यत्प्रकृतिराद्यं कार्यं तन्महत्, महत्तत्त्वं बुद्धिः,

तदेव मनस्तन्मन इति ।" §1/71

अथादि प्रकृतौ तर्कपूर्णां कार्यं महत्तत्त्वं कृति, महत्तत्त्वस्थैव नाम बुद्धिरि-

त्यस्ति । अग्निमेव तूने हृद्गणारत्योत्पत्तिः वर्णिता कृति । यथा -

"चरमोऽहंकारः" §1/72

अनित्यवृत्तौ "अनन्तरं बुद्धेः कार्यम् अहंकारः" इत्युक्तमस्ति । सांख्यका-

रिकाणां सर्वप्रथमं वर्णनमित्यं सूत्रं विदयते । यथा -

"प्रकृतेर्गर्भात्ततोऽहंकारस्तत्पश्चाद् यण्यच धौञ्जकः ।

तस्यादपि धौञ्जकात्पंचम्यः पंचभूतानि ॥"

अथादि प्रकृतौ महत् बुद्धितत्त्वं वा, महतोऽहंकारः, अहंकारात् पञ्चतन्मात्राः

-----

1. सांख्यतत्त्वकोशटीका, कारिका 22.

एकाक्षोन्द्रियाणि इति बोधशानां तत्त्वानां समूहः उत्पद्यते । एतेष्वेकाक्षो-
न्द्रियाणि इति बोधशानां तत्त्वानां समूहः उत्पद्यते । एतेष्वेकाक्षोन्द्रियेषु
मनस उत्प्रेतः इत्यनुकारेण कृतो वती यथा -

"उभयात्मकमन मनः संकल्पकमिन्द्रियं च तादृस्यात् ।
गुणारिणामधिष्ठानानात्वं तादृयवेदाय ॥"

अर्थात् मनः उभयप्रकारकमिन्द्रियं वती । इदं संकल्पकत्वाद् इन्द्रियतयातीयाच्च
"इन्द्रियम्" इत्यनुद्यते ।

॥३॥ योगक्षनि मनः -

योगक्षनि सहस्रविंशत्यलिः चित्तशब्देन मनसो ग्रहणमस्ति ।

यथा -

"योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः"²

योगसांख्यदर्शनयोर्दर्शनिकं विवेचनमेकमेवास्ति । अतः इदं समागतमनसिगच्छते ।
अतः सांख्यदर्शने मनोविषयकः तैत्तिरीयः योगदर्शनेऽपि स्वीकृतो वती ।

॥३॥ पूर्वमीशांसायां मनः -

नारायणकृतो मानमेयोदयनामकै ग्रन्थे मनसः उत्प्रेतः इत्यनुकारेण
कृतो वती -

"देहेन्द्रियादीनामात्मन्तिकपरिध्वंसानुगृहीतं मनः
तदनुभवसाधनम्" ॥पु० २१२॥

गुडाद्वयवारोक्ष्यतामनेन्द्रियत्वेन कल्पयन्तारिन्द्रियं विभु परिष्ठाप्य

अत्यन्तं च मनः ॥ [पृष्ठ 214]

[ऊ] उत्तरमीमांसायां वेदान्तसूत्रे वा मनः -

पुरुषस्य प्रमाणकाले घाणी मनसि विलीयते, मनः प्राणे, प्राण-
स्तेजसि तथा तेजो देवतायां लीयते ।

अस्य तोम्यपुरुषस्य प्रयतो वाङ्मनसि तं हृद्यते,

मनः प्राणे, प्राणस्तेजसि, तेजः परत्वां देवतायाम्

वसति । [4/2/2]

तन्मनः प्राण उत्तरात् ॥ [4/2/3]

द्वितीयस्मिन् सूत्रे सर्वेषां निन्द्रियाणां मनसि सम्पत्तिः प्रतिपादिता अस्ति ।

अथाह वृत्तिद्वारेण त्रयाणीन्द्रियाणि सूक्ष्मकाले मनसो नुपर्तिन्ते, इत्युक्तमस्ति ।

तृतीयस्मिन् सूत्रे त्वत्त्वेण मनसः प्राणे विलयस्य निषेधः कृतो गतः । केवलं मनस

एव वृत्तयः प्राणे विलीयन्ते, किन्तु वृत्ति-वृत्तिमन्मनसोश्च गीष्मेद्वयद्वयी-

वृत्त्य सूत्रे मनसः प्राणे विलीयतायाः प्रतिपादनमस्ति ।

अन्येषु सूत्रेष्वपि मनसः उल्लेखः उपलभ्यते । आचार्यगीतुरेश्वरा-

चार्यमहोदयः मनोबुद्ध्यादिगान्नां व्याख्यायकम् मनसो व्युत्पत्तेवं कृतवान् -

"मनोबुद्धिरदंकारश्चित्तं चेति यदुक्तम् ।

संख्याख्यं मनोत्वं बुद्धिर्निश्चयरूपिणी ॥"

पञ्चश्यां वृत्तिभेदेन मनसो द्वयोः स्वयोरित्थं प्रकारेण ज्ञानमस्ति -

"निरन्तःकरणं सर्ववृत्तिभेदेन तद्विषया
मनो विषयस्य स्याद् बुद्धिः स्वान्निवृत्त्यात्मिका ॥"

॥२॥ चैतन्यमि मनः -

चैतन्यमिदं तु प्रसिद्धे ग्रन्थे "तत्त्वार्थाधिगमसूत्रे" ज्ञानानां वर्णनं
कुर्वन् "मनसः" उल्लेखः इत्यन्प्रकारेण कृतो वृत्ति -

"अतिशुद्धाधिभनः परार्थिकेयव्यापि ज्ञानम् ॥"

"अजुचिपुन्यमती मनः परार्थः ॥"

"विशुद्धिं चैतन्यामिदं विषयेभ्यो वधिभनः परार्थयोः ॥"

॥३॥ जीवज्ञानमि मनः -

जीवज्ञानमिदं सौम्यान्तिकवेमा धिक्प्रयोगादरमाध्यमिकेयवेलेषु
सम्प्रसायेषु विज्ञानवाक्येषु मनः ॥बुद्धिः॥ एव एकमात्रं तत्त्वमधिगच्छति । चित्त-
चेतनोरेतयोर्द्वयोः परार्थयोः ॥वैदिकरीषु॥ विज्ञानवादिनो जीवाः समग्रमपि
विश्वं न व्याख्यायन्ति । अगमतो बुद्धेर्मात्पूर्वमपि कतिपयवार्त्तानिकाः मनसः
तत्तां स्वीकुर्वन्तो वर्तन्ते । "पंचविज्ञानकायसंशुक्तं तात्पर्यं मनो विज्ञानम्, अयं
उच्यते विज्ञानवाक्यः" ॥जीवज्ञानमि प्रसिद्धे "धम्मपदे" नामके ग्रन्थे सुतीथवर्गः

1. पंचश्यां तत्त्वविशेषकरण - 20.

2. तत्त्वार्थाधिगमसूत्रम् - 1/9. 3. तथैव - 1/24.

4. तथैव - 1/26.

5. आर्यशास्त्रिस्तम्बसूत्रे - पृष्ठ 6.

"चित्तवर्गस्थ" नाम्ना पृथक्तां व्रति । तत्र मनसः उल्लेखः इत्यम्पकारेण कृतो
व्रति । यथा -

"कन्दनं वपलं चित्तां वरत्नं हुन्नितारयम् ।

उत्तुकरौति मेधावी उत्तुकारो व तैजसम् ॥"

अर्थात् यथा तीरनिर्गता तीरं बहुलोपेन स्थापयति, तथैव बुद्धिमान् बुद्ध्याऽपि
स्वीयं मनः बहुलोपेणावस्थापयति, यन्मनः वपलं कन्दनस्यापि व्रति, वदत्य-
न्तारयम्, अत्यन्तकाङ्क्षित्येन च वशीकर्तुं प्रयत्नो ।

"तुदुरं तुनिगुणं यत्कामनिपातिनम् ।

चित्तां रण्डेय मेधावी चित्तां गुत्तम् तुवावहम् ॥"

"दुरं गमम् एकचरम् अतरीरं गुहाशयम् ।

ये चित्तां संयमेस्तन्ति मोहन्ति मारबन्धना ॥"

अर्थात् तुदुरं धावनशीलाः, एकाक्षिपनशीलाः, शरीरविष्टराः गुहाशयस्थिताः,
ये मनः संयमितं कुर्वन्ति त एव मारः ॥ विषयः ॥ बन्धनान्मुच्यन्ते ।

4. पाशचात्त्यज्ञाने मनः -

पाशचात्त्यदार्शनिकचिन्तने व्यक्तेः मानवस्य वा व्यक्तित्वं
छान्द्यामेव दृष्टिभ्यां गृहीतो व्रति । यथा च विषयपुत्रे प्रतिपादितव्यस्ति
यत्पाशचात्त्याः दार्शनिकाः चिन्तने जगति मेहरमाडन्डेति पदार्थद्वयं विना-
जयन्ति । अतः मानवव्यक्तित्वस्य विशेषणमपि स्वयोर्द्वयोस्तत्त्वयोरन्तर्गतत्वेन

प्राग्यात्यदार्शनिकाः श्रौतिकवादिपदेन आदर्शवादिपदेन द्रोच्यन्ते । आदर्श-
वादिर्लभ्युदाये केवलं मनस एव सत्ता स्वीकृता वर्तते । तत्र मनसः पृथग्व्येन
आत्मनश्चेतनायाः वा त्यक्तस्थेन निरूपणं नोपलभ्यते । अन्यतश्च श्रौतिकवादि-
नो दार्शनिकाः शरीरात्पृथक्प्रायः मनसः सत्तां नैवाङ्गीकुर्वन्ति । अत एव
ते स्नायुर्लक्ष्यानाम् अस्तित्वाद्वा पृथक्तया चेतनायाः स्वतन्त्रसत्तां नैवाङ्गी-
कुर्वन्ति । भावार्थवादित्वेन तु चेतनायाः श्रौतिकतत्त्वानां गुणत्वकपरिणाम
एव स्वीकृतो वर्तते ।

प्राग्यात्यदार्शनिकेषु मनः कुत्रापि "माहन्त्र" पदेन, कुत्र च
"साहक" पदेन, अन्यत्र "सौते" पदेन, एकत्र "स्मिद्" पदेन, कुत्र च "बुद्धि"
पदेनोच्यते । एतत्वात्कारणात् या अत्युदता या च समस्यात्तुत्यन्ता वर्तते,
ता समस्या भारतीयदर्शनचिन्तने नोपलभ्यते यतोहि भारतीयदार्शनिकचिन्तन-
धारायां साधनस्थेन करणस्थेन वा मनसः सत्ता स्वीकृता वर्तते । मनसः
सत्ता आत्मनः पृथग्व्येन वर्तते । बौद्धदर्शने च विज्ञानवाक्यावापान्तु विज्ञान-
मेव [बुद्धिमेव] केवलं पदार्थस्थेन स्वीकृतं वर्तते यतोहि बौद्धदर्शनमनात्मवाद-
दर्शनमस्ति । बौद्धदर्शनं किमपि प्राग्वत्पदार्थस्थेन आत्मनामकं पदार्थं नैवा-
ङ्गीकरोति । "तत्तं क्षणिकम्, तत्तं क्षणिकम्" तत्तमनात्म्यम्, तत्तमनात्म्यम्
इत्यादिस्थेन चोद्घोषाः वर्तन्ते बौद्धानां ।

अवेदात् आस्तिकदर्शनानां मूलग्रन्थेष्वप्युक्तमनाः मनोविज्ञानाः
यावन्तः सैद्धाः वर्तन्ते, ते सर्वेऽपि प्राचीनतादृश्या संकलिताः सन्ति ।
परवर्तिकाले एतेषां सूत्राणां व्याख्योपपत्त्याद्यालीकालेषु मनस्तत्त्वस्य तत्तमे

प्रेकार्थं च विचारः कृतो भवति यत्र च प्रस्तुते शोधप्रबन्धेऽपि यथास्थानं प्रस्तुतं भविष्यति ।

यथा योषरिष्टमप्यस्ति, संस्कृतसाहित्ये वैदग्ध्यमपीयनिष्ठा-
द्विषु च न केवलं मनसः उत्प्लेख एवास्ति, अपितु मनसः पर्यायवाचकानां शब्दानां
निरुक्तानुसारं तदीयविचिष्टक्रियाकलापानां वर्णनमपि तत्रैव कृतं भवति । परम्परातः
प्राप्तवतीनिर्मां विपुलां सामग्रीमधिकृत्य प्रायः सर्वेऽपि भारतीयाः दार्शनिकाः
मनोविषये स्वकीयं सिद्धान्तं स्थिरी कुर्वन्ति । प्रस्तुताध्ययनस्य विषयीकृतानि
आस्तिकदर्शनानि अर्थात् न्यायवैशेषिक, सांख्य, योग, पूर्वमीमांसा, उत्तर-
मीमांसा, वैदान्तदर्शनं वा, बौद्धदर्शनं, जैनार्हतदर्शनं वा, एतानि अष्टौ दर्श-
नान्यापि नैतस्यापवादभूतानि । एतान्यपि दर्शनानि परम्परागतमनोविषयक-
सामग्रीमुपायुक्तं स्व-स्वदृष्टानुसारं मनसो विवेचनं कृतमस्ति ।

12] आस्तिकदर्शनेषु मनोविषयकचिन्तनस्य प्रयोजनम्

भारतीयास्तिकदर्शनेषु निम्नोद्दिष्टभिर्द्व्यवितरकतोक्तौ -

- 1- व्यक्तेः शरीरम्,
- 2- व्यक्तेः मनः,
- 3- मनसो भिन्नं व्यक्तेः आत्मा ।

सर्वेष्वेवास्तिकदर्शनेषु शब्दवत्सुष्ठ्यादिं दुःखत्यागीत्यन्तिकनिवृत्ति-
येव जीवनस्य परमं पुष्ट्यार्थं परमं प्रयोजनन्याप्यङ्गीकृतं भवति, एतस्यैव प्रयोजनास्य
प्राप्तेः अंत्येयं साधनस्येव वा तत्र मनोविषयकं चिन्तनमपि कृतं भवति । दर्शनस्य
क्षेत्रं मानवस्य बौद्धिकः पक्षोऽस्ति अतो बुद्धिद्वारा मनोविषयकं चिन्ताधितोका-

प्रयोजनस्य सिद्ध्यर्थं पन्थानः प्रशस्ताः वर्तन्ते । भारतस्थीषु तर्केषु आस्तिक-
दर्शनेषु प्राणिमात्रस्य सहजायाः उपर्युक्तायाः आकांक्षायाः प्रवृत्तौ च निश्चयं
कृतं विद्यते, यत्कारं प्राणीनां केन प्रकारेणैवं शाश्वतलुब्धम्, यस्य द्वितीय-
स्मिन्लब्धे मुक्तिः, निर्वाणम्, मोक्ष इत्यादिसर्वेण बोध्यते, प्राप्तुं शक्यते ।
एतस्य मोक्षस्य कीदृक् स्वल्पम् १ मोक्षस्याप्यजीवः कस्यां स्थितौ वर्तते १
कस्यायः लक्षणां प्राप्तिर्जायते १ मानसस्य केनः प्रेयस्त्वस्थादिकं वा दर्शन-
शास्त्रीयचिन्तनस्य प्रधानो विषयो वर्तते, एतस्य समग्रचिन्तनप्रक्रियायाः मूले
विराजमानं तत्त्वं केवलं मनस्तत्त्वमेव वर्तते ।

1. न्याय तथा वैशेषिकदर्शने जनतः सात्तास्वीकृतेः प्रयोजनम्

न्यायवैशेषिकदर्शनस्य समानतन्त्रस्येणोच्यते यतोहि उभयोः प्रेय-
योरन्तरं किमपि नास्ति, चरमतद्वयन्याप्युभयोः दर्शनदोरेकमेवास्ति । न्याय-
वैशेषिकयोः समानतन्त्रतामवलोकयितुं न्यायसिद्धान्तमुक्तावल्यां यत्र- 1- द्रव्य,
2- गुण, 3- कर्म, 4- सामान्य, 5- विशेष, 6- समवाय, 7- उभावेति सप्त-
पदार्थानां वर्णनं कृतं वर्तते तमेतस्यापि लक्ष्यस्य निर्दिष्टः एतेन प्रकारेण कृतो
वर्णनः -

"एते च पदार्थाः वैशेषिके प्रतिष्ठाः न्यायिकागम्यविष्ठाः"

अथान्न्यायशास्त्रे वर्णिताः जीवमदार्थाः वैशेषिकास्त्रे प्रतिष्ठादित सप्त-
पदार्थान्तिर्णीतं तन्निविष्टाः भवन्ति । न्यायसिद्धान्तमुक्तावलीकारस्य आचार्य-

विश्वनाथस्यापि इदमेव मतं वर्तते । विशेषिकद्वयनिःश्रेयसयोगचरम-
तद्व्यत्ययेन तद्व्यवस्थिति । "निःश्रेयस" शब्दार्थः अपवर्गः मोक्ष एव वा वर्तते ।
न्यायशास्त्रेऽपि निःश्रेयसः मोक्ष एव वा लक्ष्यव्ययेन स्वीकृतो विद्यते ।
प्रमाणप्रमेयादि लोकावधारानां तत्त्वज्ञानेन निःश्रेयसप्राप्तिर्भवति, इति
न्यायशास्त्रस्य प्रथमतः एव प्रतिपादितमस्ति । यथा -

"प्रमाणप्रमेयसंज्ञाप्रयोजनद्वष्टान्तसिद्धान्तावधव-
त्कनिर्णयवादादव्यवहितपञ्चाद्वैत्याभासप्रवृत्तजातिनिवृद्ध-
स्थानानां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगमः ।"

अर्थात् प्रमाणप्रमेयादि लोकावधारानां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसस्य
प्राप्तितर्कितो । एवंप्रकारेणोभयोः क्षणयोः प्रधानं तद्व्यनिःश्रेयसप्राप्तिरेव
वर्तते । न्यायदर्शनस्य दिव्यतीव्रस्मिन् तूष्णेऽपि अपवर्गस्य निःश्रेयसस्य वा उत्पत्तेर्यो
विद्यते । यथा -

"दुःखजन्मपुनरुत्पत्तिदोषमिध्याग्नानानामुत्तरोत्त-
रापाये तदनन्तरापायादपवर्गः ।"

अर्थात् तत्त्वज्ञानस्य मिध्याज्ञानविरोधिकारणात् यदा तत्त्व-
ज्ञानं मिध्याज्ञानं विनाशयति तदा मिध्याज्ञानत्वस्य कारणस्याभावतत्त्वात्
ज्ञानस्य चित्ते रागद्वेषनामको दोषावपि निवर्तते । शेषां दोषाणां जात-
निवृत्तितत्त्वात् धर्माधिर्मोत्पादिकानां पुनरुत्पत्तीनामपि सर्वथा अभाव एव जायते ।
धर्माधिर्मोत्पत्त्यभावात् ज्ञानस्य जन्माभावो भवति अर्थात् विशिष्टवरीरेण तद्व
तंयोगाभावो भवति यदा च अनुभवस्य जन्माभावोऽर्थात् केनापि विशेषवरीरेण
तद्व सम्बन्धाभावो जायते, तदा तस्माद् दुःखस्यापि अभावो भवति । अयं

"दुःखमात्र" एव न्यायशास्त्रे अवधारण्य निःश्रेयसार्थोवां स्वल्पं भवति । न्याय-
 वैशेषिकयोश्चाख्यन्तिकदुःखविमुक्तेरेव नाम अवर्ण इति निःश्रेयस इति वा
 भवति । न्यायवैशेषिकद्वयनिमित्तानि आत्यन्तिकदुःखमात्र एव चरमं लक्ष्यमस्ति ।
 एतस्य चरमलक्ष्यस्योपलब्ध्ये पुत्राण्युभयादिष्वोपायप्रदायार्थानां वैशेषिकद्वयानुसारं
 सप्तप्रदायार्थानि च तत्त्वज्ञानं करणवैकल्यादौपायो वतीति । एतेषां प्रदायार्थानां
 विभाजनाधीतेषां चिन्तनार्थञ्च बाह्यकरणेन्द्रियापारम्पर्यःकरणस्य मनसश्चाप्या-
 वश्यकता वतीति । मन एव तेषां प्रदायार्थानां तकाटारेण विभाजनं करोति मन एव
 च तदीयां संख्यामपि निधारयति । एतेषां प्रदायार्थानां तात्पर्यवैधर्म्यनित्यवैध-
 र्मानतिक्रियाव्याप्यधारितं वतीति । नवसु द्रव्येषु अत एव अन्तर्भावोऽपि सम्भूत-
 मस्ति । पृथ्वी, जल, तेज, वायु, आकाश, काल, दिग्, आत्मा, मन इत्यादि
 नवद्रव्याणि कथितानि सन्ति । यावत्पर्यन्तं सप्तप्रदायार्थानां तात्पर्यवैधर्म्यज्ञानं
 न भविष्यति तावत्पर्यन्तं तदीयं तत्त्वज्ञानमपि नैव जायते । तत्त्वज्ञानाभावे
 च निःश्रेयसस्य प्राप्त्यर्थं नैव सम्भाव्यते । एतेनैवं स्पष्टमेव प्रतीयते यत्प्रदाय-
 विभाजनस्य निश्चयार्थं मनसः आवश्यकता भवति । तात्पर्यवैधर्म्ययोः ज्ञानार्थ-
 मपि मनो परिहायमेवास्ति । इत्यञ्च निःश्रेयसस्य प्राप्त्यर्थं यत्तत्त्वज्ञानमा-
 वश्यकमस्ति तन्मनसः तात्पर्यवैधर्म्योत्पादयितुं शक्यते । न्यायवैशेषिकद्वयनि यद्वचि
 ज्ञानसाधन एव गुणः स्वीकृतो वतीति तथाप्येतस्य ज्ञानस्योत्पत्तिरात्ममनसोः
 संयोगेनेव स्वीकृता भवति । यदि मनसः सत्ता स्वीकृता न स्यात्तदा आत्मनि
 तत्त्वज्ञानस्योत्पत्तिरेव न स्यात् । एतयोर्द्वयोः द्वययोः तत्त्वज्ञानोत्पत्त्यर्थं
 मनसः सत्ता स्वीकृता वतीति । एतदेवोभयोः द्वययोः मनसः सत्तायाः स्वीकृतेः
 प्रवीजनमस्ति ।

एतत्कारणार्थिप्रयोजनातिरिक्तं तत्कारणं तन्मन्त्रव्यवहारार्थं
व्यावहारिकेऽपि मनसः तत्ता स्वीकृता वतीति मनसोऽभावे
तन्मन्त्रव्यवहारा प्रमेयतिष्ठितदीयगुणानां वर्णनेन कर्तुं नैव शक्यते ।

2. सांख्ययोगदर्शने च मनसः तत्ता स्वीकृताः प्रयोजनम्

सांख्ययोगदर्शनयोश्चिन्तनेऽपि मनोनिष्ठयकं चिन्तनमस्मत् । एतयो-
र्योगोर्द्वयोरपि मनसः तत्ता स्वीकृता वतीति । एतत्त्वां चिन्तनधारायां
"मनस्तत्तास्वीकृतिप्रयोजनम्" इत्यस्य निश्चयमाश्रयकमस्ति । सांख्ययोगदर्श-
नमपि एकपुकारेण तन्मानतन्मदर्शनमेवास्ति । सांख्यस्य तन्मपूर्णवृत्तिप्रक्रियाः
मान्यताश्च योगदर्शनेऽपि स्वीकृता वतीति । उभयोर्द्वययोः भेदः केवलमेवास्ति,
किन्तु योगदर्शने पुरुषस्य पुरुषतत्तामेवैका एकत्वान्यस्य पुरुषविशेषस्य तत्ता
स्वीकृता विद्यते, योगदर्शने यस्य नाम "ईश्वर" इति प्रदत्तं वतीति । ईश्वरस्य
स्वीकृतिकारणादेव योगदर्शनस्य "तेश्वरसांख्यम्" इति नाम प्रचलितमस्ति ।

एतद्भेदातिरिक्तं दर्शनानां प्रमाणप्रमेयादिषु नास्ति कश्चनभेदः ।
सांख्ययोगोभयतश्च प्रमाणप्रमेयैव स्वीकृता । उभयोरेव दर्शनयोश्चरमसक्यं केवल-
मस्ति, अथाह तुःवात्यन्तिकीनिवृत्तिः यथान्यायिकीयिकयोश्चरमसक्यं प्र-
पादितमस्ति, तदेव सक्यं सांख्ययोगदर्शनयोरेव वतीति । पुरुषस्य बन्धनकारणं
प्रकृतिपुरुषयोरेवैकः सिद्धाज्ञानमेवास्ति । न्यायवेदिकदर्शने जीवात्मा केवलं
भोक्ता एव वतीति, न तु कर्ता । न पुरुषप्रकृत्यालयो ह्यो प्रमेयो सांख्यदर्शनस्य
प्रधानभूमी भवतः । योगदर्शने पुरुषप्रकृत्यतिरिक्तः पुरुषविशेषोऽर्थादीश्वरोऽपि

प्रमेयकोटादेव परिगणितो भवति । पुरुषस्य पदार्थस्वल्पं तंगरहितमुदासीनत्वापि
भवति । पुरुषमर्थाद् चित्तिगणितः तांध्ययोगक्षनिदोत्पन्नोरपरिणासी, अप्रति-
संगुणा, दक्षितविष्णा, गुदा अनन्ता चाप्युच्यते । परमार्थः पुरुषः प्रकृत्य-
पेक्षया तद्विधा अतः उदासीन एव वति, किन्तु अनादिकालाद् प्रकृतिपुरुषयोः
तंधीय स्वभाविवेकस्य कारणाद् अर्थाद् पुरुषस्य प्रकृत्या मिथ्यातन्मन्थस्य भावना-
कारणाद् पुरुषः आत्मानं बन्धने अनुभवति, किन्तु प्रकृतिः पुरुषस्य अन्यथा-
व्याप्तिरर्थाद् विवेकस्थैतन्नात्परं पुरुषः स्वपरमार्थत्वस्य स्थितो भवति पुनश्च
तः प्रकृत्या क्वपि तन्मन्थं नानुभवति । तः प्रकृतेः पृथक् स्वैवतत्वस्य स्थितो
भवति । एतस्या स्वस्थितौ नमिहेतव्यं मोद इति वा वति । तांध्ययोगक्षनि
त्रिकारकस्य दुःखस्य उत्पत्तिः वति - 1. आधिदैविक, 2. आधिभौतिक,
3. आध्यात्मिकदुःख । एतेषां दुःखत्रयाणां भात्यनिकनिवृत्तये विवेकव्याप्ते
रुत्पत्तिरावश्यकी, यतो हि विवेकव्याप्तिरेव तस्या अविद्यायाः अविवेकस्य
वा विरोधिनी वति वा अनादिकालादेव तंगरहितापि पुरुषं प्रोक्तुत्वस्य
प्रज्ञायावस्थापयति ।

तांध्ययोगक्षनि प्रकृतिः त्रिगुणात्मिकास्यैव परिगणिता वति ।
तत्त्वरत्नरत्नमतायेतेषां त्रयाणां गुणानां ताभ्यावस्थायाः नामप्रकृतिः प्रधानं
वा वति । तर्हि [बुद्धि] क्रमे मूलप्रकृतेर्बुद्ध्यादानं कारणमस्ति महत्तत्त्वमर्थाद्
तज्जिह्वुहिरुत्पद्यते । अहंकारादेव पंचज्ञानेन्द्रियाणि, पंचकोन्द्रियाणि, मन-
स्तथा पंचतन्मात्राश्च मिलित्वा एतेषां षोडशतत्त्वानाद् एको मणः उत्पद्यते ।
एतास्मिन् षोडशके गर्भे यो यममूढपंचमूढः त्वर्थात्परमगन्धाव्याः कन्यातन्मात्राः

अभिमानो अहंकारः तस्याहं द्विविधः प्रवर्तते तर्गः ।

एकादशतमः जलस्तन्मात्रः पंचमः च ।

सात्त्विककाहंकारनामकोपादानकारणात् ज्ञानेन्द्रियाण्युत्पादयन्ते, स्वस्थोपपत्ति-
हेतुभूतं यदुः कति, गन्धोपपत्तिहेतुनास्तिका भवति, एकोनान्यानि ज्ञानेन्द्रि-
याणि स्व-स्वविशेषोपपत्तिः [ज्ञान] हेतुभूतानि भवन्तीति कथितं व्रतते । मनसः
उद्भातेः कारणमपि अहंकार इति, किन्तु एतदुत्पादकेन्द्रिय [ज्ञान, स्पर्श-
न्द्रिय] स्पर्शोपपत्ति यतोहि मनः संकल्पचिन्तात्मकमुपपत्ति भवति इन्द्रि-
याणाञ्च तन्मात्रोपादानादिन्द्रियाणि भवति । इत्यञ्च मनः ज्ञानेन्द्रियको-
न्द्रियोपपत्तिहेतुः । मनसा संयुक्तानि तन्नि यदुरादिज्ञानेन्द्रियाणि तथा
वाणादिर्कोन्द्रियाणि स्व-स्वविशेषाणां ज्ञाने प्रवर्तन्ते । अत एव सांख्यतत्त्व-
कीमुदीकारः आचार्यवाचस्पतिमित्रः उक्तावान् -

"संकल्पजनकः इति । संकल्पेन स्पर्शेन मनो तदवधे ।

आतोचितमिन्द्रियेण वस्तु "उदय" इति सम्मुखम् ।

"उदयेवम्, नैवम्" इति सम्मुखं कल्पयति स्पर्शविशेष-
भावेन विवेचयतीति यावत् ।"

2

तर्गतः प्रथमं यदुरादिन्द्रियाणि विषयेषु तत् संयुक्तानि तन्नि

"वेद्यमिदं वस्तुवत्ति" इति सामान्याविवेचनार्थां रहितैकमुदाहरकत्वात् तद्वत् ज्ञानं
यन्निर्विकल्पकं ज्ञानमित्युच्यते उक्ताववति, एतत्प्रकारं मनः उदयेतादृशस्तु

कारणत्वाहंकाराद् अन्तःकरणत्वाहंकारस्थेक्षोभान्तरं बहुधादानकारणत्वमहं-
कारेणु कारणमस्ति, किन्तु अन्तःकरणत्वाहंकारः स्वोपादानकारणत्वाहंकार-
स्य कायैवास्ति ।

पुस्तकस्य कैवल्यपुस्तकस्यार्थव्याख्यानोदात्तीनविधिरस्ति। तस्या-
पविष्टं विवेकव्याप्तिः अर्थाद् पुस्तकपृष्ठविशेषस्य ज्ञानकाव्यकमस्ति । बुद्धि-
द्वारेणार्थं विवेकः ज्ञानमुत्पादयते । अतः तादृशोन्मूलनस्य परमसद्व्यवसायस्य
प्राप्त्यर्थं तर्जतः प्रधानभूतं साधनम् अन्तःकरणत्वं नोपुद्भिर्वा कर्ते । अतः स्वयो-
र्द्वयोर्क्षेत्रयोः कैवल्यनामपरमसद्व्यवसायस्य प्राप्त्यर्थं जनतः तत्तायाः स्वीकृतिराव-
श्यकी अङ्गीकृता कर्ते । ज्ञानेन्द्रियैरागच्छानार्थं धर्मेन्द्रियपुस्तकस्यार्थव्याप्ति
जनतः तत्ता अवश्यं स्वीकरणीया कर्ते । एतदेवोन्मूलनयोः जनस्तत्ता
स्वीकृतेः प्रयोजनमस्ति । योगक्षणि जनतः एकाग्रता एवं निरोधद्वारासाधन-
पथे अनेकयोगविभूतीनामुत्पत्तेः कारणमपि जनस्तत्तावेवास्ति ।

3. पुस्तकप्रतिभायां जनस्तत्तायाः प्रयोजनम्

जीवांताक्षरित्व परमसद्व्यवसायं कर्मद्वारास्वर्गाप्तिरस्ति । ऐश-
विष्टितयादिभिः बोध्यः उत्पद्यते तेनैव स्वर्गस्य प्राप्तिर्भवति । आचार्य-
वैश्वनिमी स्वर्ग एव निःश्रेयसव्याप्यो भवति ।

“स्वर्गादिप्राप्त्यर्थः उति जीवांतः”

उपसृज्यो वाक्ये स्वर्गादीत्यादिपदेन स्वर्गादिभिः निःशेषात्
प्राप्तिश्चापि आगच्छति । स्वर्गस्य लक्षणं न जीवांस्तज्ज्ञात्ये उत्पद्यति -

"दुःखात्तस्मिन्निर्वाणमुक्तास्यद्वयः स्वर्गो"

॥ किञ्चिद्वागस्य फलम् ॥

अथाह स्वर्गस्तज्ज्ञातं निर्वाणमुक्तास्यद्वयः यत्र दुःखस्य तर्जिता अन्वय एव भवति॥
अयं स्वर्गः, यत्रान्या पूर्वस्य फलानि यथा किञ्चिद्व्यक्तस्य फलं स्वर्ग इत्युच्यते॥
स्वर्गोऽयं वा एवमुक्ताः वर्तन्ते येषां किञ्चिद्वागस्य फलं नास्ति तज्ज्ञाति स्वर्गस्तज्ज्ञातस्य
कथना कथ्यते -

"किञ्चिद्व्यक्तस्य वागस्य फलम् स्वर्गस्य कथयितुं शक्यताम् ।

यथा न स्वर्गः तज्ज्ञातस्य किञ्चित्वाद्यम् ।"

उत्पद्यते जीवांस्तज्ज्ञातः चरमलक्ष्यं स्वर्गो निःशेषात् प्राप्तिश्चापि विद्यते । उच्यते-
रज्यवत्त्वयोः दुःखस्यात्यन्तिकनिवृत्तिः स्वीकृता गते । एतस्मिन् क्षणे स्वर्गस्य
लक्षणमिदं कृतमस्ति -

"यन्म दुःखेन संयिन्नं न च प्रसन्नमनस्तस्य ।

अभिलाषोपनीतं यत्तत्तुष्टं त्वःपदात्मकम् ॥"

स्वर्गस्य तुक्तास्तज्ज्ञातस्याद्याह किञ्चिद्वागस्य स्वीकृतो गते । अतोऽ-

भ्युदयान्तर्गतं स्वर्गस्य स्थापनमधिकं सुविस्तृतं प्रतीयते । निःशेषात् जीव एव
वा जीवांस्तज्ज्ञातचरमलक्ष्यस्यैवाङ्गीकृत्य इति कतिपयजीवांस्तज्ज्ञातं ज्ञायति॥

"मीमांसादर्शने" शेषतः प्रथमः विषयः कृतीकृतो भवति । वेद-
विहितप्रवृत्त्यर्थं प्रवृत्तावावृत्तावधिधिरित्युच्यते । विद्येः यो विद्यमानस्यैव
नाममेव इति वदति । वेदे यन्निर्दिष्टं तद्वैयर्थ्यादाविषयं भवति । अत्रैव शेष-
पदार्थः विद्यया विद्यमानो भवति, यथा- 1. अभ्युदयः, 2. निःशेषता इति च ।
तन्मध्यवर्त्यादिजन्यवृत्तयः नामाभ्युदयोऽस्ति । निःशेषतावदार्थो योः ।
मीमांसादर्शनं प्रपञ्चं पारमार्थिकं तत्त्वमङ्गीकरोति । अतो निःशेषस्य
जीवस्य वा अर्थः प्रपञ्चतन्मध्यवर्तिव्योऽस्ति, प्रपञ्चस्य विषयो नास्ति ।
प्रपञ्चः विध्याज्ञानजन्यो न भवति । अतः प्रपञ्चस्यात्यन्तिक विषयोऽपि
मीमांसादर्शनं नैव स्वीकरोति । मीमांसादर्शनं न च भूतानां वृत्तिव्यङ्गीकरोति
न चात्यन्तिकप्रत्यय एव वा । अतः एतस्मिन् दर्शने कृतेत्यतिसिद्धिर्नास्ति-
मीमांसरस्य कल्पनार्थस्य विषयि स्थानं नास्ति । कैौषिकदर्शनेऽपि शेषतः एतदेव-
स्वस्थं लक्षितं भवति -

"यतोऽभ्युदयनिःशेषासिद्धिः त धर्मः"

अर्थात् धर्मस्तथायुतः पदार्थो भवति येन- 1. अभ्युदयः, 2.

निःशेषस्य सिद्धिर्भवति । मीमांसादर्शनस्य पारम्य एव धर्मविज्ञातया भवति ।
उपर्युक्तमस्ति यत्तन्मध्यवर्त्यं स्वाभ्युदयपदवाच्यो भवति ।

मीमांसादर्शने च प्रमाणानि स्वीकृतानि कर्तव्या- प्रत्ययानुमानो-
पमानाश्च [आगम] अर्थापत्ति अनुमानविवक्षयेति । कैौषिकदर्शने कर्तव्यानां न-

द्रव्याणां स्वान्ने जीवांताद्वर्तिनि निर्मलविहितानि द्रव्याणि स्वीकृतानि सन्ति,
अथा- धृष्टी, ज्ञ, तेज, वायु, तम [अन्यकार], आकाश, कान, शिख,
आत्मा, एव तथा शब्दश्चेति । एतेषु एकाक्षरपदार्थेष्वेव जीवांताद्वर्तिनि स्वी-
कृत्युक्तिः ।

जीवांताद्वर्तिन्येव चर्यं तदर्थं निःशेषतयापिरेवास्ति । औचित्य-
वर्तिनो जीवावस्थानां जीवे तुलानन्वयानानाश्रयात् एव तदर्थं सिद्धति । दुःख-
त्यात्यन्तिकाशः [अभावः] अवश्यमेव भवति किन्तु भास्वरौ प्रपञ्चसंन्यस्तस्य
मित्येव जीवोऽस्ति, प्रकाशरूपे चाप्यन्तिष्ठेत्स्योच्छेदोनाश एव वा मोक्ष-
पक्षतादयो भवति ।

"आत्मन्विज्ज्ञानं हेतुच्येदो मोक्षः"¹

इत्यन्य जीवांताद्वर्तिनो जी हि मोक्षः प्राप्यते, तलानन्वयपञ्चा-
स्यां तत्संन्यताश्रय एव जायते ।

"तत्त्वान् निःतन्मन्थो निरानन्वय मोक्षः"²

एतस्मिन् द्वयि अनुभूत्यस्य बन्धनस्य कारणं प्रपञ्च एवास्ति । अयं
प्रपञ्चः विधा बन्धनस्य कारणं भवति - 1. जीवावस्थानशरीर, 2. जीवावस्थान-
निरूप, 3. जीवावस्थान - शब्दस्पर्शस्पर्शतादि । एतस्मिन्निः तन्मन्थः तुल-
दुःखोर्ध्वः तापाद्यनुभूतः बन्धनवृत्ताः भवन्ति । अतः एतेषां अवापना-
त्कन्तितातन्मन्थनाशादेव मुक्तिरसम्भवी । मुक्ता जीवे आत्मज्ञानान्नु नैव कदापि

"तुःवात्यन्तापुच्छेदे तति प्रागात्यवर्तिः ।

तुवस्य जलता शुक्तिर्गुणिरता कुमारितः ॥"

तोमे तुवस्योपत्य कारणं तन्मनोऽस्ति यद् द्वेन्द्रियादि आत्यन्तिकपरिणतास्य-
तत्कारिकार्यवृत्तास्ति ।

"द्वेन्द्रियादीनां आत्यन्तिकपरिणतानुगृहीतं मनः
तदनुगताद्यनम्"

एतेन निवेदीयते त्वच्छेदे प्रतीतिरिति यद् जीवांतादपि मनः
तत्ता त्वीदृशं विना आत्मनानन्दस्य तुवस्योपत्यापि च तदभावेना
नास्ति ।

न्यायलोचिणद्वयं मनो पुरुषेण त्वीदृशमस्ति, किन्तु जीवांता-
दपि मनः सांख्यसौन्दर्यमिव विदुःपञ्चमीकरोति । यथा - "तुवाद्यन्तरो-
दयताधनेन्द्रियाद्येन कल्पतान्तरिन्दुयं विदुः परिण्मावम्, अत्यन्तं च मनः ।"

अथ हि तुवादेत्यरोदयानस्य साधनं तदन्तरिन्दुयं कति यन्मनः
पदार्थं अस्ति, एतस्य परिमाणं विदुः अस्ति, इदञ्च मनः द्विगारहितमस्ति
मनोविमलमन्यादवर्णनं शोऽपुत्रच्छेदे यथास्थानं विदुवात्यो ।

4. वृत्तलोचिणतायां वेदान्तद्वयनिः प्रवृत्ततायाः प्रयोजनम्

वेदान्तद्वयस्य परमं तद्वयमपि तुःवत्यात्यन्तिकनिवृत्तिपूर्ति-
परमानन्दप्राप्तिरेवास्ति । वेदान्तद्वयनि आचार्यमादरायणः ब्रह्मणः स्वस्य

तद्विद्यमानत्वं तत्त्वज्ञानत्वं च प्रतिपादयति । अतो जीवस्य बन्धन-
कारणविद्या अर्थात् भावा ज्ञेयः । जीवबन्धनोत्पत्तिः स्वस्मिन्मते स्वीकृतो
भवति । अतो जीवस्य बन्धनकारणविद्या अर्थात् भावेन ज्ञेयः । स्वस्या
अविद्यायाः विवृतिः स्वप्ननिवृत्तिवद्वारा आत्मज्ञानेनार्थात् तत्त्व-
ज्ञानेन ज्ञेयः । स्वस्य तत्त्वज्ञानस्योत्पादनार्थं ज्ञानार्थं साधनार्थं कृतो ज्ञानः
स्वीकृतिरावश्यकी । प्रतिपादयितुं तस्यं रूपे । ज्ञानार्थं कृतमित्यस्य
अर्थात्पुनस्तद्वारा आत्मज्ञानस्य निर्णयो भवति । उपपत्तिस्तर्को वा कः
ज्ञानःकरणम् । विना येन अधिगम्यते । जीवस्य साधनस्य निवृत्तिवद्वारा
ज्ञेयः भवति बन्धनजननात्मा निवृत्ति आत्मत्वस्य ज्ञान एकाग्रकरणम् । अतः
स्वप्ननिवृत्तिवत् तत्त्वज्ञानोत्पादये ज्ञानःकरणस्य ज्ञाननिवृत्तस्य ज्ञानो वा
परमात्मकता ज्ञेयः । वेदान्तज्ञाने ज्ञानःकरणं अध्यात्मविद्यायाः स्वीकृतं
भवति, न च विद्यु । महावाक्यज्ञानान्तरात्माःकरणस्य ज्ञानस्यैव विद्यायाः
वृत्तिरुत्पद्यते, ता आत्मविद्यायाः ज्ञानार्थात् अविद्यां विनाभवति । आचार्यः
हरेश्चरः अत एव जीवस्य स्वस्मिन्मते विद्यायाः नास्तीत्युच्यते । आत्म-
विद्यायाः अविद्यायाः च "बन्ध" इत्युच्यते ।

"अविद्यात्मनो मोक्षः त च बन्ध उदाहृतः"

अर्थात् अविद्यायाः नास्तीत्युच्यते, उपमेयं चाविद्या
बन्धनवद्वारा भवति । वेदान्तज्ञाने तत्त्वज्ञेयः महावाक्यज्ञानोत्पद्यमानया
विद्याया अर्थात् ज्ञानेन अविद्यानिवृत्ति आत्मा च स्वस्मिन्मते विद्यायाः अर्थात्
तद्विद्यमानत्वं तत्त्वज्ञानत्वं च प्रतिपादयति । पूर्वमीमांसायां पुनस्तद्विद्यायाः विद्या

एव मोक्षो भवति, किन्तु वेदान्तज्ञाने प्रपञ्चस्य चित्त एव मोक्षो भवति । चित्तं तत्त्वज्ञानं चोत्पादयितुं जनतः तत्तात्वीकारः परमात्मकः । उदात्त-
जन्यताःकरणस्य चित्तसिद्धिर्ज्ञाननाशस्य कारणं भवति । अतः त्वष्टमसि
यदस्मिन् ज्ञाने मोक्षप्राप्त्यर्थक्यःकरणस्य जनतो वा त्वीष्टिरात्मयमी भवति ।

अस्मिन्नापि ज्ञाने जनतश्चत्वारो भेदः स्वीकृतः चान्यो -

1. ज्ञानम्, 2. बुद्धिः, 3. चित्तम्, एवं 4. अहंकारश्चेति ।

मायाप्रकृतित्वत्वा निगुणात्मिका ए स्वीकृता गति । सांख्य-
वीचक्षणमिहास्मिन्नापि तद्व्यतिरिक्ती । प्रकृतिस्मिन्गुणात्मिका, तन्मयप्रकृतौ-
त्याः निगुणात्मिकायाः प्रकृतौः कार्यमस्ति । ऐक्योत्पादानेन भेदो जनो ज्ञ-
ानं तु प्रकृतिपुरुषोरनादित्वजननात्मन्य स्वीकृतमस्ति, प्रकृतिपुरुषोरप्य-
नाद्व्यवस्थिते बुद्धिपुरुषोर्नाद्व्यवस्थितत्वात्तात्वीकारः । अतः तु ऐक्यं तद्व्यव-
स्थितत्वात्तस्य परस्य प्रकृत्यः स्वीकृतमस्ति । इत्येव न प्रकृत्यवस्थितत्वात्
तत्त्वत्वं गति, तद्व्यवस्थितत्वात्तद्व्यवस्थितत्वात्तात्वीकारं तत् तन्मयप्रकृत्यस्य भूते
स्थितमस्ति । अतः एतस्य ज्ञानस्य नाम अद्वैतज्ञानमिह भवति ।

5. ऐक्यज्ञाने जनतः तत्तात्वीकृतः प्रयोजनम्

अन्वयान्तिकर्तृत्वानामपि ऐक्यज्ञानस्य चरमव्यवस्थि दुःस्वप्नात्य-
न्तिकनिवृत्तिर्गोचरस्य प्राप्तिश्चास्ति । ऐक्यज्ञाने मोक्षस्य गीष्म तापानि
कषितानि सन्ति - 1. तन्मयप्रकृत्यम्, 2. तन्मयज्ञानम्, तथा 3. तन्मय-
चरितम् ।

"सम्बन्धनिष्ठानन्तरिकाणि जीवार्थाः" ।

केनाहमि सम्बन्धकार्या अङ्गीकृताः कर्तव्ये - 1. आत्म, 2. मन्थ,
3. संसर, 4. निर्जर, 5. मोक्ष, 6. जीव, 7. अजीव ।

केनाहमि मन्थनस्य कारणं कर्मा अङ्गीकृतमस्ति, किन्तु ते कर्माणि-
नामि परमाधुन्यमेवाङ्गीकृतानि । एते कर्मरमाण्य एव जीवं तत्संज्ञानदि-
कृतान्य नुःकृत्यन्ये पाप्माः सन्ति । केनाहमि जीवः कर्मरमाण्य
अस्ति, संकीर्णविनाशकारी चापि करो, किन्तु अयं जीवश्चेतन्यमपी कर्ति,
ज्ञानं तस्य साक्षात्कार्यं अस्ति । परमार्थतस्तु जीवोऽनन्तज्ञानविशिष्टः, किन्तु
कर्मा आत्मकारणत्वात् तस्य पुनं चेतन्यस्वरूपं नैव प्रतिभाति । सम्बन्धान्तर-
सम्बन्धनिष्ठ-सम्बन्धकारित्वस्य तेनेन यदा कर्मा सम्बन्धो विच्छिद्यते तदा
जीवत्वोपलब्धमस्ति । तदा च तं तिस्रविधार्थं नत्वा स्थितो अस्ति ।
आचार्यः उक्त-त्वातिशयोक्त्यः स्वतत्त्वाध्यायिभूतौ मन्थनस्य मन्थकारणानि
स्वीकृतानि सन्ति - 1. मिथ्याज्ञानम्, [अतएव तत्तत्त्वमिदं ब्रह्मकारणम्],
2. अविरतिः [तौल्यविरतः तन् तदा तन्नेव संयोगस्थायनम्], 3. प्रमादः
[कामिषाकर्मात्मा विवेककारणात् असाधनता], 4. क्लेश [सम्बन्धस्य
कर्मादायाः उत्पन्नम्], 5. योगः [मानसिक, कायिक, वायिक प्रवृत्तिचक्रताः
वा] एतेः कारणैः जीवः कर्मरमाण्यं संयिनोति मन्थनमपि प्राप्नोति ।
एतेः कर्माणि सम्बन्धविच्छेद एव योऽस्य साधनमस्ति । कर्माणि सम्बन्धविच्छेद

भित्तुभिन्नेः प्रोक्तिर्विद्वदो -

॥१॥ त्वरः, अर्थादागन्तुकानां कर्माच्चरोधः । अत्रापि त्वरः
द्विप्रकारकः - ॥३॥ भावत्वरः, ॥४॥ द्रव्यत्वरश्च । भावत्वरत्वार्यो भवति-
तः मानसिकोद्बोधः नैतिकप्रयत्नश्च, येन मनुष्यः कर्मकारिणहन्त्यति । द्रव्य-
त्वरत्वार्यो भवति अन्तुतन पुद्गलकर्मिण्यन्धस्य विरोधः । क्रियात् पूर्व मानस-
व्यापारोऽन्वितः, अत एव त्वरोऽपि द्विप्रकारको भवति ।

॥२॥ एतदनन्तरं जीवस्य द्वितीयं तोषानं निर्जर । तर्हि ।

कदापि निर्जीवं कारयित्वा कदाचित् कर्मिणं जीविकानिर्जरं निर्जरा इति
भवति । निर्जरायाः कर्मो जीवो भवति । तन्मृकर्मिणमात्मनिकं कर्म विना
जीवोनेव सम्भवः । जीवमधिगम्यन्तेव जीवः स्वकीयं नैतिकं पुद्गं स्वस्य
प्राप्नोति । तत्र च- १. अनन्तज्ञान, २. अनन्तधीर्ष, ३. अनन्तक्रोधा,
४. अनन्तक्रान्तिरिति तद्व्य स्वानन्तगुण्टाभानादुत्पत्तिरिति ।

इत्थञ्च सम्यग्ज्ञान-सम्यक्चरिणादितिद्वयं वक्तुं त्वन्तजात-
शकता वक्ति यतोहि वक्तः सत्तास्वीकृतिं विना सम्यक्चरिण, सम्यग्दर्शन
॥अथात् वेनज्ञानेषु अवज्ञा वृद्धा॥ सम्यग्ज्ञानस्य च तिरिर्निर्भ भवितुमर्हत् ।

सम्यक्चरिणान्तर्गतं तार्किकीमयमहाप्रज्ञानं पावनं नितान्तप्रविज्ञायं भवति ।

एतानि पञ्चमहाप्रज्ञानाणि त्वम्भूतानि सन्ति- १. अहिंसा ॥वाक्कायमनोभिः

कदापि प्राणिनं हानिर्न दानम्॥, २. सत्य ॥यद्वस्तु यत्किन् स्वस्ये चित्तव-

मानमस्ति तत्प्रत्येनेव त्वेण कथनम्॥, ३. अस्तेय ॥अन्यस्य वस्तुनि नस्तुनम्

तदीयादां विना न कदापि ग्रहणम्॥, ४. ब्रह्मचर्य ॥वीर्यं रक्तं नैमित्तिकं जीवन-

वापनम्। 5. अवरिपृष्ठः कश्चिन्नपि पदार्थेऽनासत्तया अग्रहणव्याप्तौ तथैवो
विश्वेभ्यः तत्त्वं वेदाङ्गम्।

उक्तान्वातिष्ठौ केनार्जनस्य त्वमिदं ग्रन्थे "तत्त्वार्थाधिगमसूत्रे"

मानवानां चत्वारो वेदाः कथिताः तन्नि- 1. अध्वर्यु, 2. अध्वर्यु,
3. अध्वर्यु, 4. उत्तमपुरुषश्चेति । तन्मोक्षपुरुषस्य महजित्त्वस्युकारं
कृतमिति -

"वरकोकिलानेव प्रवर्तते मध्यमः प्रियायु वदा ।

गोशयेव तु ध्वरो विशिष्टः पतिरुत्तमः पुरुषः ॥

यत्तु वृत्तार्थं व्युत्तमपुरुषस्य मरेभ्य उपदिशति ।

नित्यं न उत्तमैभ्योऽप्युत्तम इति पूज्यतम एव ॥"

अर्थात् न उत्तमः पुरुषो भवति यो विशिष्टो यतिः अन्वपि केवलं गोशार्थ-
मेव जतोऽपि च स्वयं वृत्तार्थः तन्वपि अन्येभ्यः पुरुषेभ्यः उपदेशं ददाति, नः
पुरुषः "उत्तमोत्तमः" अर्थात् "अर्हन्" पदवाच्यो भवति । नः सर्वः पूजनीयो
भवति । तत्त्वन्वेतत्त्विन् त्वमिदं जीवरस्य चरमं लक्ष्यं गोश एव जतो मनाः
तत्त्वा स्वीकृतिं विना च गोवत्स्य साधनानां तन्मार्गनादीनां सिद्धिर्नैव
जायते ।

6. गोश्वरनि मनाः तत्त्वस्वीकृतोः पृथोक्तम्

गोश्वरनि निवाणैव चरममयमुत्तममिति । गोश्वरनित्यं चत्वारः

1. भारतीयदर्शन, तन्मेव उपाध्याय - पृष्ठ 171.

2. तत्त्वार्थाधिगमसूत्रम् - 1/5-6.

हे भिन्नः १ यः प्रतीत्यनुत्पादं जानाति सः धर्मं जानाति, कथं जानाति
स पुनं जानाति ।

प्रतीत्यनुत्पादस्य स्वल्पमित्यं वर्णितमस्ति - प्रतीत्यनुत्पादो
नाम यदिह्य् अस्मिन् तति इति श्रुतिः । अतोत्पादादित्युच्यते ।

पौष्ट्ये आर्यतत्त्वयोगे चतुर्णां वर्णितमस्ति- 1. दुःखम्,

2. दुःखस्य कारणम्, 3. दुःखनिरोधो निर्वाणप्रतिपत्तिः, 4. दुःखनिरोध-
नामिनीप्रतिपत्तिः ॥ निर्वाणस्य प्रतिपत्तिरिति बुद्धत्वात्तद्वर्णितमस्ति ॥
अथात् आर्यष्टांगमार्गयोगे निर्वाणस्य प्रतीतिः ।

प्रतीत्यनुत्पादस्य पौष्ट्यकारणपरम्परायां वा ज्ञानस्य बन्धस्य
मूलकारणमधिष्ठा अस्ति । अधिष्ठातः संस्कार उत्पद्यन्ते । संस्कारात्
विज्ञानम्, विज्ञानान्वासात्स्वम्, नामत्वात् अजायमानम्, अजायमानात्स्वर्गः,
स्वर्गादेवेदना, वेदनातः कृष्ण, कृष्णात् उपादानम्, उपादानाद्भवः, भव-
ज्जातिः जन्मश्चा, जातेः जरामरणज्योत्पाद्यन्ते । एतस्याः कार्यकारण-
परम्परायाः निरोधेनैतस्य श्रुतिः दुःखस्य निरोधो श्रुतिः । अधिष्ठा-
निरोधात् संस्कारनिरोधः, संस्कारनिरोधात् विज्ञाननिरोधः, विज्ञान-
निरोधात् नामस्य निरोधः, नामस्य निरोधात् अजायमाननिरोधः, अजायमान-
निरोधात् स्वर्गनिरोधः, स्वर्गनिरोधात् वेदना निरोधः, वेदना निरोधात्
कृष्णनिरोधः, कृष्णनिरोधात् उपादाननिरोधः, उपादाननिरोधात् भव-
निरोधः, भवनिरोधात् जातिजन्मनिरोधः, जातिनिरोधात् जरामरणज्यो-
त्पत्तिरिति श्रुतिः तथान्यापायानामपि निरोधो जाते इत्युच्येतस्य दुःख-

सकल्पस्य निरोधो भवति । तथा च निवारितस्य मुख्यकारणभूतायाः अविद्यायाः
निरोधो भवति । पीडकनिःशेषि दुःखात्पन्नामादस्य निवारितस्य कारणं तदव-
शस्ति । दुःखस्य मूलं कारणमविद्येयं तस्मिन् । एतदर्थं मध्यमपुत्रिमहा आचार्य-
विरचितस्य मार्गस्य निषर्गं कृतमस्ति । यथा - 1. तस्यैव ज्ञानम् [आर्कशास्त्रानां
ज्ञानम्], 2. तस्यैव तन्त्रम् [बृह-निषत्तमः], 3. तस्यैव ध्यानम् [सत्यध्यानम्],
4. तस्यैव कर्मानाम् [विष्णुप्रेमोद्भूतावरणादितोरहितं कर्म], 5. तस्यैव आजीव
[न्यायसूत्रकलीविका], 6. तस्यैव व्यापारः [तत्तत् तद्विचारणं न तु कदापि
अविचारणम्], 7. तस्यैव स्मृतिः [चिह्नरीत्येवमादिनादि लो मुक्तिम्,
अनित्यत्वोपसर्गः लोकादिचित्ततन्त्रापादस्य पृथक् स्थापनम्], 8. तस्यैव
तन्त्रादिः [रौप्येवमादिद्वन्द्वविनाशेनोत्पन्नस्य चित्तास्य शुद्धिनिमित्तकता] ।

एतस्य मध्यममार्गस्य तन्त्रधर्मेणैव प्रज्ञा उदेति निवारितस्य च
तद्वयः प्राप्तिसम्भवति । जीवतन्त्रादिपुत्रेति कोटिद्वये "निरत्य" धेनोवता अस्ति।
वाङ्मयपुत्रीत्यनुत्पादस्य यत्प्रत्ययोपनिबन्धेतिनाञ्ज प्रवृत्तमस्ति, तत्र मध्यमपुत्रा
तन्त्रावस्य वर्णमस्ति अनेन च तन्त्रायेन पृथग्यादिपन्वयात्मनः तत् उत्पद्य-
मानस्य करीरस्य तन्त्रायेको भवति । आकाशधातोः कायोत्पत्तिः, पंचविज्ञान-
कायसंयुक्तात्माद्रव्यतद्विज्ञानो विज्ञानस्याभ्युत्पत्तिरिति, एतस्यैव च "विज्ञानधातुः"
इत्युच्यते ।

"पंचविज्ञानकायसंयुक्तां सात्त्विकं च मनोविज्ञानम्" अयं उच्यते विज्ञान-
धातुः ।"

बोधार्थं शब्दवत्त्वोपात्तः स्वीकृतिर्नास्ति । अतिरिक्तं तु
कथितमस्ति यत् पुद्गलसंख्या, मानप्रसंख्या, अहंकारव्यवहारसंख्याः, अज्ञान-
विशेषाद्वन्ते । यथा -

"एवमविद्यायां तत्त्वां विमोक्षे रागद्वेषयोः प्रवर्तन्ते । तयो
रागद्वेषयोः विमोक्षे अती अविद्या प्रत्यक्षाः संस्कारा उत्पद्यन्ते ।"

एतेन वर्णनमेवं स्पष्टमेव प्रतीयते यन्मानवस्य बन्धनस्य मुख्यं
कारणमविद्या अज्ञानमेव या कति सत्यमज्ञानमेव च तेन बन्धनानां निवृत्ति-
रशुभीकृता कति । सांख्ययोगदर्शनमिव बौद्धदर्शनेऽपि अविद्या-रूपा ज्ञानादि
वैमल्यव्यवहारस्य संस्कारादेः हेतुत्वोपात्ताः सन्ति । अविद्यासंस्कारादेः इदं
ज्ञानं नास्तीत् यत् अहं स्वीयं कर्त्तृत्वादायामि । अतः आत्मनः आवश्यकता
नास्ति । अतः ब्रह्मकन्धादुत्थितः बौद्धधर्मः कस्यपि शब्दवत्त्वोपात्तत्वं नैव
स्वीकरोति ।

अतो विज्ञानवारेतत्तद्वत्प्रक्रियायावत्पन्नसाधकवदस्ति यतो
विज्ञानं विना प्रतीतस्तुत्याह स्व न स्यात्, न च तत्प्रभूतेन आकर्षण-
योगस्य निवृत्त्यपि श्येत् यो हि निवर्त्यतेतुः कति । अतो बौद्धदर्शनेऽपि
निवर्त्यत्वचरकालस्य प्राप्त्यर्थं मनसो विज्ञानस्य च स्वीकृतिरावश्यकी ।

विज्ञानवादिनो बौद्धास्तु ऐतत् विज्ञानं [बुद्धिः] मेव तत्तां
स्वीकरोति । विज्ञानमेव ज्ञान-हेतुत्वेन च वाह्यमागम्यन्तस्य प्रतीयते । प्रती-

क्षणद्वन्द्वशीलाया एतस्याः धारायाः निरोध एव च निवर्णोऽस्ति । शून्य-
वाद्ये विज्ञान तत्ता अपि स्वीकृतानास्ति । अतस्तेषां यतो निवर्णमपि शून्यं
जगदपि शून्यत्वमेवास्ति ।

मनसो भावनाद्वारेण शून्यस्य भावना स्थिरा भवति । एत-
स्याः भावनायाः परिपुष्ट्यर्थं कौस्तुभनायां समाधेः महत्त्वपूर्णं स्थानं
पुनस्ततमस्ति ।

इदानीं यावदास्तिकदर्शनानां चरममध्यस्थ बोधस्य सिद्ध्यर्थं
मनस्तत्तास्वीकृतिस्तदीयप्रयोजनस्य च निष्पन्नं कृतमस्ति । वस्तुतः
सामान्यस्यैव समस्तं ज्ञानज्ञानं विचारमार्ग एव भवति । मानवस्य बोद्धिर्
चेतनां विना न कस्यापि ज्ञानस्य प्रदार्थनिष्पन्नमेव सम्भाव्यते न च बाह्ये-
न्द्रियद्वारोपलब्धज्ञानप्रक्रियायाः व्याख्या अपि भवितुमर्हति । जीवनस्य
जाग्रत् स्वप्नसुषुप्त्यादयवस्थायाः व्याख्या अपि मनसः तत्ता स्वीकृत्या-
धारिता भवति । अतो बाह्याः सर्वा अपि क्रियाकलापाः मनसः आधारेणैव
सम्भाव्यते । मनसः महत्त्वं पूर्वं वर्णयन् निर्देशः कृतो भवति यत् मनोऽभावे
“न किंचन कर्म क्रियते” अर्थात् किमपि कार्यं नैव कर्तुं शक्यते ।

उपरिनिर्दिष्टास्तिकदर्शनेषु मनसः तत्तास्वीकृतोः प्रयोजनं
वर्णयित्वा समन्वयं प्रति अर्थात् तदीयामेकतां सूचितयति येन तदाप्यपि
आस्तिकदर्शनानि एकस्यैव लक्ष्यप्राप्तेः विभिन्नाः मार्गाः सिध्यन्ति ।
व्यक्तीनां भिन्न-भिन्न मनः कारणात् तेषां मनसाञ्च भिन्न-भिन्न-
विकासावस्थाकरणाद्याधिकारिभेद स्वीकारः परमावश्यकः सञ्जातः ।

भारतीयद्वनि अधिकारिभेदानुसारमुपदेशमेवोऽपि स्वीकृतो गतः । पन्थानो-
विधिन्नाः, किन्तु गन्तव्यस्थानमर्थात् आत्यन्तिकद्वयः वनिवृत्तिद्वारापरमा-
नन्दप्राप्तित्वं लक्ष्येकमेवास्ति ।

स्तन्मुद्यमप्रयोजनातिरिक्तं सर्वेष्वस्तिरुद्धनिषु व्याचष्टा रिष-
ज्ञानक्रिया तथा चेष्टादीनां कृते मनसः सत्ता स्वीकृतिः स्वीकृता गतः ।
इत्यत्र लौकिकपारलौकिकस्थप्रयोजनद्वयं सिद्ध्यर्थं मनस्तत्त्वमेकमपरिहार्यं
सन्तुष्टं गतः ।

॥ इति प्रथमोऽध्यायः ॥

द्वितीयोऽध्यायः

अतः स्वयंनिर्णयार्थं निम्नलिखितरूपेण विवेचनार्थानं
 विज्ञानशास्त्रकालः । यथा च पूर्वोक्तमस्ति तद् अतः स्वतन्त्रविषयं
 विज्ञानं तदीयं विविधचिन्तनं जनोविज्ञानस्य स्वतन्त्रविज्ञानीयाधुनिके काले
 एवं प्रवृत्तमस्ति । अतः पूर्वं पाश्चात्यदार्शनिकचिन्तनेऽपि अतः उत्तरे-
 तन्त्रस्य दार्शनिकचिन्तनां विविधतास्त्वचिन्तनस्य एवो मान्यतासीत् ।
 पश्चिमायां दिशि तद् 1960 पर्यन्तं जनोविज्ञानं कार्यक्षेत्रात् हटाव्यमासीत् ।

पाश्चात्यलोके जनोविज्ञानशास्त्रविज्ञानस्य सत्तास्थापनात्पर-
 येव एतद् भारतीयाः विद्वानोऽपि स्वदेशस्थानिकदर्शनानां तत्त्वज्ञाने
 [विज्ञाने] उपलब्ध जनोविज्ञानशास्त्राः संकलनम् अयम् अतः परस्य यथा-
 पारदुर्लभो विवरणविशेषादिदिशिष्येण चिन्तकस्य स्वातन्त्र्येण प्रवृत्तये च
 एतानं प्रवृत्तमस्ति, तत्तन्त्रस्य तत्त्वज्ञानविषयेऽपि दुर्लभजनोविज्ञानस्य जनो-
 विज्ञानशास्त्रस्य वा शास्त्रस्य स्थापना जायते । बीहृत्स्य विवेकतो विज्ञानवादे
 विज्ञानस्य धूर्तार्थं स्वयंनिर्णयकारणम् "जनोविज्ञान"शब्दस्य प्रयोग उप-
 लब्धो । एतस्य विज्ञानस्य स्वयंनिर्णयं तदीयं विज्ञानशास्त्राणां स्वतन्त्रविषय-
 वर्णनमपि कृतमस्ति । किन्तु अन्यभारतीयदर्शनेषु केवलं जनोविज्ञानं निर्यास्य
 जनोविज्ञानशास्त्रं विज्ञानं नोच्यते ।

1. अतो जनतात्पर्यानिर्णयप्रसङ्गे भारतीयतत्त्वज्ञानविषयेः जनतात्पर्यस्य
 सन्दर्भितव्यमर्थः एतन्निर्णयपरिहायमास्ति ।
2. आस्तित्वदर्शनप्रसङ्गे बुद्धिप्रक्रियायां बुद्धिप्रवृत्त्यां तेषु तेषु

तत्प्रदानेषु मन्त्र उपपत्तिरधिपुत्रविचारो भविष्यति ।

3. येषु क्षत्रियेभ्यः मन्त्रो निरुद्धस्तकाराणां वा प्रपादोऽङ्गुलीकृतो भवति तस्य पृथग्विद्येयत्वं विवेचनीयं भविष्यति ।
4. मन्त्रोऽन्तःकरणस्य वेन्द्रियानिन्द्रियस्यो यद्वर्तमानं विवेचनं वाच्यं, तत्रापि ध्यानवानं गितान्त्रिकावयवं प्रतिभाति ।
5. येषु क्षत्रियेभ्यः आत्मनः सत्तास्वीकृता भवते, तथा तत् वाच्यतन्त्रस्य तन्त्रन्यायोऽस्या वाच्यमन्त्रो विवक्षाणां ज्ञानार्थं वाच्यकरण, वाच्ये-
न्द्रिय अन्तरिन्द्रिया [अन्तःकरण] दोषाभ्याधारणकारणानि [करण]-
धिपुत्राणि विचारः आवश्यक एव भवति ।
6. अतो भारतीयतत्त्वज्ञानस्य आत्मबुद्धिः बुद्धिः वा विज्ञानोत्पत्त्यादि-
प्रमाणप्रमेयस्य सन्दर्भे मन्त्र उपयोगिता स्थानभरतनामीनां विवेचनमपि
परमआवश्यकमिव प्रतिभाति ।

इदं वस्तुतः तत्त्वमस्ति यत् संस्कृतसाहित्ये यत् अनुशिक्षिष्यानां
छान्दोग्योपनिषदि च नारदद्वारा अधीशविद्यानामुत्पत्तौ मन्त्र तस्य ज्ञो-
विज्ञानस्य ज्ञो-विद्यानामकस्य कस्यापि पृथक् शास्त्रस्योत्पत्तौ अत्र कस्यापि
ग्रन्थरचनास्य नामोक्तविद्यया नोपपद्यते । एतत्तत्त्वमपि बुद्धय "प्राचीन-
भारतीयमनोविद्या" नामकग्रन्थस्य निवेदने श्री विवेकानन्दनाथारिण्यजीवरूपस्य
निम्नलिखितमन्त्रोक्त्यावकाशः भवति ।

"तुदीर्घकालपर्यन्तं भारतीयमन्त्रशास्त्रस्याध्यापनकाले इदं वाता-
चारम्भारबुद्धिः आसीत् यत् भारतीयमन्त्रशास्त्रे मन्त्रतत्त्वस्थितावकाशावकाश-
नायां ज्ञानायां विवेचने जाते च तत्ति संस्कृतसाहित्ये ज्ञो-विद्यानामकं ज्ञो-
विद्यानामकं वा किञ्चि ज्ञातं ग्रन्थो वा नास्ति।" [प्राचीनभारतीयमनो-

विषय [विशेषानुसूचित] "निवेदन" पृष्ठ ॥१॥

१. भारतीयदर्शनशास्त्रकारानामानाञ्च विन्मते वेदाः

(६) भारतीयस्तिकदर्शनानां सम्यक्सात्त्विका दृष्टिः -

अनित्यस्यैवमेव एवात्म्यं ज्ञाति यद् तर्केषु भारतीयस्तिकदर्शनेषु
सर्वेषु सम्यक्सात्त्विका दृष्टिरस्तीति । धर्मशास्त्रस्यात्मनादिविषया अपि
भारतीयस्तिकदर्शनात् एव विवेचिताः सन्ति, किन्तु प्राच्यस्तिकदर्शनेषु धर्म-
शास्त्राधारकशास्त्रकारानामात्मतत्त्वज्ञानादीनां तु यद्-तु यद् विचार्यः कृतः वर्तते।
अतस्तत्र प्रधानतया कारणविद्वत्स्यलित्यस्यैव भारतीयस्तिकदर्शनानां तत्त्वज्ञानेऽपि वा
सुनिश्चितमेवास्ति । अर्थाद् आत्मनिष्ठदुःखनिवृत्तिपूर्वकं जन्ममरणचक्राद् विमुक्त्य
प्राप्त्यनुष्ठानं प्राप्तरेवावस्थानां प्रायः सर्वेषां दर्शनानां सुनिश्चितं लक्ष्य-
मासीत् । एतन्नास्ति कारणतस्तु भारतीयानि सर्वान्यपि दर्शनानि अन्त्या-
तुष्ट्या सम्यक्सात्त्विकान्येव वर्तन्ते । अस्मान् वेदमूलतत्त्वज्ञानेऽपि एतत्तत्त्वं
स्वीकृतवान् -

भारतीय दर्शनं तथा वेदोद्धारनानामेकमेव तत्त्वमस्ति
दुःखसात्त्विकतत्त्वज्ञानः, योऽप्राप्तिश्च । अन्त्या तुष्ट्या तत्त्वं प्राप्तं यद्
तर्केषु भारतीयस्तिकदर्शनेषु अन्तर्निहितं सम्यक्सात्त्विका भावना वर्तते ।

In this respect all the six systems of
Philosophy are alike, they always promise to their
followers or their believers attainment of the highest
bliss that can be attained by man. The approaches leading

to that bliss very and the character also of the promised bliss is not always the same; yet in each of the six-systems philosophy is recommended not, as with us, for the sake of knowledge, but for the highest purpose that man can strive after in this life, that is, his own salvation.¹

विचारप्रदाने यमं श्रीविश्वेश्वरनाथप्रदाने विद्येयं तत्त्वमि भारत-
 तर्कस्य दर्शनशास्त्रं पाश्चात्त्यदर्शनशास्त्रमिति केचन श्रीविश्वेश्वरनाथनामकेन वारितम् ।
 अतो यमं पाश्चात्त्याः दार्शनिकप्रवादाः । Schools of Philosophy ।
 तदर्थमीनाः तन्तः स्वतन्त्रविचारप्रवृत्तिरेकता प्रचक्षितः तन्तः, विन्तानस्य
 विविधतापाश्चात्त्यकारणपूर्वितमन्वयता विज्ञानाभ्यासजन्यः तन्तीकानि
 दर्शनशास्त्रानि स्वतन्त्रमन्वयतासकतुष्टेरभाधे केचन श्रीविश्वेश्वरनाथनामकेन [इन्द्रे-
 नेदयुक्तं विन्ताविश्वम्] विन्दतानि तन्ति । पाश्चात्त्यस्य दार्शनिकं विन्तान-
 मर्थमन्वयति केचनानीकतायाः अन्त्येको प्रान्तं विज्ञाहीनं च तत् प्रकृत्यः प्रवर्तन-
 मावधारितम् । एतानि दर्शनानि केचन श्रीविश्वेश्वरनाथनामकेन विन्दतानि
 तन्ति । स्तूनीन एतानि विन्तानानि केचन विन्तानाधीन तन्ति यानि प्रायः
 प्रायः निर्लङ्घनीरूपेणाहुः भावनासु बाधारितानि तन्ति । श्रीविश्वेश्वरनाथनामकेन
 इत्युच्युताया विज्ञाता तैभ्यः केचन नव-नव दार्शनिकप्रवादानां स्थापनाधीन

1. Indian Philosophy : Nyaya nad Vaiseshika.

- By Friedrich Max Mullar, P - 9.

जाना कुर्वती प्रवर्तयति ।

॥३॥ मानवस्य प्रयोर्विकासस्य च विषये दृष्टिरेवताः -

भारतीयजनीविज्ञानशास्त्रकारस्यजनीविज्ञानकोरेजोऽन्योऽपि ज्यो-
जकोरे एवातज्यो जती । पाश्चात्यविचारधारासूक्त तथा अंतर्भूतादि-
जातज्यजानजजातिः प्रारब्ध विज्ञातविज्ञान्तायुक्तं नूतनदुर्गे प्रकाशः उन्मो-
र्विकासस्य च धारणायाभापृता जती । अज्योविज्ञातकोरे एवास्मिन् विषये विज्ञ-
सिधिता उत्तेजाः वर्तन्ते -

"सुखः प्रजननदीय प्रमुखाध्यानस्य प्रकाशस्य ज्ञानान् पुरा-
तनो जती याजान् मानव सज्यतायाः केवलज्यजनविधि मुक्तोदुष्टिजोरे
चापेवावृत्तं परिचर्जनकज्यजम् । ज्योः ज्योः मानवस्य विचारः स्वप्रभोः,
विषये आदिज्यातीनां परम्परान्तमिध्याधारणासु सततस्थानानां धादि-
विचाररुद्विर्वन्तमेव तीजितजातीन् । प्रकाशः सतीजादार्शनिकविज्ञानस्य
पञ्चानोऽत्रे तराः सन्तः मानवस्य विचाराः अन्ये प्रादुर्भावितुम् प्रकाश-
जाडानां स्वध्ये परिणताः जातन् । अनुसन्धानस्य विविधप्रक्रियाणां तथा क
प्रयोश्चातायाः नूतनातिप्रवृत्तज्यकारणाज्यायं विज्ञातोऽन्यो । एवास्मिन् उन्मो-
शीले विज्ञाते विज्ञस्य प्रायः सततसज्यजातीयाः सतिरन्तिदव्यज्येणानुदानं
प्रदत्तयन्तः । सततनुदानं मानवस्य जातिप्रवृत्तजातपरिज्ञातायुक्तरेण जातम् ।

1. प्रमुख आस्करजाज्य का आलोचनात्मक अध्ययनः - एतत् पुनर्निर्देश

"उपक्रम" - पृष्ठ 3.

Main problem and the chief type of solution are almost as old as civilization. What has changed are ratherly methods of study and the attitude adopted. Little by little man's thoughts about his nature have developed from the crude speculations of primitive triber into the traditional thought and dogmas of local geology, than into a topic of critical and philosophical analysis and finally into a systematic branch of natural science, with laboratories, instruments and research techniques of its own.⁸ To this progressive evaluation almost every civilized nation has made some contribution varying with race, geography, climate and its history!

किन्तु भारतीय मनीषिभूतानां विज्ञानसोपरिस्थितः पुनः
प्रायः स्वीकृतो नास्ति अस्मिन् एका धारणा विद्यते अपि यती । भारते,
मानवस्य अत्यन्तसूक्ष्मस्य मनीषा-मनिकाध्यात्मिकावस्थाभिः कृत्वा पुनः पुनः-
तारं प्रायः एव मनीषीणोऽस्मद् इति धारणा यती । सम्भवतः आ एव च
भारतीयदार्शनिकचिन्ताः आध्यात्मिकानां वैदिकविज्ञानादीनाम्नाधिक्येन यान्
तदति । भारतीयजनसत्त्वविशेषेऽपि अत्यन्तसूक्ष्मस्य मनीषाविचारधारा च
वैदिके उपनिषत्सु योगसंस्था यती । जनसत्त्वविशेषकान्तरिकविशेषे अपि अन्त-
र्दृष्टिमन्तो भारतीयाः मनीषिणः ध्यानायोगाहास्येन च यान् यती ।

वाग्दत्तस्यचिन्तने प्राकृतिकाः चिद्वान्तः वाग्दत्तस्यचिन्तनं
वर्तिषुवी, कृतवन्तः । अद्यापि च ते चिद्वान्तः जनसत्त्वविशेष अन्तर्दृष्टिमन्तपि

1. Encyclopaedia Britannica - Synology Psychology
Vol. 18, P. 783.

अरीरं परीक्षणानां साहाय्येन स्थूलतरास्ते अभेदं प्रकान्ते । अस्तिकस्य विवि-
 न्नेन्द्रियाणां नास्तीति स्थानस्य च जनसत्तयं प्रतिपत्तय्य जनो विज्ञानस्य हेतु-
 वृत्ताः-वृत्ताः उद्भासनाः उद्भावितान्तः । अस्तिकस्य पुनर्जागर्ति-
 कारणात् भारतीय विज्ञानस्य जीवविज्ञानस्य च साहाय्येन जनो विज्ञानेकस्य
 प्रयोगात्मकजनो विज्ञानस्य स्वरूपं प्रदत्तमस्ति । एतस्मिन् हेतु ने यथा अस्मिन्-
 सामान्यं प्राप्तमस्ति तत्तत्तदा अस्तीकरणोपयोग्यं भवति ।

भारतीयजनो विज्ञानस्य दृष्टेः समन्वयात्मककारणात् यत्र भारतीय
 जनो विज्ञानाभावेकः पाश्चात्त्यजनो विज्ञानानामुत्तमविधिधियाणां
 सहाय्यता स्वीकारो परिहार्यो भविष्यति, तमेकान्यतः भारतीयोपात्तना-
 ध्यानायोग्यान् विज्ञानिः भारतीयजनो विज्ञानं सुदृढमो स्थापनीयं भविष्यति ।
 तत्तत्तस्य विज्ञानात् अनुसन्धानस्य विज्ञानादस्यार्थो भवति, अतः एतस्मिन् वधि
 भारतीयः जनो विज्ञानः समन्वयविज्ञानः आगन्तारं ज्ञानालोकं यत्र कदापि
 उपेक्षां कुर्वन्ति दुर्लभं भारतस्य समन्वयात्मिका दृष्टिः । तेषां उक्त-
 परिप्रेक्ष्ये जनसत्तयस्य स्वरूपनिर्धारणकरणमपि एतस्य जीवप्रसन्धस्य विज्ञानो
 भवति ।

2. आस्तिकस्य जनः स्वल्पं लक्षणम्

पुनर्जन्मपरलोकानि स्वीकर्त्तव्यमिति आगन्तयेन विज्ञानं

जनो -

॥१॥ ह्रींवरणादिकल्पम् - न्यायकल्पं विरोधकल्पं योगकल्पमुत्तरमीमांसा-
कल्पिन्य ।

॥२॥ अनीश्वरणादिकल्पम्- तांश्वं, पूर्वमीमांसा, केन-मीमांसिन्य ।

इतः परं उपरिपुष्टिनादिकल्पिनामां विद्याभ्यानुत्तरं मतः
त्यस्य लक्षणं निर्धारितं भवित्यति ।

॥१॥ ह्रींवरणादिकल्पम्

॥१॥ न्यायकल्पि मतः त्यस्यं लक्षणम् - भारतीयकल्पिनीतिप्रामाण्यं काम-
भ्यानुत्तरं न्यायकल्पकारस्य गीतस्य

कामः ईसापूर्वचतुर्विंशत्यब्दी प्रारम्भः इति जीतायेनोद्भवः स्वार्थसंग्रहस्य
अंगिष्ठधियाः ३३ पृष्ठे स्वीकृतान् -

Gotama's work must therefore be assigned to the
end 5th or the beginning of the 4th century B.C.¹

न्यायकल्पि निम्नलिखितवाक्यश्रेयाः स्वीकृत्य वर्तते-

१- आत्मा, २- शरीरम्, ३- इन्द्रियम्, ४- अर्थः, ५- बुद्धिः,

६- मनः, ७- प्रवृत्तिः, ८- लोभः, ९- प्रेत्यभावः, १०- कामः,

११- दुःखम्, १२- अवर्णय । एते प्रमाणैः प्रमातव्याः प्रमातृपुष्टीकोणाः
वर्तन्ते ।

"आत्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमनः प्रवृत्तितोषोत्पन्नम्-

१. तर्कसंग्रहः : अन्वयसंग्रहः पृष्ठ - 'हृन्मीमांसन पृष्ठ ३३.

-मनुःशाययमस्तु प्रयेयम् ॥”

अत्र क्लृप्तं प्रयेयं शरीरं भवति । एतत्सूक्ष्मपर्याप्तोचनया एतत्स्वच्छं
विद्ययति, यदेतद् कर्तुं शरीरमत्र आत्मनामैतत्तत्त्वध्वनयणां सत्ता पृथक् पृथक्प्रेष
स्वीकृता भवति । मनसः आत्मना सहसम्बन्धं स्पष्टयितुमेतत्प्रयेयोपरितंविष्ट-
विचार आशयक इवाभाति । तस्मिन् सुषुप्तःकारणानां द्रष्टा तस्मात्सुषुप्तःशानां
भोग्या भवति । स्वमेवात्मा “तच्छब्दः” अर्थात् सुषुप्तःस्य तस्मात्कारणस्य
तस्मात्सुषुप्तःस्य च आत्मन्येव स्वीकृतो भवति । अतो वात्स्यायनमाह्ये आत्मा-
सर्वानुभावी अर्थात् सुषुप्तःअस्तीयकारणानाम्यानुभवकर्ता प्रतीत्याहितो भवति ।
एतत्वात्मनोभोगस्थानं शरीरमस्ति यद् “भोग्यात्मनम्” इत्युक्तमस्ति, अर्थात्
आत्मनः सुषुप्तःस्य भोगस्य साधनमस्ति । शरीरस्य लक्षणं न्यायकमिदं इत्य-
वस्ति -

“चेष्टेन्द्रियाधारः शरीरम्”²

अर्थात् चेष्टेन्द्रियाधारमात्रयो भवति ।

“प्राणरसनयनस्य तन्मोहाणीन्द्रियाणि भूयः”³

अर्थात् प्राणविज्ञानसुखदुःखभोगादिनिन्द्याणां क्रियाः पृथ्वीजलोवायु-
काशेभ्य उत्पत्तिरप्येते क्रियाश्च मन्दरतत्त्वस्यैवैवाध्याः पृथ्व्यादिभ्यः
भूतानां गुणाः कथिताः यानि ये हीन्द्रियाणां विद्याः सन्ति । तांश्चमि

1. न्यायकमि - 1/1/9.

2. न्यायकमि - 1/1/11.

3. .. - 1/1/12.

ज्ञानं [विधिः] आत्मत्वव्यवहारीकमस्ति, उपलब्धिश्च ज्ञानादभिन्नः पदार्थः
 स्वीकृतो मयी इति 'बुधित्तिलक' इति उक्तं किं न्यायदर्शनस्य पञ्चाङ्गसूत्रे बुद्धिः,
 उपलब्धिज्ञानानामेतेषां मयाणं अवधानाभेदादर्थबोधकत्वव्यवहारीकमस्ति अर्थात्
 सो मयः एक एक पदार्थः तन्नि । तावद्व्यवहारात्मन्तःकरणमयं बुद्धिः च-
 पदार्थोऽस्ति । तावद्व्यवहारो ज्ञानमात्रेण चेतनत्वस्येवाव्यवहारी क्रियते । न्याय-
 त्वमि जीवात्मा सर्वव्यापकोऽस्ति । इत्यादिष्वुपपत्तयस्तु न्यायानि आत्मनो
 विशेषगुणव्यापि विद्यन्ते । आ एव विशेषगुणः देहादितो भिन्नाः चिर-
 स्थायिनस्तत्त्वानामनुपपत्तिरस्येतान्येव तदीयानि तद्व्याप्यपि भवन्ति ।

चेतनगुणवत् आत्मनः सर्वव्यापित्वेऽपि तेषां विधवाणां ज्ञानं
 तत्पक्षेऽपि न जायते । स्मृतिः, अनुमानः, आगमः [अवधारण] संशयः, प्रतिष्ठा
 [तन्निष्ठादिनिरीक्षणानिर्णयविधेयः], स्वाप्नज्ञानः, उपपत्तिः [आवृत्तिज्ञानव्यवहारः],
 तुलादिभूतव्यवहारविच्छादिविज्ञाः ज्ञानोपायान्तरिर्निष्ठानुपपद्यन्ति । यदि
 आत्मतद्विरिन्दिताभिन्नेः ज्ञानोपायं किमपि अन्तरिर्निष्ठं नाऽभविष्यत् तदा
 न गन्धादिविषयेः प्राणादीर्निष्ठानामेतेषां तन्निष्ठं तत्पक्षेऽपि तेषां तेषां
 विधवाणां ज्ञानं अनुपपत्तयामेवैवाभविष्यत्, किन्तु तन्निष्ठतन्निष्ठतत्पक्षेऽपि
 तेषां विधवाणां ज्ञानं युक्तमेव नैव जायते । अतः स्मृत्यादिकानेकानिर्णय-
 नात्मनो विशेषगुणानामुत्पत्त्यर्थं तद्विरिन्दितादभिन्नं किमपि अन्यत् आधा-
 रणत्वात् तं स्वीकृत्यमिहा भाति । ज्ञेयतातन्मयीको यत् तत्तद्विरिन्दिः तदुत्पत्त्य-
 व्यापकमर्थं अणुरिकायस्वत्वा प्रत्यक्षस्य किमपि द्वितीयं तत्कारिकाय-
 मस्ति । यदि मनसाधीनमित्येतेष्वेव निष्ठविषयतन्निष्ठमेव प्रत्यक्षं ज्ञानमुत्पद्यते

तदा एकस्मिन्नेव जाते अनेकेन्द्रियजन्यभेदविजातीयं प्रत्यक्षमुत्पद्येत, किन्तु न
तथा भवति । एतदेव तथ्यं वात्स्यायनभाष्ये इत्थं प्रतिपादितमस्ति -

"अग्निन्द्रियनिमित्ताः स्मृत्यादयः कर्णान्तरनिमित्ताः अक्षि-
जर्द्वलीति । युगपद्य ज्ञु प्राणदीनां गन्धादीनां च तन्निर्ज्यैः तत्तु, युग-
प्यानानि नोत्पद्यन्ते तेनानुमीयोऽस्ति/तत्तदिन्द्रियतांशो मि तद्वहारिनिमि-
त्तान्तरम् अस्यापि यत्प्रातःविद्येनोत्पद्यो ज्ञानम्, तन्निर्ज्यैरुत्पद्यो हति ।"

अत एव सूत्रकारो ज्ञानान् यौतकः भवतो नान्यमित्यं प्रदत्तवान्,
यत्प्रावरिणात्स्वायनभाष्यं प्रदत्तमस्ति ।

"युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्भवति निरुपग² ।"

अर्थाद् वहिरिन्द्रियाणां निज्यैः तत्तन्निर्ज्यै जातेऽपि तैरिन्द्रियैः ज्ञातव्यः
तन्निर्ज्यैतत्तये वि यतोहि स्मृत्यादिज्ञानगन्धादीनां¹ ज्ञानेकदेव न जायते अत
इन्द्रियाणां तैरिन्द्रियाणां कर्णान्तरा² अन्तःकरणत्वं युगपत् न भवति ।

एतद्भाष्ययुक्तानुसारं निम्नलिखितानि तथ्यानि पुरतः परि-
त्युरन्ति -

1. ज्ञात्येन्द्रियविध्याणां तन्निर्ज्यै तत्तयेऽपि अनेकविजातीयप्रत्यक्षाणां ज्ञानेक-
देव न जायते । अतो युगपदेव ज्ञानानामनुत्पत्तिरेव भवतो युगाधिका ।
अर्थाद् यतोऽनुमानलाभ्यं न तु प्रत्यक्षादयम् ।

1. व्याख्यान : वात्स्यायनभाष्य - 1/1/16.

2. व्याख्यान - 1/1/16.

2. द्वितीयमिदं तथैव लक्षणायां यदन्तःकरणं मनो वा वहि^{रि}न्द्रियेभ्य आत्मनश्च भिन्नमस्ति ।
3. इदमात्मा इव तर्कमायकं विदु न भवति न च तत्त्वज्ञो शरीरे व्यापकं तद् अन्वयपरिभाषणं वर्तते । अत एतस्य परिभाषणपुरिभाषणैव भवितुमर्हति ।
4. बाह्येन्द्रियाणामिह मनोऽपि एकमिन्द्रियमस्ति, किन्तु तत्त्वज्ञा-
रिन्द्रियमस्ति, न च बाह्यमिन्द्रियम् ।
5. भोगायतनशरीराभ्यान्तरे मनसः स्थितिर्भवति ।

इदमन्वात्मा मन्वा संयुज्यते अणुरिमाणवत्तत्र मनसश्च सुरादि-
वातेनापीन्द्रियेण सह तन्मिच्छते भवति । इन्द्रियस्य स्वादिना केनापि खेन
विषयेण तत्संयोगो ज्ञान्मिच्छते भवति, तदा आत्मनि स्वादेः ज्ञानमुत्पद्यते ।

न्यायज्ञास्यस्य परवर्तिगुणैश्चपि स्मृतित्वज्ज्ञाद्विज्ञानकारणाद्
युग्यज्ञानानुत्पत्तिकारणाच्च मनोऽणुरिमाणवद् अनुमेयत्वापि स्वीकृतमस्ति ।
आचार्यो विद्वन्नाथः कात्स्न्यायनशास्त्रयुक्तो मनोविषये इत्थं प्रतिपादितवान्-

"मनो तद्वसति । कुलदेवकास एकात्मनीति पूरणीयं, ज्ञानाभा-
वमुत्पत्तिवर्धकः स एव धर्मो ज्ञानकरणायुत्वं मनसो विधिं लक्षणमित्यर्थः । तथाहि
चक्षुरादिषु विषयसंबन्धेषु अपि यस्यासत्यभावाद् एतं न ज्ञानं जनयति । यत्सं-
बन्धाद्वरं च ज्ञानं जनयति तदेव चाणु निजिज्ञानजनकं सुखादितात्कारा
तात्कारकारणं तदेकमेव तावदात्मिह मन इत्यर्थः । - - - - इत्थं च मनः
सिद्धी निःस्पृहाभुत्वाच्चिकं लक्षणं सुकरमित्याशय इति यदस्ति ।"

उक्त व्याख्यातः, मनः ॥१॥ अपु परिमाणम्, ॥२॥ निमित्त-
 त्वानस्य जनकं ॥३॥ बुद्धादितादात्म्यकारणतासाधारणं कारणं तादात्म्यकारणम्
 ॥४॥ एकस्मिन्वरीरे सदैव मनः तिष्ठति । अतः एकस्मिन् वरीरे वैकल्पः
 कल्पनत्वात्कल्पकताऽपि न प्रतिपाद्यते । इत्यन्तः मनसः तिष्ठो तस्यां मनसो -
 त्वर्थात्तादात्म्यकारणत्वान्न तादात्म्यता असाधारणधर्मात् तदात्म्येनावलम्बनं प्रत्यक्षम् ।
 एतन्निमित्तं मनोऽप्युपरिमाणम् भवति अतः परमाणुनामिदं तदात्म्यकारणम् मनः
 एकस्मिन् वरीरे केनाप्येकेनेन्द्रियेण सह संयुज्यते इमे सन् धेवं मनः इत्येवकारणम्
 एकेन्द्रियेण अन्येन्द्रियेण च सह संयोगं विधातुमिति न च्छेत् । अतः सन् सदैव
 गन्थात्तन्निमित्तप्रत्यक्षज्ञानोपलब्धेन भवितुं शक्नोति ।

भिन्नभिन्नविधायकं प्रत्यक्षज्ञानं प्रकाशः उत्पद्यते । इन्द्रिय-
 गतस्याद्यस्य मनोऽप्येव त्वीकृताः नैव भवन्ति, अतः सन् तादात्म्यकारणत्वे मनसो
 "इन्द्रियसंयोगि" इति पदं प्रवृत्तमस्ति । अर्थात् मनः इन्द्रियेण सह-संयोग्यत्वं
 वस्तु वति । इन्द्रियगतस्याद्यस्य धर्माः इन्द्रिये तदात्म्यत्वान्न नैव तिष्ठन्ति,
 यतो हि शुक्लपिण्डोः सम्बन्धः तदात्म्यत्वान्न नैव तिष्ठन्ति । जातजादि
 पदार्थोऽपि मनो नास्ति, इति सूचयितुं भाष्ये "तदात्म्यकारि" पदं प्रवृत्तमस्ति ।
 आत्मिकः मनो नास्ति इति सूचयितुं भाष्ये "निमित्तान्तरम्" इति पदं प्रवृत्त-
 मस्ति अर्थात् प्रकाशादिप्रत्यक्षस्य साधारणकारणः भिन्नं मनः एकतासाधारणं
 कारणं ॥कारणम्॥ अस्ति । आत्मा मनो नास्तीति सूचयितुं भाष्ये "अव्यापि"
 इति पदं प्रवृत्तमस्ति । आत्माविषयव्यापी भवति अर्थात् विशुद्धरिमाणवान्
 भवति, किन्तु मनो पुराणिमाणवान् भवति ।

अथ १. द्रव्य, २. बुद्धि, ३. कर्म, ४. सामान्य, ५. विशेष, तथा ६. तन्मात्राणां साधनविधर्मविधर्मविशेषकारणद्वयान्तरा-
न्तराकारा विभेदतत्त्व जोडस्य प्राप्तिर्जायते । अन्यत्रुमे यत्र नवद्रव्याणां
परिमाणं दृश्यते तत्र यत्रोऽपि एवं द्रव्यमवगच्छति ।

"पृथिव्यापत्तेजो वायुराकाशं कालोदिवासा अन
मति द्रव्याणि" ॥१/५॥

अर्थात् पृथ्वी, जल, तेज, वायु, आकाश, काल, दिव्, रात्रा, अन इति च
नवद्रव्याणि स्वीकृतानि सन्ति ।

अन्योऽन्यम्

तृतीयाध्यायस्य द्वितीयाह्निके - "आत्मैन्द्रियार्थं तन्निर्ग-
तानस्य भावोऽभावाच्च अनतो निर्ग^१म् ।" अर्थात् व्यापकत्वात्मा इन्द्रियगण-
द्वयैः सह-सम्बन्धे जाते सत्यपि ज्ञानस्वोत्पत्तिरनुत्पत्तिरेव च भवतः सिद्धौ
हेतुरस्ति । वैशेषिकसूत्रे भवतस्तदेव तदयमस्ति यन्व्यापक^२ोऽनतोऽन्यो । अनतो
द्रव्यत्वं नित्यत्वस्य भावोः परमाणोरिव च ज्ञातव्यम्, अर्थात् यथा पृथिव्यादि-
द्रव्याणां परमाणुषु द्रव्यत्वार्थः नित्यत्वार्थश्च तिष्ठति, तथैव अतएव द्रव्य-
त्वनित्यत्वस्यो धर्मश्च तिष्ठति^२ ।

न्यायसूत्रे इव वैशेषिकसूत्रेऽपि एकस्मिन् शरीरे एकमेव भवतः
तत्ता स्वीकृता वती । यथा -

“भीमाद्वयपारे लुप्ततातिशयात् काहेन्द्रियैरनुदीप्त
गुणद्विधाद्यान्तरमावाधत्वाःकरणम् ।”

अर्थात् कर्ण^{यथ}रौद्रादीन्दिवाणं व्यापारामाहेऽपि लुप्तिमात्रं
आनुपपद्यते इत्यत्रोक्तम् । सात्त्विकारणत्वात् कुरादिमाहेन्द्रियैः
सूक्ष्मताभावात् पुञ्जमादिबिम्बविभाणं तस्मिन् अन्तःकरणम् अर्थात्
आत्मन्यकरणम् “अन्तः” तिष्ठति । पुञ्जमादमात्रे कर्णो विभक्तिक्रियाः
गुणाः प्रतिपादयन्ते - 1. संज्ञा, 2. परिमाण, 3. दृश्यत्व, 4. संयोग,
5. विज्ञात, 6. वस्तु, 7. अवरत्न, 8. वैजायन्तीकारश्च ।

प्रायेण करीरे एतेषां अयोग्यमिन्द्रियमस्ति । नहि एकस्मिन्
करीरे अनेकानि कर्णानि लुप्तता आत्मन्यतोः संयोग अवि अनेके स्युः,
हस्तन्येकस्मिन् एते अनेके पुञ्जमाः जानानि च स्युः, न चैवं भवति । अतः
परिमाणमपि अनुपपद्यते । एकस्मिन्नेव कर्णे हान्त्य पुञ्जमस्य वापुन्यताया
भवति व्यापकताया अभावः तिष्ठति ।

अतः पुञ्जरौद्राद् विज्ञातः द्वितीयस्मिन् करीरे च पुञ्जः
धर्माधर्माभ्याम् भवति । अतो भवति संयोगस्तथा विज्ञातुणोऽपि तिष्ठति ।
स्वर्गात्वं द्रव्यत्वं द्रव्यान्तरुत्पत्त्यति । किन्तु कर्णो द्रव्यं त्वयि किमपि
अन्तर् द्रव्यं नोत्पादयति, अतो अन्तः स्वर्गात्वं न भवति । द्विधाऽऽधार-
रथात् कर्णो कुर्यात् अवि तिष्ठति । कर्णो वैज्यं त्वयि वापुन्यमस्ति,

त्यहं भवति, न्यायस्य विधेयत्वेन चात्र कोऽपि भेदो नास्ति, एतदपि त्यहं
भवति । अतस्तीरतरेनिरूपितो हिन्दोः द्वयमपि वदार्थो भवति । तच्चायु
भवति, न्यायदर्शन-विधिविज्ञानयोः को तन्निर्वाहदार्ढ्यमेव स्वीकृतमस्ति ।
अतस्तत्त्वोत्तरित्वं भवति । अतस्तीरयोरेव आत्मरिक्ताः पुण्डुःपादयः तदु-
त्पद्यन्ते । आत्मा तिष्ठति, किन्तु अनुसरिमाणस्तथा च को हिणु न
भवति, यैस्तन्मात्मनो विरोधमुत्पन्नं भवति, अतस्तु ततो उत्पद्यमानास्ति । अतः
पुण्डुःपादिकावस्थाधारीऽपि नास्ति । योऽयं पुण्डुपादधारः अस्ति सति
किन्तु अतस्तीरयोरेव आत्मन एव पुण्डुः तदुत्पद्यन्ते ।

न्यायविधिविज्ञानो अतो नित्यतत्त्वकारणम् अतः उत्पत्तिः को
वाक्यस्य च पुनरप्यत्र नोपलब्धौ ।

[ग] योगदर्शने अतः त्वत्वं तत्त्वम् -

अपरि ह्यपरमादृत्य स्वीकृत्यनुसारं न्याय-विधि-विज्ञानोत्तर-
विधानं तादृशानाहुतेऽः कृतौ भवति ।

योगदर्शनस्य मुख्यं प्रयोजनं वैयर्थ्यप्रमाणनिर्णयः भवति । योग-
दर्शनस्य च एक वदार्थाः वर्तन्ते ये तादृशदर्शने प्रतिष्ठाः तन्नि । अतः वैयर्थ्य-
प्रमाणमेव भवति यद् तादृशदर्शने ह्यपरस्य तत्ता स्वीकृता नास्ति, यदा च
ह्यनन्तमाध्यात्मार्थं योगदर्शने तादृशस्य पन्थविधिनिर्णयार्थं भिन्ना ह्यपर-
तत्ता स्वीकृता भवति । अत एव कदा-कदाचित् योगदर्शनं तेजस्र तादृशदर्शन-
पक्षीं समी । अतएव ह्यपरस्य सिद्धिर्योगदर्शनस्य प्रधानं लक्ष्यं नास्ति ।
वरन्, ह्यनन्तमाध्यात्मार्थमाध्यात्मार्थस्य ह्यपरौऽपि एकः तादृशमेव स्वीकृतो

वर्तते । इत्यन्य ताण्ड्यदर्शनस्य दार्शनिक्यार्थोऽर्थात् तदीय पञ्चविंशतिपदाध्यानां
स्वीकृतिः पातञ्जलयोगदर्शनस्यापि भाव्या भवति ।

उपरि स्पष्टस्येतेन निर्विद्वत् वति यदेतानि त्वर्णि दर्शनानि
आत्मशरीर मन इति पदार्थत्रयादाय स्व-स्वविषयनं कुर्यान्ति । ताण्ड्यदर्शने
योगदर्शने च प्रधानतः द्वौ पदार्थौ प्रतिपादितौस्तः - ॥१॥ प्रकृतिः, ॥२॥
पुरुषश्च । दृश्योः दर्शनयोः मनस उत्पत्तिः स्वीकृता वति । न्याय-वैशेषिक-
योः ह्येतद् दर्शनयोः मनो नित्यं न भवति । शुद्धिप्रक्रियायां ताण्ड्ययोगदर्शनं
परिणामवादिदर्शनमस्ति । तत्र शुद्धिः प्रकृतौः परिणामभूता वति । प्रकृति-
स्त्रिगुणात्मिका भवति । तत्परमस्तमांतिप्रकृतौः गुणभूतानि वर्तन्ते । यदा
एतेषां गुणानां अवाणां साम्यावस्था भवति, तदा तस्य नाम प्रधानं प्रकृतिरिति
बोध्यते, किन्तु यदा गुणवैलक्ष्यं भवति, तदा क्रमशः सूक्ष्ममहत्तत्त्वात्पारम्य
स्थूलमयंभूतास्तत्त्वबोध्यन्ता शुद्धिरुत्पद्यते । प्रकृतौः प्रथमः परिणामो महत्त-
त्त्वं तद्विदुषुद्विर्वा वति किन्तु प्रत्येकं शरीरे स्थितमन्तःकरणोक्तस्याः तद्विदु-
बुद्धेः अर्थात् महत्तत्त्वात् पृथक् पदार्थस्य वति ।

ताण्ड्ययोगस्य शुद्धिप्रक्रियायां मनस उत्पत्तिः

ताण्ड्ययोगस्य निम्नलिखिता शुद्धिप्रक्रियातः इदं तथ्यं स्पष्टं
भवति । शुद्धिप्रक्रियायाः क्रमः इत्थं प्रतिपादितोऽस्ति -

"प्रकृतोर्महांस्ततो हंकारस्तत्प्रादुर्भावश्च बीजकः ।

तस्मादपि बीजकात्पञ्चभ्यः पञ्चभूतानि ॥"

॥ताण्ड्यकारिका - 22॥

अथात्र प्रकृतौः महत् बुद्धितत्त्वं वा, महत्तत्त्वाहंकारः, अहंकारात् पञ्चतन्मात्राः
एकादशेन्द्रियाणि चेति षोडशतत्त्वानां समूहः उत्पद्यते । एतत्त्वोद्भूतगृहे अन्त-
र्भूतापञ्चतन्मात्राभिः आकाशादियन्यमहाभूतानि समुत्पद्यन्ते । एते तर्धेऽपि
प्रकृतौः विकारभूतास्त्रिगुणात्मकाश्च वर्तन्ते । त्रयो विंशतिकारिकायामध्यव-
सायोऽर्थात् निश्चयात्मकं तत्त्वं बुद्धिपदवाच्यतां लभते । एतस्याः बुद्धेः ता-
त्त्विकं त्वं धर्मानवेराग्येष्वर्थं ज्ञापितमस्ति, एतत्तात्त्विकत्वाच्चिह्नम्,
अध्याज्ञानावेराग्याऽऽरागनिवर्धं बुद्धेरतागतस्थमुक्तमस्ति ।

चतुर्विंशतिकारिकायामहंकारस्य लक्षणं ज्ञापितमस्ति तत उत्पद्य-
मानं द्विप्रकारकं कार्यमुक्तमस्ति - एकन्तु एकादशेन्द्रियसमुदायस्य, द्वितीयं
च पञ्चतन्मात्रास्य । सांख्ये वर्णितानां तर्धेणोत्पद्यमानानां पदार्थानामिहा-
हंकारोऽपि त्रिगुणात्मकोऽस्ति । तात्त्विकाहंकारादेकादशेन्द्रियाणां पञ्च-
ज्ञानेन्द्रिय, पञ्चकोर्नेन्द्रिय, एकं मनः । तात्त्विको गणः समुत्पद्यते । तामसाहं-
कारात् पञ्चतन्मात्राणां सामलग्ण उत्पद्यते, राजसाहंकाराच्च द्वयमपि कार्य-
मुत्पद्यते । यद्यपि रजोगुणस्य स्वकीयं पृथक् स्वतंत्रं वा किमपि कार्य नास्ति,
तथापि सत्त्वगुणतमो गुणो स्वतः प्रवृत्तिशीलो नैव श्रुतः, अतः समर्थतत्त्वे-
ऽपि लो स्व-स्वकार्यं नैव कुस्तः । प्रवृत्तिशीलकारणात् रजोगुणो यदा तान्
प्रवर्तयति तदा ते स्वकार्यं कुर्वन्ति । इत्यन्य सत्त्वे तमसि स्व-स्वकार्यं प्रवृत्त्यु-
त्पादनकारणात् इन्द्रियोत्पत्ती तन्मात्रोत्पत्तीश्च रजोगुणोऽपि कारणमस्ति ।

अद्विंशतिकारिकायां चक्षुश्रोत्रघ्राणरसनत्वगित्यादि षड्ग्रहाने-
न्द्रियाणि बोधितानि सन्ति, वाक्याणिवाक्यायूस्थ्यादीनि षड्चक्षुर्द्वयाणि
प्रतिपादितानि सन्ति । अद्विंशतिकारिकायां मनोवर्णनमित्थमस्ति -

"उभयात्मकमम मनः संकल्पकमिन्द्रियं च साधयन्महि ।

गुणपरिणामाच्छेदान्नानात्वं वादयन्महायय ॥ 27 ॥

अर्थात् एकाद्वयोन्द्रियं मनोवर्तते, अर्धं द्विप्रकारकमपीन्द्रियं वर्तते अर्थात् मनः
क्षेत्रेन्द्रियमप्यस्ति, ज्ञानेन्द्रियमपि, यतोहि मनसा संयुज्य चक्षुराद्विज्ञानेन्द्रि-
याणि वागादिकर्मेन्द्रियाणि च स्व-स्वविषये प्रवर्तन्ते ।

"अत्र एकात्मत्वमिन्द्रियेषु अध्ये मनः उभयात्मकम् ।

क्षुशीन्द्रियं क्षेत्रेन्द्रियं च । चक्षुरादीनां वागादीनां च
मनो विद्विष्यतानामेव स्व-स्वविषयेषु प्रवृत्तेः ।"

एतत्प्रतीत्यनुसृत्य विषयो मनस्तत्त्वमेव वर्तते । मनोविषये
आचार्यवाचस्पतिमित्र इत्थं वर्णयति -

"तद्वत्ताधारणेन त्वेण लक्षयति- "संकल्पकममनः"

इति । संकल्पोऽत्र त्वेण मनो लक्षयति ।"

संकल्प एव मनसो साधारणधर्मोऽस्ति । अत एव देवतस्य लक्षण-
मस्ति । एतत्तत्त्वं स्पष्टत्वेण ज्ञापयितुं संकल्पस्य व्याख्या तत्त्वकीमुदीकारः
इत्थं वर्णयति । निर्विकल्पक-सविकल्पकभेदेन प्रत्यक्षं ज्ञानं द्विप्रकारकं भवति ।
तत्रतः सूक्ष्म-गुह्यं मानवस्य निर्विकल्पकमर्थात् सामान्यविज्ञानाभ्यां विहीनस्य

वस्तुमात्रस्य प्रत्यक्षं भवति । तद्विषय वस्तुनां जातिवर्गादीनां बोधो न भवति, तत्पश्चात् मनोद्वारा सामान्यविशेषाभ्यां विकल्पाभ्यां युक्तं यत्प्रत्यक्षं भवति तत् सविकल्पकं प्रत्यक्षमिति वक्तुं शक्यते । अस्मिन् ज्ञाने वस्तुनो धर्मसंख्यादि-विशेषाधानां ज्ञानमपि जायते । पूर्वमीमांसायाः सुप्रसिद्धो विद्वान् श्रीमान् कुमारिलभट्टसहोदयः श्लोककार्त्तिकस्य प्रत्यक्षतूने ॥२ संख्यायामयं विषयो नैव प्रकारेण वर्णितोऽस्ति -

"अस्ति ह्यधालोचनज्ञानं पृथक् निर्विकल्पकम् ।
बालशूकादिविकानतद्वयं सुगन्धवस्तुजम् ॥२"

अनेन प्रकारेण निर्विकल्पकप्रत्यक्षस्योल्लेखात् पश्चात् किंत्तुत्तरक-शततर्कधाके श्लोके सविकल्पकप्रत्यक्षमित्थं बोधितमस्ति -

"ततः परं पुनर्वस्तु धर्मजात्यादिविषया ।
बुद्ध्यावतीयते ताऽपि प्रत्यक्षत्वेन सम्भवात् ॥"

मनोवैज्ञानिकप्रक्रियायां प्रत्यक्षज्ञानस्य निर्विकल्पकप्रत्यक्षं सविकल्प-प्रत्यक्षन्यात्यन्तमहत्त्वस्य विषयो वर्तते । पृथक्, वस्तुनः सामान्यं प्रत्यक्षं भवति, तस्मिन् प्रत्यक्षे केवलं वस्तुमात्रस्य प्रत्यक्षं भवति । एतदाधालोचनज्ञानं - निर्विकल्पकज्ञानं बोध्यते । तत्पश्चात् मनः संकल्पयते अर्थात् विशेषणविशेष्य-भावद्वारावस्तु विवेचयति । पृथक् ज्ञानं यदि संश्लिष्टात्मकं सामान्यज्ञान-मुच्यते तदा सविकल्पकज्ञानं विशेषणत्मात्मकं ज्ञानं वा वक्ष्यते । तथा तु साधो-

1. श्लो० वा० प्रत्यक्षतूने - ॥२.

2. सांख्यतात्पर्यकीमुक्ती - पृ० १४६.

दर्शयोः कृते *Determinate and Indeterminate* । एतयोर्दर्शयोः

पदयोः प्रयोगः पाश्चात्त्यदर्शने कृतो वसति ।

तौऽयं संकल्पलक्षणी व्यापारो मनसः सत्त्वानात्मनजातीयान्यां
व्यवच्छिन्नं मनो लक्षयति ।

मनसः संकल्पस्योऽयं व्यापारः सत्त्वतीय-विजातीयवदात्मनां
पृथक् पृथक् भेदः जायमानो वसति, अतः सः संकल्पस्य व्यापार एव मनसो
व्यवच्छिन्नमस्ति ।

इत्यन्यच्च मनः तात्त्विकाहंकारस्यैवैकः परिणामीऽस्ति स्व-
क्रियाकलापकारणाच्चेदमुभयात्मकमिन्द्रियस्येयोक्तमस्ति । इन्द्रियसत्त्वजातीया-
च्चेदं मनो इन्द्रियमस्ति गुणानां विशिष्टपरिणामकारणाच्चेदं ज्ञानेन्द्रियमन्तः
करणमपि वक्तुं शक्यते । मातरवृत्तौ इदमुभयात्मकत्वं मनसः इत्थं वर्तितमस्ति-

यथा एकः पुत्रः कदाचित् कर्मकर उच्यते, कदाचित्
पुत्रता । एवं मन इन्द्रियमपि² ।

श्रीभागवतेश्वरद्वारा विरचिते "तत्त्वयाथाथ्यदीपनम्" नामके ग्रन्थे उक्तमस्ति-
"तत्त्वयाथाथ्यदीपनम्" मनः ।³

अतएवावश्यकतया एतावन्मनसि यत्तावन्मनोवदनिर्णयोः सिति-
रितिः अत्रात्मा अतएव परिणामी, अप्रतिज्ञमदर्थितविक्रयशुभानन्तरपेण च

प्रतिमादितो स्ति । औपनिषद्यादर्शनमिव चितिशक्तौ इच्छाक्षेप्यार्था प्रयत्ना-
दिगुणाः नोपलभ्यन्ते । अहंकारणाद्य आत्माचितिशक्तिर्वा वस्तुको नित्य-
गुणतत्त्वोऽस्ति किन्तु अविवेककारणात्सं आत्मानं धन्यमवच्छिन्नी करोति ।
विवेकव्यापारस्यावकाशश्चात् चितिशक्तिः, या योगक्षणि वृक्षस्थेणापि
कथिता वसति, स्वात्मस्थे अवस्थिता भवति । सांख्ययोगस्थेन विवेकेन
प्रकृतौः कार्यकृतत्वान्मनो जडं त्रिगुणात्मकं तथा शक्तिक्रयदार्थस्य न्य तिष्ठति ।

तत् स्वकारणे धर्तु अहंकारे चित्तीयते । अत एतस्य प्रलयो वि-
भवति । प्रत्येकस्मिन्चरोरे पृथक् पृथक्प्रेण तत्त्वान्मनो नाना भवति यतोहि
प्रकृतौः प्रथमं परिणामः महत्तत्त्वं बुद्धितत्त्वं वा भवति । अनया कृत्वा
मनसोऽपि परिणामो विभुः सर्वव्यापकश्च वसति । न्यायदोषिकक्षणिषु आत्मनो
ये विभोवर्णाः सुखदुःखादयः कथिताः सन्ति, सांख्यक्षणि योगक्षणि च ते सर्व-
ऽपि अन्तःकरणस्थेष धर्माः भवन्ति । चितिशक्तिस्तु शुद्धासंहरहिता च भवति ।
मनोऽन्तःकरणस्थेणापि कथितमस्ति योगक्षणि च तदीयक्रियाकलापानुसारं तस्यै
मनोबुद्धिशिचत्ताहंकाराणान्य स्वस्यं प्रदत्तमस्ति । अत एवेनमन्तःकरणचतुष्टय-
मप्युच्यते । एतस्यान्तःकरणचतुष्टयस्य विस्तृतं वर्णनमेतस्य शोऽप्रबन्धस्य चतुर्था-
ध्याये करिष्यते ।

सांख्ययोगो लुष्टैरुत्पत्तिविषये परिणामवादस्य सिद्धान्तं स्वी-
करोति । एतस्मिन् मते कार्यकारणयोरभेदोऽपि स्वीकृतो वसति, तत्कार्यवादस्था-
पि च सिद्धान्तं स्वीकृतमस्ति । अर्थात् कार्यस्य सत्ताकारणे उत्पत्तौः पूर्वमेव
विद्यमानं भवति । कारणात् सर्वथा भिन्नं किमपि कार्यं नोत्पद्यते । एतस्मिन्

सिद्धान्ते चतुस्तुतः कार्यं कारणस्यैवैकः वरिणामपिबोयो वतीति ।

सांख्यदर्शने स्थूलशरीरस्य सूक्ष्मशरीरस्य च वर्णनमस्ति । स्थूल-
शरीरं पृथ्व्यादिभूतचतुष्टयस्य निर्मितमस्ति । यदा च सूक्ष्मशरीरमातिवाहिक-
शरीरं वा अष्टादशतत्त्वाद्बुत्पद्यते । यथा- 1. बुद्धिः, 2. अहंकारः,
3. मनस्, 4-8. पञ्चतन्मात्राः [सूक्ष्मभूत] तथा 9-18. द्यौन्द्रियाणि ।
इदं सूक्ष्मशरीरं प्रत्यक्षगोचरं न भवति, किन्तु स्थूलशरीराभावे इदं सूक्ष्मं शरीरं
स्वकीयं कार्यं नैव कर्तुं शक्नुयात् ।

॥घ॥ उत्तरमीमांसायां जनतः स्वल्पं लक्षणम् -

उत्तरमीमांसायाः प्रचलितं वेदान्तदर्शनमस्ति । सूत्रकारवाद-
राख्यणस्य ॥व्यासस्य॥ ब्रह्मसूत्राधारेण चिदांतः स्व-स्वस्वीकृतसम्प्रदायानुसारं
वृत्तिं भाषयन् विरचितवन्तः । यथा -

आचार्योपवर्णस्योत्प्लेखः आचार्यशंकरो बहुसंख्येन कृतवान् ।
उपवर्णः, वृत्तिकारस्य नाम्ना प्रसिद्धोऽस्ति । श्रीमान् उपवर्णः प्रह्लादः पूर्वो-
त्तरमीमांसायां वृत्तिग्रन्थं विरचितवान् । स्फोटसिद्धान्तस्य निराकरणे
आचार्यशंकरः "भगवान् उपवर्ण" इत्युक्त्वा स्मृतवान् ।

बोधायनसूत्रेषु बोधायनस्यैव वृत्तिरासीत् यस्य वचनानामुद्ध-
रणमाचार्यरामानुजस्य भाष्ये भवति । कतिपयविद्वानुपवर्णं बोधायनस्यैव
व्यक्तिरङ्गीकरोति ।

स्वमेव 3. ब्रह्मदत्त, 4. द्विडाचार्य, 5. सुन्दरगण्ड्यप्रभृतयः

आचार्यशंकरात्प्राक्कालिकाः ब्रह्मसूत्रमधिकृत्यटीकालेखकाः बभूवुः । दुर्भाग्य-
वशात् शंकरात्पूर्ववर्तिनः कस्यापि विदुषः टीका, वृत्तिः भाष्यग्रन्थो वा
अथ अनुसृतव्य एव वर्तते । अर्वाचीनकाले शंकरात्पश्चात् आचार्यभास्कर, वाचव-
प्रकाश, आचार्यरामानुज, श्रीकण्ठ, निम्बार्क, भाट्ट, बल्लभाचार्यप्रभृतयो ब्रह्म-
सूत्रमधिकृत्य स्वभाष्यं ग्रन्थं वा लिलिखुः । शांकरमतम् "अद्वैतमतम्" तथा
वेङ्कटाचार्यद्वारा "मायावाद" इत्यपि उच्यते । एतेषु सर्वेषु भाष्येषु
मनतोऽन्तःकरणस्य वा तत्ता स्वीकृता वर्तते । अन्तःकरणस्यैव विषये सर्वेषां
भाष्यकाराणां प्रायः कोऽपि मतभेदो नास्ति । शरीरादात्मनश्च पुनश्च अन्तः-
करणस्य मनसो वा तत्ता सर्वेऽपि स्वीकृता वर्तते ।

यथा च पूर्वतोऽपि तर्कतः कृतो वर्तते, मनस्तत्त्वस्य विवेचनं
भारतीयतत्त्वदर्शनस्य [मैत्राफिजिक्ता] चैकमङ्गमस्ति मनसो तत्त्वं स्वस्य प्रश्नश्च
तत्त्वसम्प्रदाये स्वीकृतवृत्तिप्रक्रिया सम्बद्धोऽस्ति । यतोहि अन्तःकरणस्य मनसो
वा नित्यत्वाऽनित्यत्वयोः कार्यत्वस्य, कारणत्वस्य च विचारः सृष्टिप्रक्रिया-
ऽऽधारेणैव कर्तुं शक्यते ।

ब्रह्मसूत्रमधिकृत्यभाष्यकाराचार्याणां द्वयोः भागयोः कार्यत्वं कर्तुं
शक्यते । प्रथमतः, ये सुष्टेः स्वतन्त्रतात्तागत्वीकृत्यविवेचनं तस्य माययोत्यन्त-
कारणात् अर्थात् सत्तद्भ्यामनिर्वचनीयमङ्गीकरोति । सत्त्वसम्प्रदायान्तर्गताः
श्रीशंकराचार्यास्तदनुयायिनश्च वर्तन्ते । द्वितीयतः, ये वेङ्कटाचार्याः सन्ति,
ये शंकरसम्मतं संसारं मायायाः कार्यं नाङ्गीकुर्वन्ति, तन्मते च जगद् भ्रममात्र-
मस्ति । एते चिद्विदांसो जगत्तो व्यावहारिकतात्तागङ्गीकुर्वन्ति । सुष्टेरुत्पत्ति-

"सर्वं हि एतद् ब्रह्म । अथा आत्मा ब्रह्म ॥"

परमार्थं ब्रह्मात्मैक्यताया आचर्येतामुच्यते ।

अप्यत्र एव उच्यते: पदार्थो यतिः शीघ्रं ब्रह्म लब्धव्यं प्रतिपादयति ।

एतन्नादव्यक्तत्वात् बुद्धिः महत्तमं चोत्पद्यते, एतत्तत्त्वात्

हंकार उच्यते । अहंकारात्पञ्चान्नामाः— अहंकारोपरमन्थाद्य उच्यते।

पञ्चान्नामाः सूक्ष्मव्यक्ता उच्यन्ते । पञ्चान्नामोऽप्यप्युच्यते—

पृथिव्या पञ्चव्यक्ताः सुस्पष्टम् । आचार्यैः "पञ्चीकरणम्" इति

नामो ग्रन्थे लब्धः -

अथाः परमं तानां तमाधिविधिं व्याख्यातः । उं तत्त्व-
काद्यु अविद्याशक्तं ब्रह्म । ब्रह्मो अत्यन्तम् । अत्यन्तम् । अतो वं-

कारकः । अहंकारात्पञ्चान्नामाणि । पञ्चान्नामेभ्यः पञ्चव्यक्तानि ।

पञ्चव्यक्तानि उच्यन्ते । - - - - पञ्चीकरणं आचार्यैः, अहंकारो-

पञ्चव्यक्तानि उच्यन्ते । - - - - पञ्चीकरणं आचार्यैः, अहंकारो-

पञ्चव्यक्तानि उच्यन्ते । - - - - पञ्चीकरणं आचार्यैः, अहंकारो-

पञ्चीकरणं आचार्यैः, अहंकारो-

पञ्चीकरणं आचार्यैः, अहंकारो-

पञ्चीकरणं आचार्यैः, अहंकारो-

॥ ॥ अथ उत्तरः

अपञ्चीकरणं आचार्यैः, अहंकारो-

लोन्निद्राणि, मनोबुद्धिरिति सप्तदशकं तिसृणं शीतिं हिरण्यमर्षं हस्तुष्यते ।

श्रीकान्तपुरेण्वराचार्यमहोदयः एतत् व्याख्यातयन् स्वतात्परिनाम्न-
टीकायामन्तःकथयन् मनोबुद्ध्यादिनाम्नां व्याख्यां हस्तुष्यति -

"मनोबुद्धिरहंकारविचयं चेति चतुष्टयम् ।

तन्मन्त्राद्यं मनोमयं बुद्धिर्निश्चितकृषिणी ॥

अभिज्ञानात्मकत्वाद्वाह अहंकारः प्रकीर्तिः ।

अनुसंधानस्य च चित्तमित्यभिधीयते ॥" ॥

वेदान्तकारे यन्त उच्यतेतिरित्यं वर्णितं अस्ति -

एतानि [लोन्निद्राणि] आकाशादीनां तारित्वकामिवोद्य-

त्येवमः दृष्टम् दृष्टम् नृपेणोत्पद्यते । बुद्धिर्नाम निश्चयात्मिकान्तःकरणवृत्तिः ।

मनोयाम तन्मन्त्रादित्य त्रिकान्तःकरणवृत्तिः अहंकारः ।

एवेवान्तःकरणं तत्प्रक्रियाकारणात् । १. मनः, २. बुद्धिः, ३. चित्तम्,

४. अहंकार इत्यादिचतुर्मासिः उच्यन्ति कथ्यते । अन्तःकरणं यदा तन्मन्त्रादित्य-

रमेव परिणमते, तदा तन्मन्त्रः" इत्युच्यते । निश्चयात्मकवृत्तिरप्येव परिणमन्तम्

अन्तःकरणमेव "बुद्धि" पदवाच्यं भवति । पूर्वं श्रुतमनन्तरं स्वरूपीकृत्य

"अन्तःकरणं" चित्तम्" इत्युच्यते । अनुसंधानस्यार्थः स्वरूपकृतिः । अभिज्ञानस्य

-----

१. अंकराचार्य चिरचितं "वृत्तीकरणम्" - पृष्ठ २७.

२. पुरेण्वराचार्य-उत्तीक्यामिति - ३३-३४.

३. तद्वानन्तरं वेदान्तकार - पृष्ठ ४-५, ओरिजिनल बुक एवेन्सी. पुना,
तंकरम् १९२९.

कार्यः गर्वो भवति । अतोऽभिमानवती अन्तःकरणस्य वृत्तिः "अहंकार"पद-
वाच्या भवति ।

आचार्यविद्यारण्यकृतस्य "पंचदशी"नामकग्रन्थस्य तत्त्वविवेक-
प्रकरणे लोकात्मलोकात् त्रयोविंशतिविमोक्षार्थन्यासादृशी प्रकृतिः कापिता वसति ।
अव्यक्तं प्रकृतिमां तत्त्वचरत्तमोपगच्छति वसति । तदा तत्त्वचरत्तमतां गुणानां
तान्मात्रस्या भवति, तदा एतत् प्रकृतिः प्रधानमिति लोच्यते । प्रकृतिरप्यु-
भयात्मिका विबुधतत्त्वगुणानां प्रकृतिर्नाम भाषा भवति, अतिनतत्त्वगुणानां-
प्रकृतिर्नाम अविद्या भवति । भाषायां प्रतिकल्पितमिच्छदात्मा त्वं ईश्वरो
भवति । अविद्यायां प्रतिविम्बितमिच्छदात्मा जीवब्रह्माव्यो भवति ।
अविद्यात्वोपायेरमुदेस्तारतम्यात् जीवा अनेक प्रकारकाः भवन्ति यथा -
देवः, तिर्यगित्यादिः । तस्य प्रधानप्रकृतेः जीवानां सुखदुःखादितम्याद्वनाय
ईश्वराज्ञया अर्थात् पूर्वतन्मिच्छया पृथग्यादितन्महावृत्ताः उत्पद्यन्ते ।
आकाशादितन्महावृत्तानां तत्त्वचरिः पञ्चकानेन्द्रियान्पुत्पद्यन्ते । अथर्विक-
तत्त्वचरिभ्यः एकं कानेन्द्रियमुत्पद्यते । सर्वभूतगणिततत्त्वचरिः अन्तःकरण-
मुत्पद्यते । इदमन्तःकरणं वृत्तिभेदकारणात् स्वद्वयेन वर्तुं शक्यते ।

"तैरन्तःकरणं सर्ववृत्तिभेदेन तद्विषया ।

कनो विमर्शस्यं त्वाद् बुद्धिः त्वान्निश्चयात्मिका ॥"

[2] अन्तःकरणं भौतिकतत्त्वम्

उपरि प्रणिताक्षितेन विवेकेन अन्तःकरणं भौतिकतत्त्वमस्तीति

वती । प्रत्येकसूक्ष्मगुणात्मको भवति, यतोहि प्रवृत्तिस्त्रिगुणात्मिका प्रति-
पादिता अस्ति । यत्सूक्ष्मानां तत्त्वविशेषः पञ्चतानेन्द्रियाण्युत्पद्यन्ते ।
अथादिकसूक्ष्मस्य तत्त्वविंशः एकेन्द्रियस्योपादानकारणमस्ति । सर्वसूक्ष्मानां
तत्त्वविंशानां साधारणं कार्यमानाःकरणमस्ति । अन्तःकरणस्य वृत्तिभेदेन न
मनोबुद्धिश्चित्ताहंकाराद्यानि चत्वारि नागानि जायन्ते । अनया वृद्ध्या
मनः एकः भौतिकः पदार्थो भवति । अनेक शरीरेषु पृथक् पृथक्गोचरान्तःकरणस्य
स्थितिकारणान् मनो नेतुं भवति । मनसः परिणामस्तु न आत्मा इव विद्युः,
न च व्यापकमध्यपरिणामस्यैव भौतिकः पदार्थो भवति । वृत्तिस्य सतस्य
परिणामो भवति । वेदान्तदर्शनानुगुणविषयाधारेणैव प्रतिष्ठितमस्ति । अत एव
वेदान्ततारे प्रतिपादितमस्ति -

“वेदान्तो नात्र उपनिषत्प्रमाणं, अनुकारोऽपि
शारीरकसूत्राणि च ।”

अर्थात् वेदान्तदर्शने उपनिषदे च प्रमाणमस्ति, एतेषामुपनिषद् वाक्यानां
संग्राहकं ब्रह्मसूत्रं शारीरकसूत्रमपि प्रमाणमस्ति । आदिशब्देन श्रीमद्भगवद्-
गीताद्वयाध्यात्मिकशास्त्राणां ग्रहणमस्ति, यतोहि तान्यपि शास्त्राणि उप-
निषद् पदवाच्यानि भवन्ति ।

॥३॥ वेदान्तदर्शने मनसो गिर्यता

उपनिषदि मनोऽन्तःपरिणामस्येणापि प्रतिपादितमस्ति ।

पञ्चमहाभूतैर्गोऽन्नस्योत्पत्तिकारणात् त्वतात्त्विकाणां मनः कृजति ।

छान्दोग्योपनिषदि अपि अन्नात् जनत उत्पत्तिः वर्णित अस्ति । यथा-

"अन्नस्याप्यन्नस्य गोऽपि जात उर्ध्वः

तमुदीकति तन्नलो भवति ।"

अर्थात् यदन्नमुपयुज्यते, वायुतदितोदरस्य जठराग्निना तस्य गन्धं भवति ।

तस्य गो हि सूक्ष्मायौगो भवति, त उपरिगच्छति, तदेव च मनो भवति ।

अर्थात् जनतोऽवयवैः सह मिलित्वा तदन्नं मनः परिपोष्यति । एतस्याग्ने-
पनिषदिप्रतिपादितमस्ति यत् शुक्ताग्नौ जठराग्निना पाच्यते, तदन्नं च त्रिभि-

र्यभिः विभज्यते । अन्नस्य गो हि सूक्ष्मायौ धातुर्भवति, तत्पुरीषं भवति,

अन्नस्य सद्यमायौ धातुः, त च रसादिकृमेण परिणतः सन् मांसो भवति ।

अन्नस्य च यः सूक्ष्मायौऽगो भवति, त उपरि अर्थात् सुक्ष्मदेशं प्राप्य "हितं"

नामकसूक्ष्माग्नीप्रदेशे प्रजिहति, वाणी च करणसूक्ष्मस्य स्थितिमुत्पादयन् मनो

भवति । आचार्योक्तिरः त्वमायौ कथयति यत् अन्नात् परिपुष्टकारणात् जनतः

भौतिकत्वं साधयत्यन्ये सिध्यति । क्षेत्रिकद्वयं यन्नस्यो नित्यत्वं निरवयव-

त्वमणुत्वन्य प्रतिपादितमस्ति, तेषां अनेन प्रकारेण उक्तं भवति ।

श्रुती जनतोऽन्नस्य प्रतिपादनस्य तात्पर्यमित्यवगन्तव्यम् ।

यद्यपि वृद्धिप्रक्रियायां मनः पञ्चमहाभूतस्य कार्यत्वेन प्रतिपादितमस्ति, तदा

श्रुती तत्त्वान्नमयत्वं कथमुपयुज्यते ? इति शंका भवितुमर्हति तदा तत्प्रेतत्वा-

धानम्- मनः पञ्चमहाभूतानां गुणान् गृह्णाति । तत्र पञ्चमहाभूतस्य गुणात्ता

निरवयवकारणात् जनतः पञ्चमहाभूतता सिध्यति, तथापि तस्यात एवान्नमयत्वं

प्रतिमादितमस्ति, यद् वन्यमहाभूतस्य उत्पद्यमानं जनतोऽन्वयकारि भवति
तस एव तस्यान्वयवत्त्वं प्रतिपादनं प्रतिष्ठापयुज्यते । आचार्यमुत्तुङ्गः "सिद्धान्त-
विन्दु" व्याख्यायाभिधेयं मार्गा अनेन प्रकारेण कथिता अस्ति -

"जनतः वन्यमहाभूतकार्यस्यापि अन्वयवत्तुतिः

तदुपकारकत्वा व्याख्येया । जनस्य वन्यमहाभूतगुणग्राहक-
त्वेन तत्तत्तन्निश्चयाद् वन्यमहाभूतात्मकत्वम् ।"

अतो भूतेः तन्निमित्ततत्त्वचरित्तथोपनिबन्दि प्रतिमादितोना-
न्वेनान्तःकरणत्वोत्पत्तौ कथनं विरोधी नास्ति ।

अनुभवस्याधारेणापि औचक्यतोः परस्परं सम्बन्धः सिध्यति ।

पाश्चात्त्यचिन्तकानां दृष्ट्याजन्मेन बहुप्रकारकं रासायनिकं तत्त्वमुत्पद्यते,
रासायनिकवस्तुश्च प्राणीनां रक्तां सूक्ष्मशिराश्च प्रभाविताः सन्ति, अथवा
मस्तिष्कोपरि तस्य प्रभावः पतति । आदम्यदायर्नां प्रभावः स्पष्टमेव मन-
सिक्तस्थानोपरिपतति । "बुद्धिं सुम्यति यद् ब्रह्मं मदकारि तदुच्यते" इति आयु-
र्वेदे पि प्रतिपादितमस्ति । आयुर्वेदस्य बहुनाभोज्यधीनां यथा मकरध्वजादितेजनेन
नाडीतंत्याने उत्तेजना तथा प्रकोरनुष्णो जायते । पाश्चात्त्यवेदेषु स्त०स्त०डी०
इत्यादितेजनेन प्रचारो यथी । "हिप्पी"नायकपुस्तकमुदाहराः भारतीयमातृ-
द्वयद्वारा स्त०स्त०डी० इत्यादि औषधिद्वारा च मनः प्रभावयन् किञ्चिद-
कारणं चिन्ताभिर्वियुज्यते, एकप्रकारकानन्दं कथितन्यायानुक्तानि ।

योगक्षेत्रिणिऽपि योगसिद्धयर्थं "जन्मीषधिभिरन्वतःसमाधिजाः

सिद्धयः ॥ ५-१ ॥ इत्युक्त्वा अतुरब्धनेऽपि जीषधिद्वारा निर्मितरत्नायन-
तेजनेन पुष्पावस्थां वृत्त्युन्वापि दुरेत्यापयति, तथा अन्य सिद्धयोऽपि प्राप्तुं
शक्यन्ते ।

उपरि प्रुतिमादिभिरन्यद्विधैः प्रुतिमादिभिरुक्तैः हेतुभिरन्येनात्मनः
मनसः पार्थिवत्वमतीत्यते । अत उपनिषत्प्रुतिमाद्वयमिदं तद्व्यवस्थिति यत् "जन्मी-
ऽन्नस्य परिणामविशेषत्वमस्ति" इति सिद्धयति ।

धार्मानकाले क्तोरोकार्गुभुत्थीषधिद्वारा ज्ञानवाल्मेकीनां
क्रियाकलापा अवस्थयन्ते । एतानि तद्वर्णयति वस्तूनि जन्मीषधिरन्वतान्येव
च ज्ञातव्यानि ।

उपनिषन्भूतकाद्वैतमेवान्ताद्वैति केवलमेव पारमार्थिकतत्ता अर्थात्
भूतमधिष्ठयद्वैतमिनेतत्कात्तत्रयावाद्यवस्थात्मेव स्वीकृतोऽस्ति । आत्मनः एका-
शात् आकाशादियन्यमहाभूतानामुत्पत्तिः प्रुतिमादिता अस्ति । आत्मेव विश्व-
स्याभिन्ननिमित्तीपादानकारणत्वेनाङ्गीकृतोऽस्ति, स त चात्मा वाङ्मनो-
भ्यामतीतः कथितो वती । इदमात्मत्वस्य ब्रह्म स्वतो निमित्ततत्त्वत्वमस्ति ।
तच्चिदानन्दत्वमेव तदीयं स्वस्य भवति । सत्, चित्, आनन्दस्य तदीयं विशेष-
णमपि असत् जडदुःखद व्याप्यतमितुमेव वती । इदं ब्रह्मतत्त्वमेव स्वमाया-
शक्तिद्वारा अर्थात् मायाशक्तितं सत् यत्कृतः सर्ववस्तुतत्त्वस्य कारणं भवति
तद्वैतान्यतः जीवस्यापि कारणं भवति । उपनिषदि प्रुतिमादितामस्ति -

“मायां तु प्रवृत्तिं विद्यात् मायिनं तु गह्वरम् ॥”

शक्तिशक्तिमतोरय श्रेयो नाङ्गीक्रियते । अत एव ह्येव सत्ताद्विचित्रस्य
कारणमस्ति ।

मुण्डकोपनिषद् मनस उत्पत्तिः स्पष्टं कथिता अस्ति ।

अप्राण, अज, शुद्ध तथा अवरान्दिय पर आत्मा भवति । यथा -

“दिव्यो ह्यर्क्षः पुण्यः स वाय्वाभ्यन्तरो ह्यजः ।
अप्राणो ह्यजनाः शुद्धो ह्यवरात्परतः परः ॥”

सतत्त्वान्नाह्ये प्राणमनसिन्द्रियाणामुत्पत्तिः कथिता अस्तिः -

“सतत्त्वान्नाह्ये प्राणोः मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।
सं वायुर्ज्योतिरायः पृथिवी विश्वस्य धारिणी ॥”

सतत्त्वान्नाह्ये प्राणमनसिन्द्रियाणामुत्पत्तिः कथिता अस्तिः -

“एवं मनः सत्ताद्विचित्रं वैन्द्रियाणि चित्त्याशयेतत्त्वादेव जायन्ते ।”

अनेन स्पष्टमेव प्रतीयते यत् न्यायवैयर्थिकत्वानामिव वेदान्त-

त्वमिं मनसो नित्यत्वं नाङ्गी करोति । मनसोऽन्वयत्वं स्वीकरोति ।

“अन्वयत्वं वै मनः” इति तथ्यं सूचयति यन्मनोऽन्वयस्य विकारभूतमस्ति । यथा-

त्वाजन्ममृत्युर्ध्वां रहितः कथितो भवति, तमेव शरीरमनसोः नववर्ताया अपि
प्रतिपादयति । यथाः - “अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणे न हन्यते हन्य-

माने शरीरे ॥” अविद्योपनिषदिसकद्वाराजीवस्य शरीरस्यैवापि वर्णनमस्ति, यथा-

1. मुण्डकोपनिषद् - 1/1/7.

2. मुण्डकोपनिषद् - 2/1/2.

3. .. - 2/1/3.

4. कठो 30 - 1/2/18.

“आत्मानं रश्मिं विद्विशरीरं रश्मिश्च तु ।
 बुद्धिं तु तारथिं विद्वि मनः पुण्डरीकं च ॥
 इन्द्रियाणि ध्यानाहुर्विषयांस्तैश्च मोचरान् ।
 आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तृत्याहुर्मनीषिणः ॥”

अर्थात् विद्वहे आत्मनि कर्तृत्वभोक्तृत्वादिकं किमपि न भवति. इन्द्रियमनसोः
 संयोगेनैव आत्मा भोक्ता वा तंतारी भवति । आचार्यकीर्तः सत्यन्तमाधिकृत्य-
 शक्यं भाषयन् कथयति -

आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं शरीरेन्द्रियमनोभिः सहितं संयुक्तं आत्मानं
 भोक्तोति तंतारीत्पाहुर्मनीषिणो विवेकिनः । नहि केवलत्वात्मनो भोक्तृत्व-
 मस्ति, बुद्ध्याद्युपाधिकृत्यैव तस्य भोक्तृत्वम् ।

यत्र सांख्यदर्शनात्मानं भोक्ता इति स्वीकरोति, तत्रैव वैदान्तदर्शनं
 बुद्धात्मानं भोक्तृत्वेण नाशङ्कीकरोति । मनसादि उपाधिभुक्तात्मेव भोक्ता
 अथवा तंतारीजीवोऽपि भवति । स्तेनोदरपेनैतदपि स्पष्टमेव जायते यद् मनः
 बुद्धात्मनः उपाधि तद् भोक्तृत्वं निर्गति । प्राणीनां बुद्धये [मनसि] स्थिताः
 तर्केऽपि कामाः [इच्छा] विनश्यन्ति, तदा अयं प्राणी मरणार्थां मनुष्यो भूत-
 इव भवति प्रहमत्पतान्त्वापि प्रतिषिद्धते ।

“यदा तर्के पुण्ड्र्यन्तो कामायेऽस्य बुद्धिस्थिताः ।
 अथ यत्सर्वो भूतो भवत्यत्र प्रहम सत्यनुते ॥”

वेदान्तदर्शनानुसारं मन चन्द्रनकारणमस्ति । अतो ज्ञानद्वारा मनो-
नाशकरणमेव मानवस्य लक्ष्यं भवति तदेव च तः जीवन्मुक्तावस्थां लभते । मनो
नाशयितुं यातां साधनानामुपायानान्यावश्यकता वर्तते, तस्य वर्णनं शोधप्रबन्धस्य
तत्पञ्चाध्याये करिष्यते ।

संसारस्थबुद्धस्य मूलं मन एव भवति संकल्प एव चैतस्य मनसो जीवन-
मप्यस्ति । मनसः संकल्पानामुपशमात् संसारस्थीबुद्धः शीघ्रमेव मुक्तयितो
भवति ।

“अस्य संसारबुद्धस्य मनोमूलमिदं स्थितम् ।

संकल्प एव तन्मन्ये संकल्पोपशमेन तत् ॥

शौचयागु यथा शौचमेति संसारपाताः ।”

किन्तात् करणम् ॥ असाधारणकारणम् ॥ भवति यदेकमपि तत् अनेकस्य
घत्ते इति प्रश्नः वेदान्तशास्त्रे उत्थापयन् ऐतरेयोपनिषदि सात्य तमाधान-
मित्यं वदति -

यदेतद् हृदयं मनश्चेतात् । संज्ञानमाज्ञानं चिक्कानं प्रज्ञानं यथा दृष्टि-
र्भूतिर्मनीषाजूतिः स्मृतिः संकल्प क्रतुरसुः कामोवश इति त्वर्णयेते तानि प्र-
ज्ञानस्य नामधेयानि भवन्ति ॥²

अर्थात् इदं हृदयं मन एव वा वर्तते, यदेकमपि तत् अनेकस्य कार्यं
करोति । एतस्यैव नाम प्रज्ञानमस्ति । अन्यत्राप्युपनिषदि प्रतिपादितमस्ति
यत् -

“मनसा ह्येव वसयति मनसा धृणोति हृदयेन हि स्याजि जानाति”

शंकरभाष्ये हृदयमनसोः पर्यायवाचकता कथिता अस्ति सर्वप्रकारेण
च तस्य ज्ञानकरणत्वं ज्ञापितमस्ति ।

"तस्माच्च हृदयमनोवाच्यस्य सर्वोपलब्धिकरणत्वं प्रतिज्ञम् - - - - या
पि प्रज्ञा त प्रज्ञा इति प्रादुर्भवत् । करणहेतुत्वस्य प्रमाणः इति अत्रोच्यते ।

प्रज्ञानं प्रज्ञा वा प्रज्ञा स्वास्ति । करणमूहस्थेन नाम प्रज्ञा इत्यस्ति।
मनसोऽनेकानि नामानि उपरि कथितानि सन्ति, तानि तत्रापि अन्तःकरणस्य
[मनसो] वृत्तिविशेषस्य कारणानि सन्ति ।

॥४॥ आहारः [अन्नम्] मनस्य

पूर्वमेव मनसोऽन्नमयत्वं प्रतिपादितमस्ति, अतः एतस्य मनसः मुख्य-
कृमनिष्यदि आहारशुद्धेः कारणता कथितास्ति । आहारशुद्धी तत्त्वशुद्धिः,
तत्त्वशुद्धी धृष्टात्मृतिः, त्वृत्ति तास्य सर्वगुण्यीनां विप्रबोधः ।

एतन्मन्त्रमधिकृत्य भाष्ये भाष्यन् अगवान् शंकराचार्यः कथयति यत्
आहारशुद्धी तत्त्वमेव आहारादुत्पद्यमानस्यान्तःकरणस्य मनसो वा तत्त्वस्य
शुद्धिर्जायते । तत्त्वशुद्धी तस्यां ज्ञातमूल्यानामकस्यात्मनो विच्छिन्ना त्वृत्ति-
स्तिष्ठति निरन्तनममन्तस्यात्मनश्च त्वृत्तेतासि सति अविद्या द्वारा जायता-
नानां लोभामनर्थक्यपाशानां बाधो जायते ।

तस्य विप्रबोधनविद्यतत्वनस्य विज्ञानस्य शुद्धिः आहारशुद्धी राग-

द्वेषमोहदोषैः असंतुष्टं विषयविज्ञानमित्यर्थः । तस्यामाहारशुद्धौ तत्त्याम्,
तददतो न्तःकरणस्य सत्त्वस्य शुद्धिर्नैर्मल्यं भवति । सत्त्वशुद्धौ च तत्त्याम्,
यथा-व्यते भूमात्मनि ध्रुवा अविच्छिन्ना स्मृतिः, अविस्मरणं भवति । तस्यां
च लब्धायाम्, स्मृतिलभ्ये सति, सर्वेभ्यश्चिदुपाकृतानर्थपाशस्याणी अनेकजन्मा-
न्तरानुभवभावनाकठिनीकृतानां हृदयाभ्यासां ग्रन्थीनां विपुसोऽपि विशेषेण
प्रमोक्षणं विनीशो भवतीति ।

सनातनविदिकथमे आहारशुद्धौ यद्वलं प्रदत्तमस्ति, तस्य प्रधानतमं
लक्ष्यं मनसः शुद्धिरेव भवति । मनसः शुद्धौ सत्त्व एव मानवजीवनस्य परमलक्ष्यस्य
अर्थात् आत्मसाक्षात्कारस्य स्मृतिः निरन्तरं जायते । दुःखस्यात्यन्तिकनाशः
परमानन्दस्य प्राप्तित्वमेष मोहः सिध्यति ।

वेदान्तस्य मनोविषयकमिदं लक्षणं स्वल्पमन्य तथा मनस्तत्त्वस्य यथा-
र्थप्रयोजनमेवानुभवाधारेण स्थितकारणात् सम्यक् विज्ञानिकं च सिध्यति ।

मनश्शरीरयोः घनिष्ठतमः सम्बन्धो स्ति, इत्येतत्तदर्थं प्रायः
सर्वेऽपि स्वीकुर्वन्ति । इन्द्रियतन्त्रानाम्, यत्प्राश्यात्त्यमनोविज्ञाने मनोऽप्येव
स्वीकृतमस्ति, तस्य महत्त्वं शरीरमनसोः घनिष्ठसम्बन्धेन स्पष्टं भवति ।

श्रीमद्भगवद्गीतानुसारं मनतः स्वल्पम्

भारतीयदर्शनसिद्धिं प्रस्थानमव्यन्तर्गतिं श्रीमद्भगवद्गीताशास्त्रं
गह्वरतमपूर्णं वदं धरति । अतस्तान्तानुसारं मनतः स्वल्पचिन्तनं क्रियते ।

अर्जुन उवाच - "यो यं योगस्त्वया प्रोक्तः साम्येन मधुसूदन ।
एतत्वाहं न पश्यामि चञ्चलतावस्थितिं स्थिराम् ॥
चञ्चलं हि मनः क्लृप्तं प्रमाथि कव्यकृत्स्नम् ।
तत्प्राहं निर्गुहं मन्ये वाकोरिष्य मुमुक्षुकरम् ॥"

श्री भगवानुवाच- "असंख्यं महाबाहो मनो दुर्निर्गुहं यत्नम् ।
अध्यात्मैव तु कीर्तयेत् पिरान्येन च गृह्यते ॥
असंख्यतात्मना योगो दुष्प्राप इति मे मतिः ।
यथात्मना तु यतता शक्योऽवाप्नुमुपायतः ॥"

योगस्थैर्गुणैर्लां भुत्वा अर्जुनो स्थिरचित्तः तंभूतः । एतत्काहिन्यं
भुत्वा कथयति यत् हे मधुसूदन । मया यत्तत्तत्तद्भुतेः तावन्मयाद्रिष्टावस्थेन योग-
स्थोपदेशः कृतः, तद्भगवत्स्थ स्थिरतायाहाय स्थितिः अर्थात् पूर्णता त्वं प्रदि-
ष्यति इति मेव पश्यामि, अत्र कारणं मनसश्चान्यत्थेन । एतत्स्वकीयमभिप्राय-
मेवान्वेष्टिन् मध्ये स्ववदयति, यत् हे क्लृप्त । मनोऽत्यन्तं चञ्चलमस्ति । गह्वर-
त्वेन कदाचिदेकत्र कदाचिद्वान्यत्र गच्छति तच्च प्रमाथि कथयति अर्थात् शरीरे-
न्द्रियादीनपि ग्रन्थयति । यत्र मनो गच्छति तथैन्द्रियादीनपि ग्रन्थयित्वावन-

पूर्वकं तद्वैद्य नयति । शरीरमपि चेतसाऽनुसारमेव कार्यं करोति, एतदेव शरीरे-
 न्द्रिणादीनां मन्थनं प्राप्तिं भवति । एतद्वैतिरिक्तमिदं मनः सर्वथा वलप्रदं
 भवति । अणुद्विष्टावरोधो न सुकरो भवति । यत्तस्य मनसः एवैव वलवत्ता
 दुष्टता भवति, अथादिद्वारं अन्तःस्थः संयुक्तं भवति, ततोऽवतारणेन तस्यात्मानं
 कठिनं कार्यं भवति । एवञ्चैतस्य अनतो वरोधनात्पन्नं कठिनं कार्यमस्ति ।
 यथा वायुं रोधयित्वा कोऽपि जनो नेत्रादिव्यापयितुं शक्नोति, वायुतदेव
 चलनशीलो भवति । तस्यैकस्मिन् स्थाने वरोधो यदा कठिनतरो भवति, तदा
 तद्वेष्या मनसोऽवरोधोऽतीवकठिनो भवति ।

उपरि प्रतिपादिते "साम्येन मधुसूदन" इति श्लोके "साम्येन"

इति पदे तृतीया विभक्तिर्हेतुर्थे भवति । सोनायमर्थः प्रकटितो भवति, यत् साम्य-
 बुद्धेः कारणभूतो यो योः भवता प्रकटितः । सावधानतया पूर्वप्रकरणात्तदुक्तान्तरं
 शङ्कं शक्नोति यत् अगवान् श्रीकृष्णः प्रकाशन्वयादकारे कर्त्तव्यतां कृतो तस्मान्मयेण
 तर्कान्मत्तान्तरम्, एतस्याः तत्त्वबुद्धेरेवोपदेशः कृतः, तस्यास्य बुद्धेः सम्पादनार्थं
 योगसाधनं प्रापितम् अथवा "साम्येन" इत्येतस्याः तृतीया विभक्तिः "प्रकृत्या-
 दिव्यः तृतीया" इति वा तिङिना शेदार्थे तृतीया स्वीकर्तव्या भविष्यति । सो-
 नायमभिप्रायी निःसृष्टो भविष्यति, यत् तत्त्ववत् एव तस्य सम्पादको योगो
 भवता उक्तः, तौ वि योगो अन्तर्धान्यत्प्रकारणादत्यन्तं कठिनमिव प्रतिभाति ।

अतएव तत्प्रतीत्यं भविष्यति, यद्वर्तमानं मनः संयुक्तः महाभारते त्यागे-

स्थाने वर्णितो भवति । यदा अत्यावस्थायामेव द्रोणाचार्यस्य वार्ष्णे एते वक्रिय-
 कुमाराः शास्त्रशिक्षां प्राप्तवन्त आसन्, तस्मिन्नावतरे शिक्षादानानन्तरं गुरुः

द्रोणाचार्यः एकस्मिन् दिवसो तर्ज्यां परीक्षणं नियतं कृतवान् । चाण्विद्यायां
 बुधवक्ष्येण तद्वक्ष्येण एव प्रधानो भवति । अतो तद्वक्ष्येणैव परीक्षा तस्मिन् दिने
 नियता जाता । एकं वृथिमं वक्षिणः स्वल्पं निर्वाय तदीयं चक्षुरपि निर्दिष्टम्,
 तस्मिंच चक्षुषि एको लघुभूतः कृष्णचिन्दुः संयोजितः । तर्ज्येऽपि क्रियता
 आदिष्टाः यत् एवं कृष्णचिन्दुं स्वभावेन वेद्यनविषयं कुरु । तर्ज्येऽपि जनः
 वेद्यनार्थमुत्तिष्ठितो भवत् । यो धनुः हस्ते आदावेद्यनार्थमुद्यतो भवति, तं
 गुरुः द्रोणाचार्यः पृच्छति यत् "कं तिष्ठ, त्वं पूर्वोक्ततन्त्रेण वरिष्ठं पश्यसि ?"
 त पश्यति यत् "पुरतो बृहं पश्यामि, ततो वतम्बदानं पश्चिमं पश्यामि ।
 तदीयं ययुः, तस्मिन्वर्तमानं कृष्णचिन्दुस्य पश्यामि । गुरुः कथयति यत् "पतिष्ठ
 त्वया तद्वक्ष्येणो नैव कर्तुं शक्यः" । हस्तयमेव तर्ज्यापि परीक्षायां अवरोधितवान् ।
 यदा चार्जुनः उत्तवाय पुनः आगतवान्, तदा तपसि गुह्येनैव प्रश्नं पृष्ठत्वा यत्
 "पुरः किं पश्यसि ?" अर्जुनः उदत्तरत्, यत् "अहं नान्यत्किञ्चिदपि पश्यामि,
 केवलं तत्र कृष्णचिन्दायेव मदीया दृष्टिरवस्थिता वती, अहं तमेव पश्यामि ।"
 गुरुर्जुनाय आशीर्तवः प्रदाय कथितवान् यत् "त्वया नूनमेव तद्वक्ष्येणः कर्तुं शक्यः ।
 इदानीं चाण्वरित्यागत्वापि आवश्यकता नास्ति ।" मनः संयतयेत्तत्प्रयत्नमुदा-
 हरणमासीत् । मनः संयतं भिन्ना एतादृशी एकाग्रता मेव कदापि सम्भाष्या ।

अनन्तरं प्रौढावस्थायां यदा भगवतो वेदव्यासस्योपदेशेनायमिन्द्रस्य
 पार्श्वे शस्त्रास्त्रविद्यां प्राप्नुं गतवान् तदैकस्मिन् दिवसो इन्द्रसमाकां स्वर्गेश्वरानां
 मृत्युं प्रारब्धमासीत् । तत्र उर्वशीनाम्नी अप्सरा यदा उत्तिष्ठिता तदेवमेतेन
 विचारेण तं वारम्बारमपश्यत् यदेतेनैव मदीयो वीरः प्रवृत्तोऽभवत् । यदा च तः

आपवशात् अर्थलोके गतवती तदा पुनरवती राक्षः पार्श्वे एव स्थिता भवत्,
 पुनरवती चैतस्यामेव या सन्ततिः उत्पादिता, तथैव मदीयो लोकः प्रवृत्तोऽस्मात् ।
 एतस्य जनति उयं विचार आसीत् किन्तु इन्द्रः स्नां वारं वारमुर्वशीमकलोक्यन्
 हृष्ट्या धानुमानं कृतवान् यत् अर्जुनोऽन मोहितोऽभवत् । अतो वारम्बारं पश्यति
 अर्जुनः स्वर्गलोकस्थातिथिः कति एतस्य सत्कारः आश्रयकः, इत्थं विचारयित्वा
 इन्द्रो गुणस्थेन उर्वशीमाकाशितवान् यत् "अथ रात्रीत्कर्मण्यस्य पार्श्वे गच्छ,
 गत्वा चैतस्य मनोरथं पूरय" । आशानुसारमुर्वशी अर्धरात्रे अर्जुनस्य पार्श्वे गतवती,
 हास्यमाद्यैश्च तं मोहितवती । तस्मिन् काले अर्जुनः एतदेवोक्तवान् यत्- "देवि" ।
 त्वं मद्द्वंशस्य प्रवर्तिता अस्ति, अनेनैव विचारेणाहं त्वामपश्यम् । काम-वातनामपि
 सर्वथा नास्ति" । उर्वशी वारम्बारम् उद्बोधितवती यत् "ययं स्वर्गलोकस्य केषया
 तः पिता धर्मं कृत्वा स्वर्गं प्राप्नोति तदा तौऽपि अस्मिभिः सह रमते तदीय-
 पुत्रोऽपि च यदि धर्माचरणेन स्वर्गप्राप्तिं कुर्यात् तदा तौऽपि स्वर्गे अस्माकुमु-
 न्जयात् । येषामु इत्यम्भुतस्य तमन्वस्य विचारो न भवति । अतो वंशप्रवर्ति-
 यां तस्यामपि इन्द्रस्याहया अहं तव पार्श्वे आगतवती अस्मि । त्वया अथा सह
 रमणं कृत्वा स्वर्गस्थानन्दः प्रापणीयः" । "किन्तु अर्जुन अनौनैव कदापि चित्तलिप्त-
 भवत्, तेन चेदमेवोक्तं यत् - "देवि, अहन्निषदानीं शिवां प्राप्नुमांस्तथानस्मि,
 ब्रह्मचर्यं मत्तामि, अहं नैव कदापि त्वां स्पृश्यामि" । अन्ततः "किन्चित्कालं
 यावद् न्युक्तत्वं मदिष्यति" इति श्रापं प्रहायोर्वशी परावर्तितवती । अर्धरात्रि-
 काले एकान्ते प्राप्नोर्वशी तदुर्वशी या अप्सराः तस्याः प्रत्याख्यानं नैव सहजं भवति ।
 एतावन्मनः संवस्य यः परिधवः प्रदत्तः, तौऽर्जुनोऽपि जनति नैव विचरति

व्यवन्तःपुत्रि च त्यक्तं कथयति यत् "अथान् अनतोऽधरोधोऽत्यन्तं कठिनं कार्यं भवति" । पुनश्चेदानीन्तनाः ज्ञाः यत् अतः तथैव स्थायता शीघ्रं विद्यते कुर्वन्ति - इति महान्तमपराधं कुर्वन्ति - इति ज्ञातव्यम् । यदा कश्चन शिक्षार्थं प्रेरणां पठन् कथमपि प्रश्नं कठिनं मनुष्यति, तदा शिक्षकः तं कथयेत् यत् "किमपि कठिनं नास्ति, त्वं व्यथितापत्यसि" - तदा तु प्रश्नस्य कठिन्यं तर्जना व्यथयति । किन्तु यदि शिक्षकोऽपि कथयेत् यत् - प्रश्नोऽयं कठिनोऽस्ति, अभ्यासं कुरु के प्रमेःप्रमेः हास्यसि" - तदा तस्य प्रश्नस्य कठिनता तर्जना जाता भवति ।

अत्र अवगतः श्रीकृष्णस्यापि स्वशुद्धारकमेवोत्तरं भवति यत् - हे महाबाहो ! अर्जुन ! निःतन्दिग्धं मनोऽत्यन्तं चञ्चलमस्ति, सास्य वाधरोधोऽत्यन्तं कठिनतरं कार्यं भवति, किन्तु अभ्यासे सति वैराग्यं भावयन् वाधरोधं कथयते" । इत्यन्य अनतोऽधरोधस्य कठिनता कथयताऽपि स्वीकृता, तथा वैराग्यं भावयन् अभ्यासं चोपदिष्टवान् ।

अर्जुनस्य प्रश्नस्यायमेव तारंगिणी वली, यत् अनतोऽधरोधस्तु भवता जीवधामे कथितः, किन्तु तदीयः उपायो नावबोधितः । स उपायः त्यक्तत्वा वक्तव्यः, येन मनो निरुद्धं भवेत् । तदीयमभिप्रायं ज्ञात्वा कथयन् श्रीकृष्णोऽभ्यासो वैराग्यं मनसो निरोधोपायतया ज्ञापितवान् । पातन्मनोऽपि एतदनुसारमेव कथितमस्ति यत् - "अभ्यासवैराग्याभ्यां तन्निरोधः" इत्यदि अभ्यासवैराग्ये उभेऽपि मिलित्वा मनसोऽधरोधने कारणे भवतः । अत्रैतद्वैतस्य विवरणमपि कृतमस्ति यत् "तत्र स्थितो यत्नोऽभ्यासः" तथा "तत्तु दीर्घकाल-निरन्तरतत्कारा तेजितो बुद्धिभिः" [समाध्यायः 13-14] एतेषां सूत्राणां

माशयो भवति यत् भग्नोऽवरोधस्य पृथक् स्यात्प्राप्त्यन्तर्वाच्यो भवति । त एव
 पृथग्नो यदा बहुकालपर्यन्तं क्रियो, न योयैकादुर्या किन्तु आदरेण अर्थात् भग्नः
 सौम्यभावेन क्रियो, गिरन्तरं च भवेत् । अर्थात् एकदिनमूर्ध्व अग्रे दिनद्वयस्य परि-
 त्यागः, कथमपि न भवेत्, किन्तु निरवधि^नतया भवेत्, तत्कारः अर्थात् भग्नति
 शब्दाऽपि भवेत्, तदा सौम्यभावेन सिद्धिः प्राप्ता भवेत् तदा तः पृथक् हृदः
 तनयस्य फलप्राप्तो भवति । अनेनैवाभिप्रायेण तनात्मे धर्मं नित्यतन्मयोपासनादि-
 करणस्याप्युद्देशः कृतो भवति । यथा कस्यचन हृदयमिहो गगनकुरे प्रवर्त्यकस्मिन्
 निर्दिष्टे स्थाने अवरोधनस्याविच्छिन्नकालो भवेत्तदा अग्रे तः तस्मिन् स्थाने
 गत्वा स्वयमेवावस्थयेत् । इत्येवमग्नो यदा अत्यन्तं यावदेकस्मिन् स्थाने व-
 रोधयेत्, तदा तत् शनैः शनैरवरोधस्यापि कालो तथैव, एकस्मिन् दिने एक-
 निमेषो यावदवस्थेत्तदा दिवचतुर्दिक्षु निमेषावयवमपि स्वयमेवावस्थयेत् । इत्थ-
 मेव क्रमेण कालं वर्धयन् बहुकालपर्यन्तमवरोधोऽपि भवेत्स्यति । तन्मयाकाले उपा-
 सनाकाले वा इत्येव पुत्रिया कार्ये आगच्छति, तदा किञ्चित्कालं यावत् भग्नः
 एकाग्रीकरणं कृतम्, अग्रे च तावैकाग्रताम् आदरतत्कारपूर्वकं वर्धयेत्, तदा बहुकाल-
 पर्यन्तं भग्नोऽवस्थयेत्, इत्थन्च शनैः शनैः बहुकालैकाग्रतास्यः समाधिरपि
 प्राप्नुं शक्यते । दिवतीयोपायस्य वैराग्यस्य किञ्चिद् विवरणं* यतो यतो
 निश्चरति* इति श्लोकव्याख्यानं भवति ।

*यतो यतो निश्चरति भग्नस्यैवमस्थिरम् ।

ततस्ततो नियम्यतदात्मन्येव वशं नयेत् ॥*

मनो यद्यपि स्वभावेनैव चञ्चलं भवति, अतः एतस्य स्थिरीकरणं सर्वथा कठिन-
 मस्ति । किमपि निमित्तं लब्ध्वा इदं मनो विषयवर्त्यन्तं धावति, किन्तु योगी
 सर्वथा तावधानाया ओत्, यत् येन येन निमित्तेनेह मनो वाह्यस्थं यं यं विषयं
 गच्छेत् तस्यैव विषयस्य दोषानुत्पन्नानं कृत्वा अन्तस्तत्र गमनाद्यवरोधेत् इत्य-
 न्यावरोधेन वसन्तं मनः आत्मन्येव धोष्येत् । नै गमैः अनेरवरोधयेदमेव
 तात्पर्यं तन्जातम् । विषयेषु दोषदर्शनेन वैराग्यं जायते । एतस्य दोषदर्शनस्य
 प्रथमः शास्त्रेषु वक्तुं उक्तमस्ति । यथा च धर्मपुत्रि मनो गच्छेत्तदा तत्रैव
 विचारणीयम्, भवति यत् धर्मोपायैः यद्वान् शौचो भवति, तच्च यदि विचारयेत्,
 तदा पुनर्द्वान् अनुतापोऽपि जायते, एवं वातवर्त्यन्तं धर्मं वाच्यं ओत्, तावत्पर्य-
 न्नात्मनि एवमभूतो मोहो जायते, यत्तन्तारस्य तत्रापि प्राप्तिः सुखताया
 तात्वा तेषामनावरोऽपि विद्यते । सोऽन्येः मनुष्यैः किरं पथी, तच्च किरापि
 सर्वथा दुःखदायि भवति । इत्यन्याद्यन्यतमयेऽपि यदा दुःखमेव दुःखं भवति तदा
 धर्मं दुःखं कृतः अयात् १ इत्येव स्त्रीषु यदि मनः संयुज्येत्, तदा तत्रापि दोष-
 दर्शनं कार्त्तिकम्, यत् यस्मिन् तौन्दर्ये आसक्तं तन्मनः स्त्रीषु आपन्नति, तच्च
 तौन्दर्यं वास्तवं किम् १ स्त्रीषां दुषो नांतगुण्विभूता, दुषं यमाच्छादितं ज्ञेय-
 गारं भवति, यद्विज्ञान्येव वस्तु निरादिः कुटानि भवन्ति, तदा वयं मृणां कुर्यः
 पुनश्चाधारेण आवृते एवैतानि वस्तूनि चित्ताकर्षकाणि भवन्ति १ एवमेव शब्द-
 स्वर्णन्यादिषु दोषदृष्टिं कृत्वा तत्र गमने मनसोऽवरोधः कर्तव्यः, एतच्च मनः
 सुखा वारम्बारं आपनीयम्, यत् परमं सुखमात्मन्येव यती । अत एवात्मनि
 तत्रापि अर्थं प्रेम्णा जिनां जायते । अन्यत्र तावदेव प्रेम भवति, वाचतात्त्वा-
 नुक्तं भवति । तेनापि पुनश्चिन्तयतातः त्यक्तो यदि किञ्चिदपि विपरीतावरो-

पुनस्तदात्परितोषेन ताप्रेमद्वयेऽप्यपि परिणमते । इत्यन्त्येन प्रेम यदा आत्मनोऽनु-
 कूलतायां निर्वर्तं भवति, तदा आत्मैव प्रेम्णो मुख्यं स्थानं तिष्ठन्मूर्त्, प्रेम च सुव-
 कारणादेव जायते, अथवा सुखस्यैव परिणामः प्रेमस्यैव प्रकटितो भवति तदा पुन-
 रात्मनः एव परमसुखव्यवस्था तिष्ठति । इत्यन्त्येन ज्ञापयित्वा मनः आत्मन्येव
 स्थिरीकरणं कर्तव्यम् । एवमेव क्षोभप्रतिनिधि रिरवतता जायते । अत एव शास्त्रेषु
 वस्तुविचार एव कामस्य विरोधो प्रमादितो भवति । तर्कविषयकस्यैव विचारो
 मनः तन्मोक्षनीयम्, यत् किमिदमस्ति ? कथन्मोक्षयन्त्यम् ? का चेतादृशी विवेकता
 चाति, यत् कारणात् जनस्यैव गच्छति, यदा च कस्मिंश्चित्स्थानः आसक्तं भवेत्तदा
 तत्तद्विचारणीयं भवति, यत् स्थानं प्रकटितरश्मिभिः पदार्थानां तन्मन्वीत्येव प्रक-
 टितं भवति, क्वे क्वे च विपरिणमते । किमपि वस्तु शास्त्राण्येन विज्ञेयं, तदा
 वेद्यजाते तत्र क्रमेण कति प्रकारकाणि स्यान्ति भवन्ति । तस्य च पिच्छस्य स्वस्य
 गुणवस्तुनोऽत्यन्तं धूमिलं प्रतीयते । अहंही इत्यादिनि कस्मिन् कस्मिन् वस्तुनि
 तु एतावत् परिवर्तनं जायते, यज्ज्ञानमपि कठिनं भवति यदिदं जस्य वस्तुनः
 वेद्यमास्ति । इत्यन्त्येन चेतनप्राणिकस्यैव अत्यन्तं परिवर्तनमवलोक्यते, यद् युवा-
 वस्थायां यस्तावन्तं यमकारो वा कुस्मानां स्त्रीणां वा मुढे अवलोक्यते, तत्कि-
 न्चित्समयानन्तरं नैव जायते । वृद्धावस्थायां तु ह्यं विवृतिरेतावत्पर्यन्तं वर्धते,
 यद् यस्य स्त्रीनार्थं पूर्वमात्यन्तमुत्तुङ्गः आसत्, तदाद्य धृणायाः कुटुम्बा अहं पश्यामि।
 इत्यन्त्येन परिवर्तनीयं वस्तुनि किं वा प्रेमकर्तव्यम् ? इत्यन्त्येन वस्तु विचार्य मनसि
 आसक्तैरप्यतार्यं कर्तव्यम् । इत्यन्त्येन स्पर्शान्तरतादिषु मनः आसक्तं भवेत्तदा
 तत्रापि वस्तु विचारणीयं भवति, यत् यः पदार्थोऽदृश्यात्यन्तं रुचिकरः सुखादि-

षट्त्रय प्रतीयते, स एव दिनद्वयानन्तरमत्यन्तमरुचिकर इव च प्रतीयते । यदि
 सः पदार्थो वास्तवत्वेनोत्तमो भवेत्तदा दिनद्वयानन्तरं किं जातं यदस्य रुचि-
 स्थाने घृणा सन्जाता । एतेन सिध्यति यद् रुचिविषयता तस्य पदार्थस्य स्वा-
 भाविकी नास्ति, अपि तु आगन्तुकेष्वस्ती, यत्किञ्चित्कालानन्तरं परिवर्तितां
 सन्जायते । आगन्तुकता एतेनापि स्पष्टमस्ति यत् सद्यमधुराम्लादिपदार्थेषु
 पुष्कलं पुष्कलं तत्त्वमपि तावतीरुचिर्नैव जायते, तेषां विशेषप्रकारेण संयोगं कृत्वा
 पदार्थेषु उत्पन्नं रुचिर्जायते । अग्नेर्विशेषप्रकारसंयोगेनापि पदार्थेषु रुचिरता
 विशेषत्वेन सन्जायत इव । इत्थमेव आगन्तुकतामनित्यतान्य चिन्तयित्वा मनसः
 जातचित्तं परित्यजेत् । इत्थमन्य तद्वरपि विषयेः तद जातकोरपत्तारणे सति मनः
 स्वयमेवाचक्षतं भविष्यति न तत्पुनरुवाच्येणे च संभुक्तं भविष्यति । शनैः शनैः यदा
 मनः स्थिरतामनुभवति, तदा तत्स्वयमेव स्थिरस्य पुरतोऽग्रेतरं भविष्यति, ।
 स्वमेव चेदादवगते स्वर्गलुकेऽपि कथं तारतम्यमन्य चिन्तयित्वा ततोऽपि मनोऽप-
 सारयेत् । भोगानन्तरं स्वर्गलुकेत्यापि विनाशो भवत्येव, यथा च "हीने-गुण्ये
 मर्त्यलोकं विजान्ति" इत्यादिरीत्यागीतापद्वयस्य स्पष्टापितमस्ति । तत्रापि
 कश्चन सामान्यत्वेन देवमात्रं प्राप्नोति, केचन पुण्याः इन्द्रवज्रादयोऽधिका-
 रिणो भवन्ति, स्वतः उच्यन्ते अधिकृतं कथपि पुरुषमवलोक्य ईर्ष्यादयः स्वा-
 भाविको भवति । इत्थमन्यानुसाराणां भगवन्मन्यविपत्तिर्देवमात्रेऽपि आगच्छत्येव ।
 इत्थं विचार्य स्वर्गलुकेऽपि चित्तातक्तिरपत्तारणीया । एतदेव भोगतूमेऽपि
 प्रतीयादितमस्ति यः- "कुट्टानुग्रहिकविषयविपुलस्य कर्तार संज्ञा वैराग्यम्"
 इति, अर्थात् एतस्य लोकस्य प्रत्यक्षविषयात् स्वर्गलोकस्य भुक्तिविहातविषयाच्च

वान्छायाः अवतारणं नाविराग्यं भवति । योगार्थं "कीकारणा" नाम्नापि
सादृश्येन अवाप्तस्यावस्थायां मनः स्वयमेवायते । अवाप्तविराग्याद्ये एते
एते एव मनतोऽवरोधस्य उपायज्ञो भवतः ।

कठिने हस्ताद्येऽपि चापशरं हात्वा मनतो वरोधे प्रवृत्तिर्भवति-
गर्हति, एतदेवात्रे कथयति यद् वासत्पर्यन्तामात्मनोऽर्थात् भवतः संयोगो न जायते,
तावत्पर्यन्तं योगस्यापि प्राप्तिर्भवति नार्हति । यथा - "असंयतात्मना योगो
कुरुष्यते इति मे भवतिः" इति । अत्रापि चो हस्ता प्रयोज्य, तदेवोपायेन योगः
प्राप्तो भवेन्नान्यथा । अतो यदि योगप्राप्त्यं संतारवन्धनात् परित्यागोऽभीष्ट-
स्तदा भवतः संयतचित्तव्याविराग्ये विषये । अत्र योगशब्दस्यार्थः ज्ञानयोगः
कार्थयोगो वा कर्तव्यः । यतोहि यस्य योगस्य वर्णनं पक्षेऽप्याये कृतमस्ति, तत्सर्वं
मनतो निरोधस्यमेव भवति । यथा य भवतान् पतन्वन्निरपि योगस्य वर्णनं कृतं
कथितवान् यद् "योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः" इति, अर्थात् चित्तवृत्तीनां निरोध
एव योगो भवति अत्र गीतायामपि पूर्वोक्तं पक्षेरेतदेव सिध्यति यद् मनतोऽवरोध
एव योगो भवति" । अत्रापि चान्यत्कारणात् योगस्थितिः यथा नैव जायते" इति
अर्जुनस्यापि प्रश्नेनैतदेव सिध्यति यद् मनतोऽवरोध एव योगशब्दार्थो भवति ।
पुनश्च "मनतो वरोधं विना योगस्य प्राप्तिर्भवति नार्हति कुरुष्याम्यो वा" अर्थात्
कठिनेन योगप्राप्तिर्भवति, एतस्य कथनस्य तात्पर्यमिदं किं भवितुं शक्नोति ?
योगेनैव योगस्य प्राप्तौ तावदेव तु अर्थो भवतिः भवितुं नार्हति । उपायोपेयो एक-
भूतो भवितुं नार्हतः ? अतो योगशब्दार्थः "ज्ञानयोगः" "कार्थयोगः" इति
स्वीकारेणैवार्थो भवतिः सिध्यति । वासत्पर्यन्तामन्तःकरणं कोन ज्ञेयं अर्थात् पूर्वोक्तं

जातन्ययोगो न सिद्ध्येत्. तावत्पर्यन्तं ज्ञानयोगः कर्मयोगो वा न सिद्ध्येत् । तस्य
साधनं वा अत्यन्तं कठिनमस्ति । मनो धर्मीकृत्य यत्ने कृते सति ज्ञानयोगः कर्म-
योगो वा सिद्ध्यति । श्रीमद्भगवद्गीतायाऽष्टीकाकारः श्रीशङ्करानन्दजीमदोदयः
योगशब्दार्थम् "कर्मयोग" एव करोति, श्रीमान्मोक्षान्तर्यामिणश्चरितसङ्ग्रहो-
दयस्तु सर्वत्र गीतायाः योगशब्दार्थम् "कर्मयोग" एव करोति, अत्र च धन्यगा-
दसायास्तेष्वपि कर्मयोगस्यैव वृत्तमस्ति । अतो योगशब्दार्थः "कर्मयोग" एव
समुचितः प्रतिपाद्यते । ज्ञानयोगकर्मयोगयोस्त्वयोरपि मनः संयमस्य मनसो वरोधस्य
आवश्यकता तु निर्विवादमेव वर्तते । अतः उभावपि पथौ संगतौ भवतः ।

पूर्वस्थेन मनसो संयमकारणात् योगसिद्धिर्भूतानुवृत्तः पुरुषस्य गति-
सम्बन्धे अर्जुनस्य प्रश्नः भगवत्प्रचोत्तरम् -

इत्थन्य सन्देशे पतित्वा अर्जुनः पुनरपि प्रश्नमुपस्थापयति - हे
कृष्ण ! यः श्रद्धापूर्वकं योगसाधने प्रयत्नस्तु अभवत्, किन्तु अयतिः अर्थात् पूर्वस्थेन
मनसो संयमकारणात् योगान्तरस्य मनो विचलितमभूत् अतो योगसिद्धिर्नाभूत्, एवम्भूत-
स्य पुरुषस्य शरीरत्यागानन्तरं का गतिर्निश्चिद्यति ?

हे महाबाहो ! किं त उच्यते ततः पतित्वा अर्थात् कर्मोपासनायां
संसारस्य सुखमपि तेन परित्यज्य, योगसिद्धिरपि न कृता, अत उच्यते ततः सः
पतितः ? तदा मेघस्तूहात् पृथग्भूताः तवदो मेघाः इव विच्छिन्ना भूत्वा विनीन
एव भवति ? अर्थात् वायवीयं शरीरं परित्यज्य प्रेतशरीरे एव इत्यन्ततो गमिष्यति ?
यातोहि कस्मिन्नपि मार्गे तेन सिद्धिर्नाधिगता । वेदोक्तं कर्माकुष्ठानं परित्यज्य
ब्रह्मज्ञानोपाये संयुक्तं आसीत्, तत्रापि विमूढो भवत्, अर्थात् तत्रापि तौ नागच्छत्.

तदा अन्ये तदीया देवा अस्मीति न भविष्यति ।

हे ब्रह्म ! न एतस्मिन् मयितन्त्रेहनिवारणेत्येतत् तदर्थं ति ।

त्वदतिरिक्तो नैव कोऽपि पुत्रः एतत्तन्त्रेहनिवारणको भविष्यति यतोहि पर-
लोके कस्यापि कागतिर्न भविष्यति, एवं परोक्षविषयमीतिवरातिरिक्तः को वा-
ऽन्यो जानीयात् ? कर्मानुसारमीतिवरा एव प्राप्तिर्नां विविन्नां फलं ददाति, न
एव च जानात्यपि यद् कस्य कर्मः किं कर्म भविष्यति ? अन्ये येन परलोकस्य
घातां दुर्गतिं इति तेषां देवतां संग्रान्तिमानं भवति, ततः संग्रयस्य छेदनं नैव
सम्भवति । भगवान् श्रीब्रह्मः एतस्य पुनस्त्योत्तरं ददाति यत् - हे प्रिय पार्थ !
हृदयस्य बोधयित्वा स्वकीयं प्रेम तत्र प्रकटयति यत् त्वमेव पुनः पुच्छति, भवान्
तु योग्यः प्रोक्त भवति । तद्विषयस्य पुनस्त्योत्तरं सर्वथा सम्यक्तया दास्यामि,
अथवा अयमपि आशयो भविष्यति, यत् त्वं पृथा पुनोऽपि इति कृत्वा अनुकथा-
वतारे मम सम्बन्धी अति एतस्मात्कारणात् एतत्तन्त्रेहनिवारणमावश्यकमेव भवति ।
अत्र लोके परत्र च तस्य पुत्रस्य विनीतोऽर्थात् तत्र सम्प्राप्तिर्नां दुर्गतिः नैव भवि-
ष्यति । एतन्मनसैव जानीहि, यत् कल्याणकारकः शुभकार्यकर्ता पुत्रो नैव कदा-
चिद् दुर्गतिं प्राप्नोति । यद्यपि यस्मिन् मार्गे गतवान् तत्र पूर्णतया सिद्धिं न
प्राप्नोत्, तदापि तदीयमुद्देश्यं पुनोजातीत् समीचीने एव च मार्गे गच्छत् पुनश्च
तः कथं दुर्गतिं प्राप्स्यति ?

कां गतिं ता प्राप्स्यति ? एतस्य वर्णनमेव करोति यत् तः शुभो-
द्देश्यकरणात् पुण्यकारकाः पुत्राः यत्र लोके गच्छन्ति, तत्रैव लोकं त प्राप्नोति
तत्र च त बहुकालपर्यन्तं निवासं करोति । भोगेषु चित्तवृत्तयस्तथादेव तः योगाद्-

पतितो भवति । अतः इदानीं यावत्तापितो योगसादीयेष्टानुसारं तस्य तत्तद्-
 योगप्राप्त्यधीनं स्वर्गं गच्छति । तत्र च येषां योगानामिच्छया अयं योगाद्
 धिद्युतोऽभूत् तानेव योगान् सः प्राप्त्यति । तत्र नियमनं निश्चितस्येण नैव
 कर्तुं शक्यते । पूर्वयोगाभ्यासे थावद्वत्तं गच्छति तावत्तावदेव योगप्राप्तिर्भवति-
 प्यति । अतः तावान्यस्येण "शारदतीः तमाः" इति प्रतिपादितव्यम् । योग-
 प्राप्त्यधीनानन्तरं सः पवित्रे तया धनधान्यामृतामृतगृहे जन्मवृद्भाति, यतो हि
 योगः कृतोऽयम् विरचितोऽभूत्, अतो बुद्धिमानपि न प्राप्तोत् । तस्य कार्यव्यसता
 कारणात् स्वर्गप्राप्त्याप्य अने जन्म गृहीष्यति । अथवा योगिनां कुले शैतस्य योग-
 कृतस्य जन्म भवति, एवमन्यतानां अनुष्ठानां कुलेऽत्यन्तं दुर्लभो भवति । अनेत-
 त्तत्तुल्यते यद् तदमीयतः पुत्रस्य गृहे जन्मवृद्भाति यस्मिन् कुले परम्परया योगा-
 भ्यासः प्रचलितो भवति, तस्मिन् कुले जन्मधारणायन्तं सुकरं क्लृप्तम् भवति ।
 यस्मिन् कुले शैव योगाभ्यासः प्रचलितो भवति, तत्र शुक्रोष्णित्वाद्वा अयि अयं
 योगाभ्याससंस्कार आगच्छति । पूर्वजन्मसंस्कारा अपि योगानुभूताः स्युः,
 एतस्मिन् जन्मनि शरीरेऽपि यदा योगाभ्यासस्यांशः प्रकटितो गच्छति, तदा
 तद्विप्राप्तौ विशेषगुणवत्ता गच्छति । अनेताभिप्रायेण भवताने तज्जन्मात्यन्तं
 दुर्लभमिति प्रतिपादितवान् । अतिक्लृप्तजन्मतमः विशेषदुर्लभ एव भवति । बहुकाल-
 पर्यन्तं पूर्वजन्मनि योगाभ्यासोऽभूत्, अत्येव न्यूनतामेव तद्वैतजन्मप्राप्तं गच्छि-
 त्वेति, एतदेव दुर्लभारण्येन गृह्यते । अस्मिन् पद्वेऽपि सर्वव्यवस्थायाः स्मृतं
 भवतान् वृत्तितान्, यद् योगिनां कुले उत्पत्तिकारणाद् शुक्रोष्णित्वाद्वा योगा-
 भ्यासिनाम् वचनाः अयं प्रकटितः स्युस्तदा कीदृशेव योगाभ्यासः तत्स्थिति ।

वस्तिन् बुद्धे जन्म भवेत्, तस्यैव कुलस्य संस्कारो जायते आगच्छति । एतेषां
जन्म तिष्ठत्यव्ययत्वात्माः भूतवन्ति ।

अव्ययिधनजन्मनोर्भवे एकतरजन्मतामेऽपि पूर्वजरीरपुद्गलयोगस्य
अनेन प्राप्ताव्य एव । कृतावपि कथितमस्ति यद्- "तं विद्धा कर्णी तन्वधारणे
पूर्वपुत्रा च" इति । अर्थात् यदाभ्युपगमः पूर्वजरीरं परित्यज्यान्वस्तिन् शरीरे
गच्छति, तदा तेन सह तदधिगता विद्या, तत्कृतं कर्म, तदीय संस्कारोऽपि
सहैव प्रचलति, प्राक्तनीनापुद्गिरपि सहैव गच्छति । तथा भूतपुद्गलाणां च पुनः
तः तथा भूतः तस्य योगाभ्यासस्य यत्ने पूर्णतिष्ठि प्राप्नोति संयतो । "कुलजन्म,
इत्यनेन तन्वोधनेनापि दृष्टमिति श्रुतिर्यद् त्वमपि वदिते पुस्तके जन्मताव्ययानति,
आस्तित्वमपि एतदभ्यासाधिकारी भवति तदभ्यासानुसारेणैव च अस्तीशोपस्य पुनः
पुच्छति ।

अर्जुनस्य मनसि एतादृशी शंका तदुत्पन्ना भवति, यद् एतस्मिन्
जन्मानि यदि धनतपुहिमताः कुले स आगतस्तदा योगविलासादिष्वेवमतो भविष्यति,
अनुकूलायां परिस्थितौ योगाभ्यासे प्रवृत्तिः कथं भविष्यति ? तदीयकामिष्यायं
ज्ञात्वा भगवानुत्तरयति यद् पूर्वं योऽभ्यासी विहितः, स एव तं विद्यां कृत्वा
योगाभ्यासे रमयति, अर्थात् पूर्वजन्मकृताभ्यासः प्रवर्तते भवति, स एतज्जन्मनो
विस्तृष्टपरिस्थितिरूपि सत्पूर्वकं मनोऽपकर्षति । अनेनैतदपि ज्ञातव्यं भविष्यति
यदि अस्तिजन्मनि किमपि पुत्रत्वं पापयभूत्, तदा पूर्वजन्मसंस्कारानपि ततः
पातयेत् । अनेन विचारेण पापात्तुरङ्गाक्षयकोवास्ति । अनेनाभिप्रायेण पूर्व-
पादौ "श्रीयताम्" इत्यनेन सह "कुलीनाम्" इति विशेषणमपि प्रवृत्तमस्ति ।

अथैवाक्रियायी कति यत् यदि पक्षिणे कुले जन्मग्रहीष्यति तदा कुलप्रयादानुसारं
वापकर्मभ्यः तुरङ्गिणी भविष्यति । चरणसंहितायामपि कथितमस्ति यत् -

"हृन्त्यते दुर्बलं देवं पौलमेव विवशिचतः।"

अर्थात् पूर्वजन्मसंस्कारोक्तो दीव्यदवाच्यो भवति, यदि तद् दुर्बलं भवति, एतज्जन्म-
पुरुषार्थः प्रयत्नो भवति तदा तद् दिव्यसत्कारयति । यदि पूर्वजन्मसंस्कार एव प्रयत्नो
भवेत्, एतज्जन्मपुरुषार्थो यदि दुर्बलस्तिष्ठेत् तदा पुरुषार्थोऽपि चित्तम एव ।
देवानुत्तारमेव सिद्धिरतिशिरा किमपि भविष्यति । अस्माभिर्देवं नैव कृतुं शक्यम्,
तस्य कर्म भवति ? अतः पापान्निवारणे एव यत्नीयम् । यदि किमपि प्रयत्नं यापुं
नाभूत्तदा अक्षयमेव प्रयत्ने प्रतिबन्धके सत्येव योगश्रद्धः पुरुषो चित्तः तन् योगे
पूर्वाभ्यासद्वारा भविष्यत्येव । यथा च प्रयत्ने प्रतिबन्धके सत्यपि ह्युक्तं प्रह्लादा-
दयो भगवत्प्रस्तावकैस्तैः सन्वाताः ।

2. अनीश्वरवादिदर्शनम्

॥अ॥ सांख्यदर्शने मनसः स्वस्थं लक्षणञ्च

महर्षिकपिलस्य सांख्यदर्शनमत्यन्तां प्राचीनदर्शनमस्ति । सांख्यदर्शने
प्रायः प्रकृतिपुरुषभेदेन तत्त्वद्वयं स्वीकृतमस्ति । सांख्यदर्शने वर्णितः पुरुषोऽनेक-

प्रकारको भवति । अयञ्च पुरुषः ज्ञानः, शुद्धचित्तस्वस्वरूपापि भवति । अत्र
 ज्ञेयं प्रकृतिसुरुषानुभावपि नित्यं भवतः । तांउपदर्शनं परिणामवादिदर्शनमस्ति ।
 अर्थात् त्रिगुणात्मप्रकृतेरेव महत्संकारादिवरिणाभेदित्वस्य सुषिष्टः भवति । ज्ञातः
 तत्सारस्य प्रत्येकोत्पन्नपदार्थस्त्रिगुणात्मको भवति । महतः तमष्टिद्वयेस्तथा
 अहंकारादवा परचरितः तर्धेऽपि पदार्थाः यथा इन्द्रियजन आदय उत्पन्ना
 अभूवन् । वैयर्थ्योक्तमस्ति यत् तांउपदर्शनस्य पदार्थविवेचनं [विदेगरीज] सुषिष्ट-
 प्रकृतिश्च यो गच्छति तस्यापि मान्यमस्ति । योगदर्शने मनसो तद्वर्णं स्वस्वजन्य
 वर्णयता अस्ति अत्रापि सतस्य विवेचनं पूर्वमेव कृतम् । अतोऽत्रैतस्य विस्तृति-
 करणं नात्यन्तमावश्यकतां भजो ।

उत्तरमीमांसायां अपि [वेदान्तो] सुषिष्टप्रकृतिश्च तथा मनसः उत्पत्तिः
 प्रायस्तथैव व्रति, यथा तांउपदर्शने योगदर्शने च । वर्णयता अस्ति । अत्रयोः
 पर्याप्तसमानता अवलोक्यते । वेदः केवलोक्तावनेव व्रति, यत्तांउपदर्शने प्रकृति-
 नित्यभूता स्वीकृता भवति, यदा च वेदान्तदर्शने समग्रभूतजो तिकृष्टः अभिन्न-
 निमित्ततोषादानकारणं चिरिद्विषयः अर्थात् आत्मा स्वीकृता व्रति ।

[ब] पूर्वमीमांसायां मनसः स्वस्यं तद्वर्णञ्च

पूर्वमीमांसादर्शनस्य प्रमाणप्रमाणानां वर्णनं ज्ञानमेवोदयगुण्ये कृतमस्ति ।

मीमांसादर्शनस्य त्रयः सम्प्रदायाः सुप्रसिद्धाः वर्तन्ते -

1- भाट्टतन्म्युदायः अर्थात् कुमारितन्म्युदायानुयायिनां सम्प्रदायः ।

2- प्रभाकरतन्म्युदायो गुरुत्वां वा, यस्य प्रवर्तक आचार्यः प्रभाकरमिश्रः ।

3- तृतीयः सम्प्रदायः मुरारिमिश्रस्य भवति ।

आदत्तगते षट्पञ्चाशानि स्वीकृतानि तन्नि । यथा- प्रत्यक्षम्,
अनुमानम्, उपमानम्, अर्थापत्तिः, शब्दः, अनुपलब्धिप्रमाणञ्च । प्रमेयेषु द्रव्य-
गुणकर्मतामान्यादयः कथिताः तन्नि ।

द्रव्याणां परिगणनकाले कुमारिलगते एकादशाद्रव्याणि कथितानि
तन्नि । यथा -

"वृथिवी तत्तिर्ग तेजः पञ्चमानस्तमस्तथा ।
व्योमकाशदिगास्थानो मनः शब्द इति कुमात् ॥
एकादशविधं रीतम् कुमारिलगते मतम् ।"

स्तेषु द्रव्येषु मनसः परिगणनमस्ति । शौचप्रबन्धस्य विषयः मन-
स्तत्त्वमेवास्ति । यतोहि मनस्तत्त्वस्य निश्चयं करणक्षेपेण कृतमस्ति, अतो
मीमांसागते आत्मत्वस्यस्य परिचयः मनस्तत्त्वस्य निश्चयार्थमाशयकमस्ति ।

"आत्मा चैतन्याश्रयः । त च मानसप्रत्यक्षगम्यः ।"

अथाह आत्मा चैतन्याश्रयो भवति स्तस्य चात्मनः मनसाप्रत्यक्षं भवति । अय-
मात्मा द्देहिन्द्रियकाननुषादितोऽपि भिन्नोऽस्ति । तांशयक्ष्मि आत्मा अनन्तो
विस्तृतश्च नित्यश्चापि भवति भौगत्वगपिपर्गा [मोक्ष]पावनुभवित । आत्मा
अस्ति । अस्मिन् गते आत्मा वेदान्तस्यनियमि ज्ञानत्वस्य नास्ति यतोहि ज्ञानं
व्यभिक्तं भवति, यतोहि सुषुप्तवस्थायां विज्ञानाभावस्यानुतन्धानं भवति अतो
विज्ञानस्य नित्यत्वं नैवाद्भीकुरुं शक्यते ।

परिधेयानुमुदीतं यन् तदनुभवतायनम् ।

95

उक्तोद्धरणेन यन्त उच्यते गिता यन्तः करणता [आधारणं कारणता]
च स्पष्टं भवति ।

1- अनित्यत्वस्य निवृत्त्युपपत्तिः

अनोऽन्तारिन्निवृत्त्युपपत्तिः । इदञ्च तुल्यः वाङ्मन्यमानस्य तादृश-
मिति । यन्तः परिणामं विमु अस्ति । यन्तश्च स्वन्तर्भावार्थं क्रियारहितं भवति ।

"तुलाद्वयापरोक्ष्य तादृशेन्निवृत्त्युपपत्तिः कल्प्यम्
अन्तारिन्निवृत्त्युपपत्तिः विमुपरिमाणत्वनन्दं च यन्तः ।"

पुनश्चित्तमस्ति यत् न्यायिकोपपत्तिरिति अनोऽन्तारिण्यमवत् संयत-
न्यायि कथितमस्ति तत्रैव च द्रव्यं तदपि यन्तः स्वर्गो न भवति, इति स्वीकृता
भवति । इतन्निवृत्त्युपपत्तिं गीर्णतायां कथितमस्ति यत् -

अनो विमु, स्वर्गनिवृत्त्युपपत्त्या अनारम्भारम्भकद्रव्यात्वाद्वा ताना-
त्मवाचिकारणतयोन्याधारत्वाद्वा आत्मनश्च इत्यदिमिरनुमानेनैवैतत्त्वमिति³ ।

अनो विमुत्वेऽङ्गीकृतो आत्मनस्तोयतात्मन्ने अर्थात् क्रियारहितत्वे
स्याङ्गीकृतो उच्यते परस्परं संयोगो सम्भव एव भविष्यति । अत आत्मनस्तोः
संयोगोत्पादकत्वमस्य तानत्योद्योऽपि न भविष्यति, इत्यपि नारङ्गीया ।
आत्मनस्तोद्योः विमुत्वेऽङ्गीकृतो तयोः संयोगस्तु ततोऽप्यधिकतया युक्ति-
तमो भवति । विमुत्वाधार्मिकं वारत्वरिकः संयोगः क्रियाद्वयारोत्पादको इति

मीमांसाः नेमादुगीकुर्वन्ति । मीमांसादर्शनस्य गो आत्मनस्तोः संयोगः
 प्रियवाजस्यो भवतीति नादुगीकुर्वते । यतोहि मनसिहरणत्वमस्ति, अतः
 कमीपया अर्थं चित्तवत्तः पदार्थः सिद्ध्यति । विज्ञाया आकाशादेक्यं प्रत्यक्षत्वं
 भवति अतः प्रत्यक्षत्वस्य कारणं मन एवास्ति, इदञ्च मनः विज्ञाताज्ञातितो-
 ऽपि तर्जनाभिन्त्येव सिद्ध्यति ।

पूर्वमीमांसायां पुण्यत्वं चित्तवत् गोही नेव भवति । पूर्वमीमांसायाः
 गो पुण्यत्वेन तद्वत्त्वस्य चित्तवत् एव गोही भवति, पुण्यत्वं चित्तवत् न,
 यतोहि मीमांसागो पुण्यः परमार्थतत्त्वज्ञो भवति । पुण्यत्वेन तद्वत्त्वस्य
 तत्त्वत्वं तर्जिता इदं ज्ञातितमस्ति, यद् पुण्यत्वं पुण्यत्वेन तद्वत्त्वः प्रकार-
 प्रयेन भवति- {1} शरीरद्वारा, {2} इन्द्रियद्वारा, {3} चित्तद्वारा च।

शरीरं योगायतनमस्ति । योगसाधनानीन्द्रियाणि तन्ति । शब्द-
 स्पर्शरसादृशश्च योग्यवहाया एव चित्तवाः तन्ति । सुषुप्त्यादीनां चित्तवाणा-
 ममरोक्षानुभव एव योगार्थः । शरीरेन्द्रियविषयेरेव यं पुण्यं वन्द्यमवदो भवति ।
 एतत्वेव वन्द्यत्वं नाम संतारो भवति । शरीरेन्द्रियविषयाणां जात्यन्तिकनिवृत्ति-
 रेव गोहीऽस्ति । एतत्वं गोधनुवत्वं प्रत्यक्षकरणस्याताधारणं कारणं मन एवास्ति।
 अनेन सिद्ध्यति यत् पूर्वमीमांसाद्वानि मनो विभु, नित्यं तार्त्वात्मनो भिन्नं
 करणत्वमस्ति । पुमाकरत्वं गोऽपि मनस इदमेव तत्त्वं स्वीकृतमस्ति । अतः-

“सुषुप्तादपरोक्षसाधनेन्द्रियादेन वन्द्यममरोक्षेन्द्रियं मनः ।”

वेदस्यापीत्येवत्वाङ्गीकारात् मीमांसकः सृष्टिपुलखी नाङ्गी-
करोति । ते वैश्वमेतावान्तेष्वेव कथयन्ति, यत् तन्मृगपञ्चस्य सर्वथा पुलखी नैव
भवति । अतः पृथग्यस्य सृष्टिपुलखार्थं कस्यापि सर्वत्रपुष्पस्य अर्थात् ईश्वरस्य
स्वीकृतिर्व्याप्य । अत एव मीमांसकाः निरीश्वरवादिपक्षव्यमोक्षयाः भवन्ति ।

इत्यञ्च मीमांसाक्षनि मनः स्काक्षाद्वेषु एकं द्रव्यमस्ति । मनः
आत्मतन्मयेन मनसो विशेषगुणः सुखादय उत्पद्यन्ते । चैतन्याग्रय आत्मा अस्ति,
आतो मनः स्वतोऽङ्गभूतमस्ति । मनो बाह्येन्द्रियैर्भिन्नमन्तरिन्द्रियमस्ति सतस्य
परिभाषञ्च आत्मन इव परममहद् अस्ति । अतः सतस्योत्पत्तिविषये पुनरत्र
नोपतिष्ठति । नोपेऽपि मनसात्मतन्मयेन सुखानुभूतिर्णाधते ।

॥त॥ जैनदशनि मनतः स्वल्पं लक्ष्यञ्च

जैनदर्शनमनेकान्तवाद्यस्य नाम्ना प्रसिद्धमस्ति । जैनदर्शनं द्रव्यं द्विवधा
विभाजयति -

1. एकं देहाव्यापिद्रव्यम्, तथा
2. बहुपदेकाव्यापिद्रव्यम् ।

जैनदर्शने विस्तारधारकं द्रव्यमस्तिकायपदवाच्यं भवति । तत्ता-
धारणकारणात् ते "अस्ति" पदवाच्याः भवन्ति । शरीरस्यैव विस्तारेण तन्म-
न्वितकारणात् ते "काय" पदवाच्याः भवन्ति । स्वस्मृत पञ्चद्रव्याणां तत्ता
जैनदर्शने स्वीकृता वसति -

1. जीवास्तिकायः,
2. पुद्गलास्तिकायः,

3. आकाशास्तिकायः,

4. धर्मास्तिकायः,

5. अधर्मास्तिकायः ।

अस्तिकायद्रव्याणां त्वो प्रधानत्वो भेदो भवतः, जीवोऽजीवश्च ।

चेतनद्रव्यं जीवाद्यवार्थं भवति ।

"चेतन्य त्वो जीवः"

प्रत्येकं जीवः नैतर्किकस्यैव अनन्तानानन्ताज्ञानानन्ततामध्यादियुगे-
र्युक्तः स्वीकृतो भवति, परन्तु आचरणीय कर्तारणात् जीवे लोभां स्वाभाविक-
धर्माणां बुद्धयो न भवति । स्त स्वस्यैव शुभाशुभकर्मभावेन जीवस्य स्वाभाविक-
गुणेषु एकमुकारकमाचरणमापत्ति । शुभाशुभकर्मणामनुष्ठानेन आचरणस्य तिरोधानं
जायते, अनन्तानादियुगानां तादात्म्यस्य जीवस्य भवति । जीवः शुभा-
शुभकर्मणां कर्ता तथा कर्मफलानां भोक्ता चापि भवति । नित्ये तस्यपि जीवः
परिणामशीलो भवति, अकञ्च शरीरादभिन्नो भवति । तदीयतत्तायाः
प्रमाणं चेतन्योपलब्धिर्हति । जेनद्वनि जीवः मध्यमपरिणामज्ञानं गन्धते,
तंजोचविकाशकील्लचापि त भवति । अतः शरीरादभिन्नो जीवो भवति, तथा
च त स्वनिष्ठातमूर्तं परिणामं प्राप्नोति ।

अजीवद्रव्येषु पुद्गलास्तिकायत्योपरि उल्लेखो भूत् । पुद्गलशब्दस्य
निरुक्तिः "पूरयन्ति गतन्ति च" इत्यस्ति । तैकं पुद्गलतैकं वन्ति क्तु अर्थात्
यः पूर्णो भवति अपि च यः गतितो भवति तेषां द्रव्याणां तैका पुद्गलतैका इति

1. हरिमद्रूपरि "अद्वैतानुसंधानकारिका" - 49.

जीवम्वा तैत्कृत तीरीज आश्रित, चारापत्ती, चि० सं० 1986.

वर्तते । पुद्गलस्य त्वं दस्यमस्ति- प्रथमं अणु तथा द्वितीयं संघातः । पुद्गलस्य
तुल्यमाग्निरवयवांशः, यस्यान्यस्तुल्यमाग्नं विभाजनं नैव कर्तुं शक्यत इति "अणु"
पदवाच्यतां लभते । द्वायोरंगोरितो व्यधिकतुल्यमाग्नानां वा परस्परमेकमकरणेन
“संघातो” जायते । एतरेव च संघातः अस्माकं शरीरं तथा तदीयभिन्न-भिन्ना-
शानां मनः प्राणादीनां वृष्टिर्भवति । योद्गलितवदायानां चत्वारो गुणा
उपलभ्यन्ते- 1. स्पर्शः, 2. रसः, 3. गन्धः, 4. वर्णवेति ।

“स्पर्शरसगन्धवर्णवन्तः पुद्गलाः”¹

येनद्वयं मोक्षस्य गीणि साधनानि भवन्ति -

“सम्यग्दर्शनज्ञान-चारिणाणि मोक्षमार्गः”²

सम्यग्दर्शनित्यर्थः “तत्त्वार्थज्ञान” इत्यस्ति । अथाह तत्त्वेषु
अर्थेषु च श्रद्धा स्थापनम्, अथवा तत्त्वद्वारा अर्थेषु श्रद्धास्थापनम्, सम्यग्दर्शन-
मस्ति । जीवादिस्तत्त्वमस्ति । त एव चार्थोऽपि वक्षति, तत्र श्रद्धाया अर्थः
“प्रत्ययावधारणम्” इति भवति । तत्त्वज्ञानावधारणां ज्ञानं तत्त्वेन वा अर्थानां
ज्ञानं तत्त्वार्थज्ञानम् । तत् सम्यग्दर्शनम् । - - - तत्त्वानि जीवादीनि
वक्ष्यन्ते । त एव चार्थाः । तेषां ज्ञानं तेषु प्रत्ययावधारणम् । तदेवं पुनश्च-
सर्वेगनिर्वेदानुसंध्यास्तिक्याभिध्यस्तिलक्षणं तत्त्वार्थज्ञानं सम्यग्दर्शनमिति ।³

तीर्थकरैः प्रतिपादितेषु शास्त्रसिद्धान्तेषु अतिशयितश्रद्धास्थापनं मोक्ष-
मार्गस्य साधकस्य कृते सर्वप्रथमं साधनमस्ति । येनद्वयं निम्नलिखितं तत्त्वतत्त्वं

1. उवात्वातितत्त्वार्थविभागसूत्र - 5/23.

2. तथैव - 1/1.

3. तथैव - 1/3.

भवति -

"जीवाजीवाद्भवन्धत्तंरनिर्जराजीवास्तत्त्वम् ॥"

पुमाज्जयद्वारा धैर्या तत्त्वानां विस्तरेण ज्ञानं जायते ।

"पुमाज्जयैरधिगम्यः ॥"

परोक्षप्रत्यक्षभेदेन जैनद्वनि द्विप्रकारकं पुमाज्जयति । तस्यमद्वनि-

त्यार्थः ज्ञानमस्ति, इदं ज्ञानं पञ्चप्रकारकं भवति- १. मतिज्ञानम्,

२. धृतिज्ञानम्, ३. अवधिज्ञानम्, ४. मनः पर्यायज्ञानम्, ५. केवलज्ञानम् ।

यथा -

"मतिधृतावधिजनः पर्यायकेवलानि ज्ञानम् ॥"

जैनद्वनि कर्मात्त्वस्यमन्यद्वनिपेक्षया नितान्तं भिन्नं भवति । ते कर्म

सर्वे शीतिकल्पेणाद्भीकुर्वन्ति । एतानि कर्माणि च जीव्यं तत्प्राप्तिमिव्याज्य दुःख-

मये पुण्ये पातयन्ति । कर्मणः शुद्धयतया अष्टौ भेदाः भवन्ति । यथा -

१. ज्ञानाकर्षणीयं कर्म,

२. क्षमाकर्षणीयं कर्म,

३. मोहनीयं कर्म,

४. वेदनीयं कर्म,

५. आमुष्यं कर्म,

६. नाम कर्म,

७. गोत्र कर्म,

८. अन्तराय कर्म ।

१. तत्त्वार्थाधिगम्य - १/५.

२. तथैव - १/६.

३. तथैव - ८/५-१६.

भोगात्मकं जगत् तथा भोगात्मकशरीरेण सह जीवस्य सम्बन्धस्थापकं प्रधानं कारणं कर्तव्यं भवति । कर्माणि तन्मन्थे सति जीवस्य बन्धनं भवति, तथा कर्मप्रभावाद् मुक्तौ सति जीवस्य मोक्षो भवति । स्वव्यापारार्थपरतन्मन्थकर्मणि चीयेन सह-सम्बन्धस्थापनम् "आश्रयः" इत्युच्यते । तत्स्वार्थाधिगमनं शरीर-बन्धनमनन्तं क्रियायाः नाम योग इति पुनस्तमस्ति । अयमेव च योगः "आश्रयः" इत्युच्यते । अश्रयाश्रयः द्विप्रकारको भवति- पृथगो भावाश्रयः, अर्थात् कर्मो-त्पादकरानादिभावः, द्वितीयश्च- द्रव्याश्रयः अर्थात् पुद्गलकर्मिणागमनम् ।

येनदर्शनं बाह्येन्द्रियान्तरिन्द्रियद्वारा अनुभूतकालः तत्तां वास्त-विकीमश्रुमीकरोति । तन्मनो बाह्यकालः तत्तां प्रमाणयितुं मनसा सहैव बाह्ये-न्द्रियानामध्युपयोगिता स्वीकृता भवति ।

इन्द्रियस्य जनकश्च स्वस्वम्

प्रमेयकमलमार्तण्डे इन्द्रियाणि वर्णयता प्रतिपादितास्ति -

तमेन्द्रियं द्रव्यभावेन्द्रियभेदाद् द्वेधा । तत्र द्रव्येन्द्रियं गोलकादि-परिमाणविशेषपरिणतस्वरतन्मन्थसर्वतुद्गतात्मकम्, पृथिव्यादीनामत्यन्त-भिन्नजातीयत्वेन द्रव्यान्तरत्वातिद्विस्तास्य प्रत्येकं तदारब्धत्वातिद्विः - - -
 एवं मनोऽपि द्वेधा² दृढदृढ्यम् ।

अर्थात् मनः एकतुद्गता द्रव्येन्द्रियमन्यतुद्गता च भावेन्द्रियमस्ति,

अतस्तुद्गतात्मकमपि भवितुमर्हति । द्रव्येन्द्रियत्वात्मानः पुद्गलात्मकमस्ति ।

1. द्रव्यसंग्रह गाथा - 30.

2. प्रमेयकमलमार्तण्ड प्रत्यक्ष-परिच्छेद - सूत्र 2-5.

भावेन्द्रियस्य तन्मयित्वं वर्णितमस्ति -

भावेन्द्रियं तु सत्त्वगुणयोगात्मकम् । तन्माचरणस्योपक्रमे प्राप्ति-
स्वार्थगुण्यवितर्कित्वः ।

इत्युक्त्यं ज्ञेयत्वमिदं एकमेव मनः एकतः द्वयोर्द्वयमन्यथायं भावे-
न्द्रियमपि भवति । [1] प्रत्यक्ष, [2] परोक्षमेवेन ज्ञेयत्वमिदं ज्ञानं द्विरूपकारकं
भवति ।

[1] प्रत्यक्षज्ञानम् - आत्मतामेवं ज्ञानं प्रत्यक्षज्ञानमित्युच्यते ।

[2] परोक्षज्ञानम् - आत्मेतरेन्द्रियजनः तापेवं ज्ञानं परोक्षज्ञानमित्युच्यते ।

अर्थात् यस्य ज्ञानस्य प्राप्तिरिन्द्रियेण मनसा च भवति तस्य परोक्ष
इति नाम दीयते । उमास्थातिमहोदयस्य ओ परोक्षं ज्ञानं द्विरूपकारकं भवति-
[1] मतिज्ञानम्, [2] श्रुतज्ञानम् ।

एते उभे अपि ज्ञाने इन्द्रियजनतोः तादात्म्येनोत्पद्येते । प्रत्यक्ष-
ज्ञानस्य मनो धेताः तनुपलभ्यन्ते - [1] अवधिज्ञानम्, [2] मनः पर्याय-
ज्ञानम्, [3] चैतन्यज्ञानम् ।

अतोहि एतानि त्रीण्यपि ज्ञानानि इन्द्रियस्य मनसश्च तादात्म्यं
विनेन चैतन्यमात्मनो योग्यतावशेन उत्पद्यन्ते तः उदं प्रत्यक्षं ज्ञानमित्युच्यते ।

इन्द्रियस्य मनसश्च तन्मयेण तनुद्वारां ज्ञानं "मतिज्ञानम्" इत्युच्यते ।
स्मृति, संज्ञा, चिन्ता, अभिनिर्वोचयेते चत्वारः मतिज्ञानस्य पर्यायवाचकाः

भवन्ति ।

मतिज्ञानमपि सामान्यतः द्विप्रकारकं भवति- ॥१॥ इन्द्रियजन्यं
वाद्येन्द्रियद्वाराजन्यं ज्ञानमिन्द्रियजन्यमित्युच्यते । ॥२॥ अमिन्द्रियजन्यम्,
अर्थात् मानस्कानम् ।

प्रमाणवाच्यां हि वस्तुसिद्धिर्जायते, ताभ्यामेव च पदार्थस्य चिन्तेन-
मपि भवति । लोकव्यवहारार्थमुमानस्य प्रासादिकता अपि ज्ञेयज्ञाने संमान्या
भवति । यतोहि ज्ञेयज्ञानमते वस्तु अनन्तधर्मात्मकं भवति, अतः एतत्समस्तवस्तु-
धर्माणां यथार्थं ज्ञानं तस्यैव प्रत्यक्षस्य भावेतुमर्हति, येन ज्ञेयत्वं प्राप्तम् । साधा-
रणज्ञानान्तिबहुलमानसेषु नैतावत्तामर्थं वदन्ति, यत् ते प्रत्यक्षवस्तुनः समस्तं [अनन्तं]
धर्माणां यथार्थं ज्ञानं प्राप्तुमुक्तम् । स्वप्नज्ञानाः मानवास्तु ज्ञेयत्वं एकं धर्माज्ञानं ज्ञानं
शक्त्युक्तम् । अतस्तादीयं ज्ञानं तद्विधांशिकं भवति, वस्तुनोऽनन्तधर्मेषु एकधर्मास्य
ज्ञानस्य "नय" इत्युच्यते ।

"एकदेशविशिष्टोऽर्थो नवत्य विषयो मतेः ।"

त्यादवादकञ्चर्चा "नय"पदस्य निरुक्तिरित्यर्थं वर्णिता अस्ति -

"नीयते परिच्छिद्यते एकदेशविशिष्टोऽर्थः

अनेन हति नयः ।"

उपरि चिन्तेनेन ज्ञेयज्ञाने मनसः स्वत्वं स्पष्टं भवति । मनः उभयात्मकमस्ति ।
अर्थात् द्रव्यभावभेदेन च द्विप्रकारकं भवति, तद्वैव मनः प्राप्यप्रकाशकारि अपि
भवति । "मतिज्ञानम्" उत्पादयितुमिन्द्रियैः तद्वै मनस उपयुक्ता अपि स्वीकृता

1. भारतीयदर्शन, जलदेव उपाध्याय - पृष्ठ 155.

2. व्याख्यानसार - प्रतीक 21. 3. त्यादवादकञ्चर्चा - पृष्ठ 159.

वर्तते । अनिन्द्रियजन्यं ज्ञानं मानसज्ञानमेव भवति । मनोऽनेकधात्मकं द्रव्य-
मस्ति । ज्ञेयतो यदा आत्मैकमध्यमकारिभाष्यान् स्वीकृतो भवति, तदा ज्ञेयो
विमुक्त्यादुपनीकारोऽपुत्रस्वीकारात्मको वा इति पुनः स्वनोपतिष्ठते । तस्य
व्यावहारिकमतिज्ञानार्थमिन्द्रियजन्यरूपयोरपि आवश्यकता कति । मनोऽपि
द्रव्यभेदाद् द्विविधम्, प्राप्यप्राप्तकारि चास्तीति ।

अथाह द्रव्येन्द्रियभावेन्द्रियभेदेनन्द्रियं द्विप्रकारकं भवति । इदं
पूर्वतोऽपि प्रतिपादितमस्ति, यद् मनो द्रव्येन्द्रियमप्यस्ति भावेन्द्रियमपि तथा
प्राप्यप्राप्तकारि अपि वर्तते । जेतद्वि भावेन्द्रियं द्विप्रकारकं भवति-

1. तत्वेन्द्रियम्, तथा 2. उपयोगेन्द्रियम् ।

तत्वेन्द्रियं तदिन्द्रियमस्ति यमिन्द्रियस्यावरणत्वाद् उपपन्नद्वारा
गृह्यमाविरुध्यते । अर्थगृह्यव्यापारस्यमिन्द्रियं उपयोगेन्द्रियमस्ति व्यावहारिकम् ।

भावेन्द्रियमपि द्विविधम्, तत्त्वयुगयोगेत्वाद्, तत् तत्वेन्द्रियं -
इन्द्रियावरणव्योपशयापरपर्यायार्थगृह्यमाविरुध्यते । अर्थगृह्यव्यापारस्यमिन्द्रियं-
न्द्रियम् ।

यदुरिन्द्रियं परित्यज्यान्वयतवेन्द्रियं जेतो प्राप्यप्राप्तकारि
कथितं वर्तते । अतो मनः प्राप्यप्राप्तकारि तथा उभयात्मकमिन्द्रियमस्ति । यदु-
रप्राप्यप्राप्तकारि इन्द्रियं भवति ।

ज्ञेयज्ञानतः प्रमाणमयाधारेण प्रवर्तते । तेषाम् जेतद्वि

पदाधर्मा विभाजनं आगच्छयेन कर्तुं शक्यते- जीवोऽजीवश्च । केनचित् सक्तीयं
 सिद्धान्तं लक्ष्यमंगीकृत्य तदप्यति । एतत्सिद्धान्तं निराकुर्वन्ति शांकर-
 भाष्ये कथितमस्ति यत् एकस्मिन्नेव धर्मिष्वुक्तत्वात्तत्त्वात्तत्त्वधर्मा तदावेव
 वेद सत्त्वगुणो, केनचित् य वे सत्त्वगुणधर्माः निश्चितताः सन्ति, ते एतावन्त एव
 वर्तन्ते, अल्पेव त्वत्वे च वर्तन्ते । ते तथाभूता एव सन्ति, अनिश्चितता एव च
 वर्तन्ते । अनेकान्तिव्याधे एतस्य विचयः अधिपुं गच्छति । तथैवां तत्त्वगुणध-
 र्मान्तिव्याधे स्वीकारो वेदोचित्यं शक्यः । अतः संशयान्तिव्य तीर्थकराणां अपि
 प्रमाणमेव प्रमाणा-प्रमिति द्वारा अपि च सम्यक्ताया निश्चयिणं वेद अधिपु-
 गच्छति । अत एवमुक्तारं कल्पमुक्तत्वात्प्रमाणं एव वर्तते । एवमेव च केनचित् जीव-
 पुद्गलेषु च [अधुभिः] उत्पद्यमानत्वात्तस्य निराकरणमपि शांकरभाष्येऽवगोच्यते ।
 एतस्य प्रोक्तवन्त्यस्य विषयी अस्तत्त्वत्वात्तस्य निश्चयमस्ति, केनचित् सत्त्वगुणध-
 र्मान्तिव्याधे स्वीकारो वेदोचित्यं शक्यः ।

[द] जीवधर्मा अतः स्वस्य लक्षणम्

जीवधर्मा चत्वारः सम्यग्दर्शाः प्रसिद्धाः वर्तन्ते वर्तन्ते -

1- जीवधर्मा एव दर्शनधर्मा सम्यग्दर्शाः वर्तन्ते -

[अ] जीवधर्मा सम्यग्दर्शाः ,

[ब] जीवधर्मा सम्यग्दर्शाः ।

2- जीवधर्मा सम्यग्दर्शाः च दर्शनधर्मा सम्यग्दर्शाः अतः -

[अ] जीवधर्मा सम्यग्दर्शाः [सिद्धान्तधर्माः]

[ब] जीवधर्मा सम्यग्दर्शाः [सिद्धान्तधर्माः]

वैश्वानरः प्रत्यक्षमेव बाह्यार्थं सत्यमनुमी करोति । सोमनिष्ठ-
तन्मदायोः बाह्यार्थं प्रत्यक्षमिन्द्रमत्वा अनुमेकमनुमी करोति । योनाचारविज्ञान-
वाचित्त्युदायो वा बाह्यं जीतिष्ठं जगत् विज्ञानं विष्णो अमुमी करोति, ऐशं
चित् विज्ञानं वा एकमात्रं सत्त्वमयमनुमी करोति । अथर्वजतं वायव्यजितः सून्यवाद
इति जीयते । इदं यत् चित्त्युदायस्यापि तत्त्वान्तां तत्तां वैश्व स्वीकरोति ।
सामान्यतानुसारं न बाह्यार्थो न वा विज्ञानीयताति । प्रत्युक्तसून्यमेव परमार्थ-
सत्यमस्ति । तत्त्वतयमतः तत्ता अस्मिन्मते प्रतिपादयिष्ये अर्थात् तांभूतिनी
यति । सून्यस्य तत्ता पारमार्थिकी एतेषां मते यति ।

वैश्वानरतानुसारमितं नागत्यर्थं जगत् सत्यमस्ति,
प्रत्यक्षमेव बाह्यार्थमनुमी करोति । सत्यविभागः एतस्मिन्मते प्रकारद्वयेन कर्तुं
शक्यते- विषयगतं विषयगतमन्त्र । विषयगतमिन्द्रमत्वा तत्त्वतयदायाः प्रकार-
त्रयेण विभक्तुं शक्यते- [1] सून्यतन्त्रः, [2] इन्द्रमत्वा आगत्य, [3] अष्ट-
दायादुदायेति ।

वीद्वर्तनात्पूर्वं नागत्यग्रहदायां भास्य [मिटर] अथर्वज गृह्यं
अवति । स्यान्मार्गित्वायां गृह्यं नागान्तरित्य तन्मत्वा आगतिजत्वायां मिटर
प्रोक्तं गृह्यं अवति । वीद्वर्तनी एतेषां तेषां पदावर्तनां [1] एव [मिटर],
[2] मनः, [3] चित्तम्, [4] चेतम्, संस्कारीयेति सत्यं विभाजयितुं शक्यते ।

एतेषु इन्द्रमत्वा आगत्यनागान्तरितं अतिन्द्रमत्वा विषयमयार्थं कृते
उक्तानि सन्ति । अथा- सून्यः, जीमन्, प्राणः, चित्ता, वायः, [तयता] तया
अथर्वज । अतिन्द्रमत्वा आगत्यनागान्तरित्यकारणात् "अष्टदायादुदायेति" इत्यपि कथ्यते,

सौष्ठु चेत्यर्थेषु संस्कारेषु वा वेदना, संज्ञा, चेतना च प्रधानभूता
वर्तते । पुद्गले व्यपत्ती वा संस्काराणां प्रसारः अनादितादात्म्यावच्छन् वती ।
एतन्मैव मनश्च इति चित्तमिति वा वती । प्रतीत्यनुसारात् विज्ञानमिति । विज्ञा-
नानुसारं ते तर्हिऽपि धर्माः [विशेष इति चेत्] ये परस्परं तत्त्वज्ञाः तन्नि,
तेषु कार्यकारणस्य परस्परं स्वीकृता वती । धीर्मां कर्मविज्ञानो पुनर्जन्मनि च
विद्यमानमिति । एते कर्मविज्ञानाद्वारा फलानुत्पत्तौ इति मन्यते । इत्युक्तं वेदा-
धिक-मीमांसिकमते च अतः स्वस्य निष्कर्मत्वानीं विज्ञानवादे मनसो निश्चयं
प्रारम्भमाप्नोति ।

विज्ञानवादे मतः स्वभावः

धीर्मां तर्हिऽपि पदार्थाः त्वयानादितयाः वृत्तिरायं वर्तन्ते ।
विज्ञानवादो विज्ञानस्य तत्तां स्वीकरोति । विज्ञानं बुद्धिर्मां [मनः] स्वभावेन
वस्तु वती । सत्यतो जरीराम्यन्तरं विज्ञानम्, बुद्धिः मन एव वा वादवस्तुमैव
प्रतीयते । सत्यतो विज्ञानं चित्तमैव वा एकान्तं तत्त्वमिति । उक्तं नागीप-
चारतन्त्रिणः संसारः अनौचित्यमन्यमानो वती । उपचारो द्विगुणकारणानुमो
आगच्छति, आत्मोपचारः धर्मोपचारश्च जीव, अन्तुं, आत्मा, अनुधास्य-
श्चात्मोपचारभूताः वर्तन्ते । तन्मध्यातुः, आयत्न, स्व, वेदना, संज्ञा,
संस्कार, विज्ञानन्येतानि धर्मोपचारभूतानि वर्तन्ते । विज्ञानवाद् परिदेष्टव्यं
तत्ता नास्ति । विज्ञानवादिनश्चित्तमवस्था विज्ञानमिति । बहुविज्ञानादयः
अज्ञेयाः वेदाविज्ञानमपि नो स्वीकृता एव तन्ति । योगाचार्यो च अनौ-
विज्ञानात्तद्विज्ञानेति विज्ञानस्य त्वो वेदाध्यायनोपलभ्यते । बहुविज्ञानादि-

बहिर्विज्ञानानि यानि बाह्यवस्तूनि इन्द्रियतन्त्रिकवर्जिग्राह्यत्वनानि भवन्ति,
तानि विषयज्ञानार्थं द्वारभानाणि भवन्ति । एतानि स्वीयतन्त्रिज्ञानानि भवो-
विज्ञानवर्जितं नयन्ति, यानि स्वयमात्मविज्ञानस्य पार्श्वे उपगतं कुर्वन्ति ।
तदेव विषयस्य पदार्थज्ञानस्य ग्राहिकमिति । तदन्तं जगत् चित्तस्य परिणाम-
मानमिति । एतेषु चाष्टभेदेभ्यो वेदान्तभूतभूतं भवति ।

योगाचारस्य गो विज्ञानवर्जितवदन्तरं स्पष्टं कति । विज्ञेयं
परिकल्पितवस्तुमात्रवत्त्वाद् वस्तुतो नास्ति, परन्तु विज्ञानस्य प्रतीत्यनु-
पपत्त्यकारणाद् नितान्तं तत्त्वमिति । यद्वस्तु यत्र न भवति तत्र तत्स्वीयवारः
क्रियते । अस्मिन् जगति न आत्मा न च धर्मोऽस्ति, परन्तु सात्स्वीयवारी -
नादिकावादेव वर्तमानो जगति । उपधारतत्त्वाच्चेतस्य परिकल्पितवस्तु भवति ।
पारमार्थिकं तत्त्वत्वं वा नैव कदापि जायते ।

इत्थञ्च विज्ञानवादिनो बाह्यार्थं मायिकं [परिकल्पितं] स्वी-
कुर्वन्ति । तथा च विज्ञानं वा मन एवायोगाचारस्य गो एकः तत्त्वदार्थोऽस्ति।
विज्ञानमेव बाह्यजन्यमेष परिणमते । वस्तुतो विज्ञानातिरिक्तं बाह्यजन्यतोऽति-
रिक्तं काऽपि तत्ता नास्ति । बाह्यवस्तुवार्तां मायिकत्वरिकल्पितत्व-
कारणाच्च ते पदार्थाः पारमार्थिकीं तत्तां नैव भवन्ति । ज्ञानं विज्ञानमेव वा
एकमात्रं तद् भवति । तस्य एतस्यापि विज्ञानस्य अधिकतत्त्वकारणाद् तन्मात्रस्य
प्रवाहितं भवति । विज्ञानवादाकांक्षवेदान्तयोः पञ्चमसमानताकारणाद् वेदव्य-
वर्धनिकाः शंकरमतं प्रधानमोऽस्ति कथमाभाषुः । किन्तु शंकरमते धित्तिः

ज्ञानं वा यदात्मत्वस्यं वति, एकः शाश्वतमित्यामन्दत्वस्यः पदार्थोऽस्ति ।
त चात्मा विज्ञानवादिना विज्ञानितः, इन्द्रियः, वातमायाः संस्कारस्य च
तद्गुणार्थं नास्ति ।

शास्त्रविज्ञानस्य प्रवर्तक आचार्याः त्वत्तिद्वान्तं शून्यवाक्येन
उपाधवाक्यान्तुः । अत्र गो शून्यमेव परमार्थतत्त्वत्वमस्ति । इदञ्च शून्यमभावाद्
विन्यः पदार्थोऽस्ति । अभावात् कल्पना प्रतियोगितापेक्षकत्वात् भवति ।
परन्तु शून्यं निरपेक्षं परमात्मत्वस्य तूक्तं भवति । इदञ्च शास्त्रविज्ञानार्थाः
शून्याद्वैतस्य तत्त्वार्थाः तन्मि । सात्त्विकता नावात्मकपञ्चः एतस्य शून्यस्यैव
विमर्शिताः कान्ति । परमात्मशून्यस्य निर्मलचक्रकोटिनिर्गुणः, वाङ्म-
योन्मायमौचरः, चित्तरामविर्मलीकवापि वति ।

शून्यवाक्याचार्यो नागार्जुनो द्वाभ्यां प्रकाराभ्यां तत्त्वतां त्वी-
करोति- [1] पारमार्थिकं तत्, [2] सांप्रतिकं तत् ।

"लोकसंप्रतितात्त्वं च तत्त्वं च परमार्थतः ।"

शून्यमभावाच्चं तत्त्वं पारमार्थिकतात्त्वं बुद्धेरनौचरत्वापि वति ।
बुद्धिमात्रं चित्त्वात्मकमस्ति, चित्त्वात्मकत्वमुनादित्याद् अविद्यात्मक एवास्ति ।
अतो बुद्ध्यावेतावतीयोऽवता नास्ति यद् परमात्मत्वदार्थं वयार्थेण गृह्णीयाद् ।

आवाया अविद्यायाः वा तन्तुः कर्मात्माद् अज्ञातचित्तिनी
व्यावहारिकी वा तत्ता नास्ति । अविद्यायाः कर्मद्वयमस्ति- । त्वमाय-

111

सर्वनिष्ठाकरणम्, २. अतत्पदार्थत्वस्यत्वारोपणम् । शंकरमतेऽपि व्यापहारिक
तत्पारमार्थिकतत्पदार्थत्वं न निश्चय्यमानम् । भूयसादिनां भूयसात्त्वानुत्पत्त्या-
नित्तानुत्पत्तेः आशयतन्मृदुसिद्धिदोषैः वर्जितत्वेन । भूयसाद्याद्यभिदं भूय-
सात्त्वं पारमार्थिकं तद् भवति ।

निष्कलाभाधितत्वाद् भूयः निष्कलितत्वं च परकार्यत्वेनाशुभी-
कृतमिति । एतस्य तत्त्वस्य पुत्रवहीकरणं यो निधिः कर्तुं शक्यो । तौदर्थ्ये नवः
आर्यतात्पर्यद्वयार्थः कथिताः तन्नि- १. दुःखम्. २. तदुत्थः. ३. मार्गचेति
प्रथकार्यतात्पर्यद्वयस्य तदुत्थित्वान्वयकारणाद् तदुत्थित्वम् व्याख्यातितत्त्वद्वयार्थ-
नर्णतिं वा आगच्छति । तदुत्थित्वद्वयार्थः आचार्यनृणी तिमिहोदयेन ज्ञेय प्रकारेण
प्रदर्शितोऽस्ति -

“तन्निताद्वयं संवृतिः । अकारं तन्निताद
तन्निताद्वयं संवृतिः ।”

अथादि अज्ञानस्यैव नाम संवृत्तिरिति, यतो हि ह्यज्ञानं तस्मिन् पदार्थनिर्गते स्व-
भावात्कल्पति । सांख्येयान्तेऽपि अज्ञानस्य [अविद्यायाः] आवरणशक्तिः
स्वीकृता गतिः ।

आचार्यनामावुक्तेन आष्टयमिककारिकायागते स्वगुण्ये भक्ति, उन्मिष्य,
स्वगुण्य, प्राप्नु, दुःख, संतर्प, स्वभाव, कर्म, वन्द्य, जीव, काम, आत्मा इत्यादि
स्वगुण्यारणानां वाचिष्ठस्वगुण्य परीक्षा कृता कर्तव्य । ते वाचिष्ठस्वगुण्ये
स्वगुण्यताः कर्तव्ये, यद् एते तर्केऽपि अत्यन्तमवधारणाः कर्तव्ये । आः स्वगुण्ये

तत्तत् परमार्थदायी भवति ।

सूत्रभाष्ये तत्तत्तद्विद्याविशेषेभ्यो नैव त्वच्छेदः प्रतीयते यद् अस्मिन् सम्प्रदाये जनतः तत्ता ऐक्यं व्यावहारिकतत्ता त्वीक्यं प्रतीयते । जनतः पारमार्थिकतत्ता तु त्वीक्यता नास्ति । चतुरार्वतत्तेषु दुःख, तन्मुदय, मार्गैत्येतत्त्रयाणां व्यावहारिकतां चैकिकत्वमावतत्तकारणात् नैव परमार्थतद्भूताः भवन्ति । ऐक्यं निरोध एव परमार्थ तन् भवति । एतयोर्द्वयोः तत्त्वयोराधारेण तस्यैव तन्मुजीवान् जीवाकार्य उपदिशेता ।

अनौक्तिकानं वा भावत्पदार्थवद्गुणीकृत्यादिति नैव तत्तत्तत्तां प्रविशति । भावस्तु न त्वतः उत्पद्यते न तु परतः, नवा द्वयोस्तन्मुदयेन, न चाकारणद्वयोत्पद्यते । अतः तत्तत्तत्त्व लक्षणम् काय्यातु, त्वयातु, अवस्थातु प्रवृत्ति त्वयातुकावानामुत्पत्तिर्नैव भवति ।

अनया बुद्ध्या अनौक्तिकानं वा अतत्त्वदार्थ एवास्ति । पुनरपि तदीयां व्यावहारिकतास्तामद्गुणीकृत्य भान, शीत, क्षान्ति, वीर्य, तजाधि प्रकाशीनां द्वे च प्रत्यारगितावद्वाच्याः भवन्ति तन्मयात्मन्य विधानं विहितमस्ति । पुण्यतन्मारज्ञानतन्मारोदयेन च प्रकाशा उन्मेषो भवति । प्रकाशाः निर्गतमस्ति । पुण्यतन्मारज्ञानतन्मारोदयेन च प्रकाशा उन्मेषो भवति । प्रकाशाः एतेन निष्कर्षेण त्वीक्यतानं त्वया तुल्यति । जीविनः एतां प्रकाशं निर्दिष्ट्यात्, त्वीक्यतानाधिगमत्वां च वीर्यमस्ति । एतस्यां तजायां परदुःखं तदा कुतो निवर्तते । तत्तत्तत्तत्ताः त्वयावदीनाः, एतत्तत्तत्ता नाम "सूत्रता" इति भवति । अतो जनतः तत्तायाः ताधनायाश्च

साधुसिद्धयैऽपि निवर्त्तमानं परमार्थनिरोधार्थमायमङ्गीकृतं भवति ।
 आ उपरि प्रतीतिद्वौ अन्यत्र तत्प्रकारेषु भवती स्तब्धं यत्स्वयं
 कल्पितं, तस्या त्वीदृशिरत्र नास्ति । तन्म, धातु, दुःख, कर्म-
 दीर्घादि भवतीऽपि तस्या व्यावहारिकधारणाभावेन न तु पारमार्थिकं
 तदिति तत्त्वमेव भवति ।

॥ इति द्वितीयोऽध्यायः ॥

तृतीयोऽध्यायः

प्राचीनमिश्रदेशात् विद्वान्तः

प्राचीनमिश्रदेशात् विद्वान्तः विविधं महत्त्वम् एव
 वसी, जतो हि ते अनेकादीनां ज्ञानं प्रकाशितम् । इतिहासानुसारं
 किम्बदन्त्यनुसारं च मुता, पाश्चात्योक्त, सुकरात, चेटो, हेरोडोरस्यपुत्रीणां
 मिश्रदेशे स्थावत् । मिश्रदेशात् विद्वान्तः ज्ञानं प्राप्तं ज्ञानाः तेषु
 तेषु मिश्रदेशात् विद्वान्तः ज्ञानमिदम् अधिकम् एतत् विद्वान्तं प्रकाशयितुम्,
 यद् युक्तैः पञ्चादपि ऐतन्महतीरस्य पुनरुत्थानं भवति । एतन्मिश्रदेश-
 स्थावरेण मिश्रदेशे भूतव्यक्तीनां शरीराणां सुरार्थं "मन्त्री" निर्मिता अस्ति ।
 इत्यन्तर्धे ईसाईधर्मं च कृत्वादि। मध्ये यः ज्ञः अद्यः स्थापितो भवति
 "त ज्ञः पुनरपि ज्ञानमहिम्ने उत्तिष्ठति अविद्यति" इति विद्वान्त आसीत् ।
 मिश्रदेशस्य प्राचीनताधीनागुत्थनात् पावनाः प्राचीनज्ञाः प्राप्ता अस्मत्सर्व-
 कालः 2300 ई० पूर्वः जायते । शारीरिण्येष्टा कारणम् आत्मानं विवर्धय-
 त्वेन स्वीकृत आसीत् । तेनामूलकक्रियाणां कारण " " आत्मा [जीव] इति
 वा स्वीकृत आसीत् । अयमात्मा अद्यैव अमरक्रियात्वेन च ज्ञान आसीत् ।
 तेषां विद्वान्त आसीत् यद् युक्तुमाने नरणीर्धत्यस्थवाक्यी व्यवित्तुजान्तिः-
 सरति । ते ज्ञानं विवर्धताः आसन्, यद् मानवस्य पुरुषमासी अयं जीवः,
 यं ते का ॥ ॥ इति अयुः, पुरुषविद्यपुरुषशरीरस्य मानवस्य जीवितावस्थाया-
 न्मं रक्षति । युक्तुमाने अयं शरीरं ज्ञाति पुनश्च परावर्तिनीऽपि भवति ।
 एतत् प्रोक्तमस्ति तदादिमये प्रोक्तादिव्यवस्था क्रियते । आत्मा स्वकीय-
 शरीरव्यवस्था शरीरेण तद् निवर्तति । "तु" अयम् मध्ये मोहिनी

पुनरित्युच्यते । इदं जीवन्मृत्युं धैर्यायागसाधनं भवति । जीवीर त -
 देवतायाः पूजा कृत्वाः ज्ञातायां वप्री त्वां वृत्तः कायादपि नैतिकन्यायस्य
 विज्ञानं आसीत् । इयं धारणा आसीत् यन्मृत्युलभः जीवीरितस्य भवनं
 प्राप्नोति, यत्र तदीयं वृद्धं पुनरा एकस्मिन् वार्षिके, तत्कालान्तरि
 वार्षिके संस्थाप्य तोष्यते । तत्कालस्य प्रतीकः यस्मिन् पक्षे भवति तत्र ।
 धर्मात्मानः पुनराः स्व-सत्कर्मजित्वां पुरस्कारार्हाः भवन्ति तत्र, अर्थात्-
 कायस्य पुनराः विनष्टा अभवन् । विनष्टास्त्येते कतिपयविज्ञाताः विद्वान्नाम
 वरिष्ठविद्यार्थिभिरिति तत्र विद्वत्पुनर्वर्त्तनं प्रवृत्तिता आसीत् । यदा अनेके-
 न्द्रियादेः संतुष्टः ज्ञानस्य च विस्तारोन्मूलकः, तदापि विद्वेषास्त्येते विद्वान्नाः
 पुनानीदृशानिमान् पुनः विनष्टाः तत्कालान्तरं प्रसार्यकर्मिणां धार्मिक-
 विज्ञातानपि पुनः विनष्टाः ।

यद्वदीयं मनो विज्ञातम्

इदमस्मत्काले यस्य विज्ञे कश्चिद् यद् विद्वेषात्मिकां तन्मं कायं त
 स्व वृद्धीत्यन् आसीत्, त च यद्वदीय आसीत् । जीवात्मविज्ञे यद्वदीयानां
 धर्मिन्ने वे विद्वारः सङ्गमयन्ते, ते अत्यन्तं तरताः भवन्ति, कुमर, फेरीमोन,
 अरवक्षेपानिमान् विद्वारः तत्र तादृशं विवर्धयन्ति । प्राचीनोक्तं प्राचा-
 न्येन ज्ञानवः श्रौतिकरचनायाः लोड्गुणीकृतो वप्री । अस्थिनामीनां सत्कर्मजित्वा-
 शरीरे जीवन्मृत्युस्य स्थापनं स्वीकृतासीत् । जीवन्मृत्युस्य तत्कालं प्राप्नोत-
 वाच्यतासीत् एतस्यैव चानुवादः तोष इति आत्मा इति वा वृत्त आसीत् । अयं
 हि विज्ञातः प्रायेण आसीत्, यद् अयं प्राण आत्मा वारुधिरन्ये विनष्टति ।

स्वयं Spirit प्राप्ते वा प्रारम्भे परमस्वयेन प्रयुक्त आसीत् । तदा, अर्थात्
जीवनस्य प्रक्रियात्मकं भावात्मकं स्वयमीश्वरद्वारा प्रदत्तमिति स्वीकृ-
तासीत् । त्वत्त्वं पुनः स्थानं स्वीकृतमासीत् । वेदितोन्नेषावाहितं बुद्धि-
प्रक्रियात्मकं स्वीकृतमासीत् अन्यथातुल्यः छायाशरीरत्वात् अस्तित्वं तस्या-
य तत्त्वार्थं गच्छति, प्रेक्षाधनया च साधकाय इदं सूक्ष्मं शुक्लरीरं तत्त्वं दर्श-
यति । मृत्योः पश्चात् पुनस्तत्त्वं कारतन्त्रस्य विचारधारया समागतमिति
संभाव्यते । प्रथमं तेजसं शरीरस्यैव पुनःस्तत्त्वं स्वीकृतमासीत्, किन्तु अत्र
गत्ता मानस्य विविधतत्त्वाः विचारो कल्पित जागरितोऽभवत् । इदं
विविधतत्त्वा शरीरजीव [तोन नेचुरल मार्क] स्वीरित [डिवाइन मार्क] स्य
आसीत् । अमरकृतत्वात्मनो [यत्वास्तित्वं शरीरत्पुण्यमिति भवति । विचारः
अनेकेन्द्रियदेवस्य बहुजीवाम्प्रताये अन्तरं प्रवर्तितोऽभवत् । निःसन्दिग्धम्,
होमे योही, नान्योही तत्पुद्गायतान्य प्रभावेण शरीरात् भिन्नत्वात्मनो -
स्तित्वस्य विचारो जागरितोऽभवत् ।

श्रीकृष्णार्थं अनौचित्यम्

श्रीमत्पुकरात्महोदयात् पूर्वकामेहोमरमहोदयस्य उचितायां तोन
साहक इति वा व्यक्तीकृत्यात्मनो श्रीमत्पुकराय स्वाशुभीकृतम् आसीत्,
एतदपि च स्पष्टमेव ज्ञातव्यमासीत् यत् मृत्योः पश्चादपि अयं श्रीमत्पुकरा-
शरीरः अनेकेन तिष्ठति । जीवस्य विषये इदं श्रीमत्पुकराद्विदुः श्रीमत्पुकराद्विदुः
600-500 ई० पूर्वकामे प्रवर्तित आसीत् । एम.पी.डी.किल्लमहोदयः [450 ई०
पूर्वम्] अयं विषयस्तान्मान्यतुनामि चतुर्थः सत्यः विनिर्दिष्टः शरीर

आतीदिति मन्थो त्म । एतानि चत्वारि तत्त्वानि - अग्नि-वायु-जल-
 पृथ्व्याणामि अन्ति, येषां धूतानां गुणो यथा- उष्णता, शीतता, शुष्कता
 [डोस] तथा आर्द्रता [तरुता] प्रकृतिः मानसेषु अक्षुणीकृत आतीद् । एतद्-
 विमरीतभूतानां तदीयव्यापिजन्य तन्मूलनताम्येन Soul इति वा जीवनविति
 वा कथ्यते । इत्येवमपि व्याख्या अपि जीवितव्याप्येषु भूत आतीद्, यथा -
 तर्जनीम्यादि सूक्ष्मांशानां तर्जनी तस्य स्वीकृत आतीद्, यथा मन्थत्वादित्यर्ज-
 विषयाणां निःसृजतिः अनुभूतो भवति । Soul अथवा Psyche इति वा
 तर्जना अमीतिहो तत्त्वा भवति । पाश्चात्तोरतमहोदयः आत्मनोऽन्वयरीरे मन्थ-
 कर्तृत्वसिद्धान्तो विवदिति । इदं जीवनमात्मा वा शरीरस्य लोभे यद् आतीद् ।
 मृत्युकाले यं तर्जनीऽपि विवृण्वते । एच.पी.डोकिन्स, अरिस्तोटलप्रकृति विद्वद्-
 गणः चेतनाया अन्त आधारे सुदृढं भवति त्म । अत्यन्तविमहोदयः यः पाश्चा-
 त्गोरतमहोदयस्य विद्वद् आतीद् त्वेवमात्मानं मन्थितं स्वीकरोति त्म ।

प्रेहोऽहोदयस्य विचार आतीद् यद् [Virtue] तद्वृत्तः

तानो परिनिर्धरो भवति । एतस्मिन् विचारे धूतानीयानोविद्यानिर्णय एको सुदो
 लोदिक आधारः प्रदत्तः । दार्शनिकप्रेहो महोदय एव तयाज्ञा व्यक्तितरातीद्,
 यः तर्जुयानं चेतनायाः प्रश्नं तत्तद्वरीणोरत्यापितवान् । तस्य कथनातीद् यद्
 अत्याभिः चक्षुर्भिः नावलोक्यते, अक्षिणु चक्षुर्द्वारा कृष्यते, अत्याभिः कर्णैः न
 श्रूयते, अपि तु कर्णद्वारा श्रूयते । अतः किमपि तथा भूत तर्जनीयवस्तुनः तत्ता
 अक्षुणीकरणीया भवितव्यति यो हि अक्षुणीकृत्य कार्यम्, विन्मृगानामावेकस्य
 करणस्य कार्यम्, तथा त्वृतेः विचारस्य च कार्यम्, अत्यन्तव्यापना [sensation]

धारितं करोति । स आत्मनो लक्षणमित्यर्थं प्रणिप्तादधत्ति -

This is the Soul which is defined as a motion that moves itself.

तैः पुद्गलीनाहैरिदं सिध्यति यत्Soul इति वा आत्मा इति
वा अद्वैतमिति वा, यद्वयं आत्मा त्वत्तः एक एव भवति तथापि तत्र
तद्वयः प्रकृतयो भवन्ति । अद्वैती-विचारकोशे एतस्मिन् पुस्तककोशे उचितमस्ति
यत् -

And in the discussion that arises out of the question thus raised he lays the foundation of new branch of knowledge Psychology, the study of mental life!

वसतिगन् विज्जते श्रीणि पुधानकावर्णि काभितानि तन्निः -

- 1- **Reason** तर्कबुद्धिः, यस्य स्थानं हेन इति वा मस्तिष्क इति वा
प्रचलति ।
- 2- **Spirit** इत्यनात्मनाम् **Spirit** स्थानं हृदयभुक्तं भवति ।
- 3- **Abdominal viscera** तौत्रर एकेकाहृदयम् । भुक्तस्थानं एवमोमिलनचितेरा
Abdominal viscera इत्येतान् प्राप्यते । एतेनमहोदयोऽन्यनात्मानं
एवमपि प्रापयति यं बुद्धिः त्विरित्यनामोऽप्यो महति ।

अरिस्तोप्समहोदयः "डेलिमाजीव ही तोल" नामके ग्रन्थे सर्व-
प्रथमं प्रकटिते सत्यं विषयस्य नित्यं चर्चन्ति । त आत्मनो तद्वत् ॥ १०५ ॥
सर्वं कथयति ।

पूर्वविकृतितत्त्वात्मनः तः स्तरमपमङ्गनीकरोति । तस्मिन्
 निम्नस्तरे आत्मनः कार्यं केनानुपरीरूपोच्यते । एतद्विषया उच्यते तस्मिन्
 कार्यं तद्विषयात्मकमिति यथा च पशुषु ज्ञेयो, तद्विषयात्मकमिति तरे तस्मिन्
 वीर्यं कार्यमिति, यथा च मानसेषु तद्विषये । अस्मिन्स्तरे तद्विषयः पूर्णं
 स्वीरित्वमेव कथयति । प्राचीनस्तोत्रकृतमुदाहरणं यथाः तेषामेव तद्विषयाः
 वा वर्णं बुद्ध्यात्मनो बुद्धिः, यद्वर्णं बुद्ध्यात्मनोद्वारात् मनसि पतति । परवर्ती-
 स्तोत्रकृतोद्वयः कथयति, यद् वर्णमिन्द्रियाणां चक्षुषा स्वीरित्व तमेव वदतिः कथयति,
 यथा रत्नकिरणाः, अत्रत्य स्वीरित्वद्वयः चक्षुषा वदतिर्नित्यं वाह्यवर्तमानम्
 प्रकाशयति ।

एतां शब्दानामेकान्य जायन्तां व्यक्तियेहात् चिन्त्यन्तानि
चिन्त्यन्ति, यद् शब्दकामे व्यक्तियेहात् चिन्त्यत् निःसरति, जायते च
तति पुनः परावर्तते । इत्यर्थे तदीयो चिन्तारः द्वैता मूलकः **[[dualistic]]**
अस्ति, यतोहि तः सोऽत्र **[[यन्तः]]** शरीरन्त मूयन् मूयन् घट्पुष्पेण भुजो । यतो-
चिन्तान्त चिन्त्यन्तकाराणामुत्पत्तिः श्रीरुचिन्तारोऽयमर्थः -

But now we must look more closely at the life of types of Psychology among the thinkers of Hellas; in particular, at three conceptions of the mind developed by greek thinkers which are found still embedded in the tissue of our modern Psychological doctrine, the conceptions associated with the names of Democritus, Plato and Aristotle.¹

1. Historical introduction to Modern Psychology.

प्लेटोप्लेटोदयः सर्गिरपं प्रारब्धवान्, सत्यं प्राचीनविवातस्य
 पुष्टिरपि कृतवान् यत् "सौम" पदार्थं जरीरं च भूतानां भिन्नं पतुद्वयं भवति ।
 सौमदायो भीतिवदार्थवैषम्यं स्वीकृतं आसीत् । तथा न आहर्गम्यतांसारस्य
 विचारक आसीदिति भाषितवान् । जरीरस्य भूतयोः पर्यायवि सौमदाय-
 त्वात्तत्त्वं लिखति । भीतिः त्वीरपि पदार्थः सौमदायः पदार्थः परो
 भवति, अथि वास्तव्यमन्यावपि विचारयितुं शक्नोति ।

अरिष्टोप्लेटोदयः त्वीरं मनुष्यविवातः धनी आसीत् । मनो-
 विज्ञानस्येतिहासे तः श्रीपिण्डलसमूर्णानि अनुदानानि दत्तवान् । प्रथमं,
 ज्ञानस्य प्रामाण्यतरयना तथा सौमदायस्य भीतिजरीरैः व्यावहारिकत-
 र्गम्यकृद्वा वाटयकम् । द्वितीयम्, सौमदायस्य स्वस्य तदीयकार्यमापाना-
 न्नीतत्त्वं स्वस्य वर्णनं यत् - The Soul are expression of the
 living creature, and the living creature an expression
 of the Soul. तृतीयं यथा- Third is his settling down to
 workaday task of describing of an interpreting human
 experience and behaviour in concrete terms.

अथर्हि मानवानुभवस्य मानववेष्टानान् व्यष्टिशब्देन वर्णनं, तदीय
 व्याख्या च, इदं तदीयं तृतीयं महत्त्वपूर्णानुदानमासीत् । त्वीरप्लेटोप्लेटोदयस्य
 सौमदायोरन्तरात्मकः सिद्धान्तः अरिष्टोप्लेटोदयं नैव प्रभाषितवान्, न च
 डिमोक्लीसप्लेटोदयस्य तौत्त [न] किञ्चिद्व्यवस्थितम् नैव तन्मोक्षितम् । तदीय-
 मुद्देशमासीत् -

He aimed to discover the intimate relation of mental and Physical Processes, yet to define the mental so as to show its differences from the Physical. His solutions lay in terms of a conceptions carried out by the living organism.

अथचि मोतिके: अति: किमपि तत्तुनिर्मितं भवति, तत् नैवेदं
सूचयति, यद् किमिदमस्ति नैवेदं चेदपि सूचयति यद् तत् किं करोति, अपितु
अयं मोतिकांशः तद्वत् सूचयति, नैवेदं कां क्रियां करोतीति ज्ञाता भवेत् । तदीयं
गतमिदमस्ति यद् -

Matter and form are always found together, but it is only through form the Potentialities inherent in matter can be actualized.

We may properly use the term 'Soul' not only for the function of each organ, but for the liking organism as a whole, Soul or mind is the form of the whole organism- -
- - - Mind is a process; it is defined interms what it does.

दृष्टव्यं अरिष्टोत्पत्त्यहोदयः तौल्यदार्थं तथा जाड्गुणानाम्
पदाधिक्यं स्वाङ्गीकरोति, अपि च मनः गत्यात्मकप्रक्रियात्वस्यादि
भवतीति स्वीकरोति ।

३ ग्रीतदेशात्म्यतत्त्वानुसंधारणैः तत्त्वद्वयं स्पष्टं भवति, यद्
यज ज्योती महोदयः शरीरं जगत्तत्त्वम् [तौल्य] तन्मिन्मादार्थत्वेनाङ्गीकरोति । तत्र-
वारिष्टोत्पत्त्यहोदयः शारीरिकप्रक्रियातो जिन्नं मनोऽपि प्रक्रियात्वस्यमेव भव-

तीति मनुते । तदीय दृष्टौ वेदः Organism परिस्थितिच स्वतन्त्रा नैव
भवति अपितु प्रभावप्रदानानां द्वौ पक्षौ भवतः, तत्रैकः परस्परजन्यं प्रमादयति ।

Organism and environment are not independent but
are two aspects of an interacting system of events.¹

यूरोपदेशे मध्यकालिकं मनोविज्ञानम्

महात्मा अरिस्टाइनमहोदयः ॥354-430 ई०॥ तोलमद्वार्यम्

आत्मनामकं पदार्थं वा एकं निरवयवपदाद्वयेणामुगीकरोति । तदीय विभिन्न-
क्रियाकलापानां वर्णनं अयि करोति । त आत्मनो विभिन्नस्तरं स्वीकरोति
तथा न्यूट्रेटिव ॥पोषणकार्यम्॥ सेन्टीयेन्ट ॥ज्ञानकार्यम्॥ तथा रेशनल ॥तर्ककार्यम्॥।
सादृश्यपरि रकां विन्नामयि अवस्थामुगीकरोति या अवस्था दिव्यान्तस्तथा-
वस्था भवति । अविनाश्यात्मिकतांतरस्य तर्कोच्च प्रातिमज्ज्ञानस्य इन्दुदिवनोमित्य
॥प्रातिमज्ज्ञानस्य॥ प्राप्तिर्भवति । ज्ञान ॥नोडिंग॥ धावना ॥किविंग कन आर
तविंग॥ तथा इच्छा ॥विमिंग॥ सतत्प्रयागारेण त आत्मनः कार्यकलापान् वितरति।
ज्ञानावित्तु सेनेमान्ता ॥सोदनाः॥ गेमोरी ॥स्मृति॥ इमेजिनेशन ॥कल्पना॥ तथा
अण्डरलेण्डिंग ॥ज्ञान॥ इति त्रीणि अन्तर्भावयन्ति । अरिस्टाइनमहोदयः त्रिविधा-
स्मृत्योः संयोजिका कल्पनामुगीकरोति स्म, किन्तु अरिस्टाइनमहोदयः स्मृति-
ज्ञानयोः संयोजिका कल्पना इत्येव स्वीकरोति ।

1. Historical introduction to Modern Psy.

- By G. Murphy, P. 18.

यूरोपीयो बुद्धिवादः

द्वैतस्य विज्ञानाः - पूर्ववर्तिविज्ञानां प्रामाणिकतायाः विरोधेऽस्मिन् युगे विद्रोहः प्रारब्ध आसीत् । अस्मिन् युगे मनो-विज्ञानक्षेत्रे डेकार्टे [1596-1650] प्रान्तिस्त-मैरन-न्यूटनगणितद्वयस्य त्वग्रन्यानां रचनाकृत्वा मनोविज्ञानमपि प्रामाणिकवन्ती । डेकार्टेगणितद्वयः त्वग्रन्ये कथयति, यत् तः प्रत्येकस्मिन् विषये साक्ष्यं कृत्वान्, अन्यत्सु अन्यत्, तद्वस्तुविषयगतं तत्तायामपि सन्निवृत्त आसीत्, यां तत्तां पूर्ववर्तिनिः प्रायः सर्वेऽपि चिन्तकाः कस्मिंश्चिदेकस्मिन् अर्थे स्वीकृतवन्त आसन् । डेकार्टेगणितद्वयः कथयति यत् स्वकीय-यसु सन्देहं किमपि तीव्रं पर्यन्तं कथं न नययेत्, तथापि साक्ष्यस्येतास्यां क्रियायां गदीयं चिन्तनं सततमेव तिष्ठति । अतः इदं किमपि वस्तु, यच्चिन्तयति, तथा अस्ति, यत्सन्देहात्परं भवति । "अहं विचारयामि" इदं तथाभूतं वस्तु अस्ति, यत् कोऽपि सन्देहो नैव जायते ।

डेकार्टेगणितद्वयः मन [माइण्ड] मैटर [प्रकृति] उभयोः पूर्णमेव विशासितवान् । मैटर तथाभूतं द्रव्यमस्ति यदाकाशे स्थानं रक्षति, किन्तु अर्थं मैटरपदार्थविचिन्तनस्य कार्यं न करोति । माइण्ड तथाभूतं द्रव्यमस्ति यच्चिन्तयति किन्तु आकाशे स्वस्य प्रसारो नास्ति ।

यूरोप-विज्ञानमेकं विनियतमेव नानाप्रकारदार्थस्थान्तेष्वर्थं चकार एतमेव च आत्मनो नाडीतन्स्थानस्य च पारस्परिकप्रतिक्रियायाः केन्द्रमङ्गीचकार ।

डेकार्टेसहोदयः मैकेनिकम् एनालोजी यन्त्रतादुष्येन ता मनोदर-
पदार्थयोः व्याख्यानार्थं प्रयतितवान् । मांसेपेशीनां स्वतः तन्वीचनस्य धार्ता-
गुणतवान् । तः पट्टारम्भिकमावान् स्वीकारा यथा - [1] प्रेम-दुःखा च,
[2] सुख-दुःखस्य, [3] अन्त्य आश्चर्यमिच्छा च । अस्तिष्कः स्फिरिटकार्य-
शीलतया एतान् भवान् वर्णितवान् ।

एकात्मवादः - स्पिनोजा [1662-1677] सहोदयः डेकार्टेसहोदयस्य मन-
आत्मनः [मेण्टल सोल] श्रोतिष्कारोस्य च पारस्परिकक्रिया-
प्रतिक्रियायाः व्याख्यानान्तोषजनिकां स्वीकृतवान् । स्पिनोजामहोदयः मन
[माइण्ड] तथा मेटर नामकपदार्थयोः पार्थक्येन तत्तां नैव स्वीकृतवान् अपितु
एकस्यैव द्रव्यस्यैतीदृशो पदोऽभवत् इत्यङ्गीकरोति । इदस्य द्रव्यं स्वयमुदात्तीन-
मासीत् । एतद् द्रव्यं तः द्वाभ्यां नामभ्यामभिहितवान् - प्रकृतिः [नेचर] तथा
ईश्वरस्य [गोड] । इत्यन्य डेकार्टेसहोदयस्य मनोवेज्ञानिकद्वैतवादस्य स्थाने एक-
स्योदात्तीनैकात्मवादस्य [नेचुरल मोनोइज्म] स्थापना कृतवान् । अयस्य स्वतन्त्रे-
च्छा एकाग्रान्तरिति उक्तवान् यतोहि शारीरिणीचेष्टा तु केवलं दृश्यते, किन्तु
एतस्याश्चेष्टायाः नावलोकनंभवति । अत एव एतज्ज्ञायते, यत् मुख्येण गतिः
स्वत एव कारणादुत्पद्यते ।

स्पिनोजामहोदयस्य कथमस्ति यत् - "A passion which is
evil ceases to be a passion as soon as we form a clear and
distinct idea."

परवर्ति सुप्रतिबन्धनोवेज्ञानिक सिगमन्डफ्रायडसिद्धान्तस्य महत्त्वपूर्णं
पूर्वत्वमस्ति ।

ब्रिटिश इम्पीरियलिज्मः इति सिद्धान्तः

अस्मिन् काले शीतिवादस्य पुनर्जीवितमभूत् । परमाणुवादस्य च सिद्धान्तः स्थापितोऽभूत् । लीसहोदयसमहोदयः [1588-1679] वैकनमहोदय इवेदमप्युद्धोषितवान् यत् अनुभूतिरेव केवलं ज्ञानस्रोतो भवति । इयन्मानुभूतिः [एवमपिरियेन्स], तत्वेदना [तेनोशन] याज्याधारिता भवति, अन्यवदना इव च गती परित्याज्यते । ब्रिटिशव्यवहारवादस्य त्रयः प्रतिष्ठाः लेडका वस्तुः ।

1. जानलाकनमहोदयः [1632-1704]
2. जोर्जवर्लिसमहोदयः [1685-1753]
3. डेविडह्यूममहोदयः [1711-1776]

विंशतिशताब्द्यां मनोविज्ञानम्

एतस्यां शताब्द्यां मनोविज्ञानस्य महती उन्नतिरभूत् । ज्ञ-विंशतिशताब्द्यां मनोविज्ञानस्योपलब्धयः, मेडिसिन-आयुर्वेदे वा मनोविज्ञानस्य योगदानमभूत् । शीतिशास्त्रस्य प्राथमिकविज्ञानस्य वा साहाय्येन मनोविज्ञानस्य स्वस्थे व्यवसायस्थले चाग्रेसरोऽभूत् । एतस्मिन् क्षेत्रे नूतनं परीक्षणं व्यावहारिकं परीक्षणं प्रारब्धम् । इदानीं यावत् मनोविज्ञानं दर्शनशास्त्रस्यैकमुपाङ्गं स्वीकृतमासीत् किन्तु वैज्ञानिकद्वारेण मनोविज्ञानस्य प्रगतिरभूत्, तद्वैव च विंशतिशताब्द्याः प्रथमदशवर्षेदेवोत्पद्यमानेः त्रिभिः प्रधानतत्त्वप्रदायैः मनो-विज्ञानमत्यधिकं प्रभावितमभूत् -

1. व्यवहारवादस्य सिद्धान्तः ।
2. गेस्टाल्ट मनोविज्ञानम् ।
3. मनोविज्ञानप्रवादः ।

प्रयोगात्मकमनोविज्ञानस्योद्भवः [1810] इत्थीय मध्येऽमुत् ।

जर्मनदेशनिवासी शरीरविज्ञानी मि०गील महोदयद्वारा सिद्धिषु ग्रन्थेषु स्तत्
साधयितुं यत्नितवान् यत् अस्तिरूपकस्य विभिन्न-विभिन्नभागेषु मनसो विभिन्न-
शक्तीनां स्थानं भवति । इदं कथं व्यक्तित्वमनोविज्ञानस्य भेदे [इतिविशेषज्ञ
साइकालोजी] डाक्टोनिस्टेटेनीकनिदानमूलकप्रक्रियायाः वा स्थापना कृता ।

मनस्तथा शरीरञ्च

व्यक्तेरभ्यन्तरे कस्मिन् तथामूलाः प्रक्रियाः वर्तन्ते, याः केवलं
तासांमेव ज्ञाता भवति, तासाञ्च शरीररिफ्लेन्ड्रियेः तद्वत् सम्बन्धो न भवति,
यथा अनविद्यमानैकैकैः प्राचनारच [फिलिंग्स] यतोहि स्तत्तां प्रक्रियाणां स्वस्य
तत्त्वसाधारण्यजाः नेवावलोकयितुं शक्नुवन्ति, न च तरलतया एतस्य क्षेत्रमेव निर्धार-
यितुं शक्यते, अतः इयं अभीष्ट [नान-साइकोलाजी] इति वा स्वीक्रियते,
यदाधारोऽपि किञ्चित् [नन-साइकोलाजी] अशरीरिवस्तु एव स्वीकृतमासीत् ।
एतेषामशरीरगतिविधीनां विषयस्तथैव अदेष्टुं वस्तु भवति - यथा शरीरीक-
गतिविधीनां विषयः शरीरमस्ति । एतस्यैवनाम माइण्ड अथवा तोल इति वा
रचितवान् । एनक्सागोरसमहोदयस्तथामूलो दार्शनिको यत्ति, यः सर्वप्रथमं त्यक्त-
स्येन शरीरमनसोश्च स्थापनां कृतवान् यद्यपि एतस्य ज्ञाया पूर्ववर्तिविज्ञानां
यथा प्लेटोमहोदयस्यापि चिन्तने समुपलभ्यते ।

मृत्योः पश्चाच्छरीरं विनश्यति, किन्तु माइण्ड [अनत्] तोल इति
वा मृत्योः पश्चादपि अमरस्यस्येणैव स्थातुं शक्नोति । मनश्च शरीरयोरेव, द्वे-
वादो रिस्टोटेल्महोदयस्य तन्तोषजनकोक्तमाम् । अतः तः तोलनामकं पदार्थं

शरीरस्यैवैकं कार्यस्य स्वीकृतवान् । इयं कल्पना एकपक्षेण व्यवहारवाद इव प्रतीयते । यतोहि व्यवहारवादे तोल इति वा मन इति वा शरीरात्तत्त्वस्या पृथगुपेक्ष नैव जायते । अरिस्टोटेलस्योदयः इन्तलिक्ट नामकं पदार्थं बुद्धिं वा शरीरात् पृथक् स्वीकृतवान् ।

मध्ययुगे एतस्या अतन्तोषजनकान्शरीरयोरेकतायाः स्वीकारो-
क्तम् । प्राणिनाम्नस्य धर्मस्य च दृष्ट्या एतस्याः पुष्टिः कृता गतति । सप्त-
षण्णताब्द्यां डेकार्टेस्योदयः मतमयं प्रस्तावितवान् -

1. सर्वाणि भौतिकघटनानां [किञ्चित् उल्लेख] भौतिकनियमद्वारा व्याख्यानं कर्तुं शक्यते ।
2. मनः पूर्वोक्तभूतात् सर्वथा भिन्नत्वस्यप्रत्तं गतति यद् कस्मादपि भौतिकवस्तुनः पृथक् कर्तुं शक्यते ।
3. प्रत्येकं मनः केनापि केनापि भौतिकदेहेन सह दृढं कारणात्मकं सम्बन्धं स्थापयति ।

मनश्शरीरयोः क्रियाणां पारस्परिकसम्बन्धस्य सिद्धान्तस्य च यतो मानसिकघटनाः, यत्रैकतः शारीरिकघटनानां कारणं भवति, तत्रैव शारीरिक-
घटनातः मानसिकयोऽपि घटनाः सम्बन्धं स्थापयन्ति । उदाहरणार्थं [शेन्नेशन]
मध्ये शारीरिकघटना मानसिकघटनामुत्पादयति, किन्तु उच्छ्वसे मानसिकघटना-
शारीरिकघटनामुत्पादयति, किन्तु कारणतावादमाधारीकृत्य दार्शनिकाः एतत्
पारस्परिकप्रभावपातनशीलं मतं नैव स्वीचक्रुः कतिपयवैज्ञानिकसिद्धान्तोन्मेषश्च
विरोधं कृतवन्तः ।

स्वीफिनोमिनालिरामहोदयस्य ज्ञे समन्ताः श्रोतिकघटनाः

निरपेक्षघटनाः सन्ति, समन्तानि च श्रोतिकपरिवर्तनानि यानि मानवस्य प्राणिनश्च शरीरेषूपलब्ध्यन्ते । तदीयाव्याख्या च केवलं श्रोतिकनियमैः कर्तुं शक्यते । एतन्मते मानसिकघटनानां कारणत्वस्य व्याख्यादृष्ट्या निरर्थकत्वम् न मन्यते । मानवशरीरस्य परिवर्तनस्य मानसिकघटनानां कारणत्वेनाङ्गुलीकर्तुं शक्यते ।

व्यावहारिकज्ञाने चतुष्प्रकारकाः घटनाः स्वीकृताः वर्तन्ते -

1. फिजिकल-फिजिकल, 2. फिजिकलमेन्टल, 3. मेन्टल-फिजिकल, 4. मेन्टल-मेन्टल । यथा-यथा श्रोतिकविज्ञाने विचारात्मिका प्रगतिः वर्धते, तथा-तथा उपरि प्रतिपादितानि मतानि वृष्टितानि भवन्ति । व्यावहारवादस्य सिद्धान्ते एकप्रकारेण मनसः सत्ताया एव निष्पत्तिः वर्तते । एतन्मतवादिनां कथनमस्ति यत् मानसिकप्रक्रियाणां विषये वाक्तां भाषाणां प्रयोगः क्रियते, तस्मात् शारीरिक-प्रक्रियाणां भेदः केवलं प्रकारभावस्यैव भेदो भवति, किन्तु तेनैवमनसं तथा एतद्व्ययमतमपि व्यवहितगतं व्यवहोरभ्यन्तरस्य वा घटनाभ्यः वर्तते । अतो व्यावहार-वादिदृष्ट्या तदीयं पूर्ण समाधानं नाभवत् । अतो मनोनामिकायाः कस्या अपि सत्तायाः स्वीकारः आवश्यकः प्रतिभाति ।

एकमेव यान्त्रिकव्याख्यायासपि [शिकेनिकल थ्युरी] अयं दोषो

वर्तते, यत् मनसः सत्ता अस्माभिर्नैव स्वीक्रियते । एतत्सत्यमस्ति यत् मस्तिष्कस्य कतिपयघटनानां सम्बन्धः मनसः कतिपयघटनाभिः सह संयोजयितुं शक्यते । न्यूरो-फिजियोलोजिस्टजनाः तपनतापूर्वकं मस्तिष्कस्य कतिपयघटनाणां मापनमपि चक्रुः ।

यदागतिरुक्तयेतत् प्रेक्षायास्तत्तैजना दीयते, तदा भिन्न-भिन्नप्रकारकेन्द्रिकानु-
भवाः जायन्ते । उदाहरणार्थं मस्तिष्कस्य विशेषभागस्थोत्तेजनेन दृष्टितत्त्वान्य-
तपेक्षना उत्पादयितुं शक्यते । वर्तमानकाले प्रेतविधायाः येषु तदा परामनोविज्ञा-
नस्य येषु यद् व्यावहारिकं तद्व्यक्तेरस्वीकृतं मासीत्, तेनैतत्सिद्धयति, यत् भौतिक-
विज्ञाननियमैः तद्व्याप्तं स्वतन्त्राभिन्ननियमद्वारा च गानतिकषटनाः नियन्त्रिताः
भवन्ति, येन शरीरगतयोः पारस्परिकसम्बन्धस्य पुष्टिर्जायते । ऐलीपीयी । त्विचार-
तपेक्षः । दूरदर्शनादियरागनोविज्ञानस्य तथाभूताः घटनाः वर्तन्ते, याः इदानीं
यावत् कान्तभौतिकनियमैः शारीरिकनियमैश्च व्याख्याता नैवाभूवन् ।

उपरिप्रतिपादितां तथ्यं विमृष्टं वैज्ञानिकं नैवयक्तुं शक्यते, अपितु
तत् मैटाफिजिकलस्य तथ्यमिति वक्तुं शक्यते । व्यावहारिकादारेण तदीयाव्या-
ख्या अपि नैव भवितुं शक्नुयात् ।

मनःशरीरयोः पारस्परिकं सम्बन्धमादाय पाश्चात्त्यमनोविज्ञाने
पदान्तामनुसन्धानमभवत् पुनरपि -

The main task, however, is that of a coherent theory as to 'the mind and its place in nature' and this remains about where it has remained for the last few hundred years. Most Psychologists appear to feel that the problem is inaccessible to science, or at least to the science of today.¹

1. Historical Introduction to Modern Psychology.
- By G. Murphy, Page 388.

मनोविषयकमन्यमनोवेदानिकानां मतं विस्तारमियानेह प्रतन्यते ।

मनसस्तथा मनसः प्रकृतेः किं स्थानमस्ति ? तस्य विषये कोऽपि तुल्यबुद्धः सिद्धान्तं
इदानीं यावन्निश्चितो नाभूत् । बहवो मनोवेदानिकास्तु इदमनुभवन्त आसन्
यत् आधुनिकविज्ञानं मनोविज्ञानस्य तावत्पर्यन्तं नैवावगतमभूत् ।

पाश्चात्त्यमनोविज्ञानस्य विषये एका तमीशक्तिः तुलनात्मिका च दृष्टिः

उपर्युक्तोद्घरणेषु मनस उत्पत्तिः मनसःसम्यक् स्वस्थं शरीरे मनसः
स्थानम् स्नायुस्थानं शरीरेण सह सम्बन्ध इत्यादिविषये किमपि सुस्पष्टं सुस्थि-
त्यं चिन्तनं पाश्चात्त्यमनोविज्ञाने अद्यापि नोपलभ्यते । यूरोपस्य विभिन्न-
क्षेत्रेषु मनोविज्ञानस्याध्ययनं स्व-स्वजातीयपरिशीलायामपि कृतम् । एतस्य परि-
णामोऽयमभूत् यत् अमेरिकलताइकोलोजी, जर्मन-साइकोलोजी, ब्रिटिश-साइकोलोजी
इत्यादि नामभिः मनोविज्ञानस्य पृथक्-पृथक् तथा परस्परसंज्ञाता, यस्या अनेक-
मान्यताः परस्परविरोधिन्योऽभवन् । व्यावहारिककार्यक्षेत्रे, यथा- शिक्षा,
उपराधानामनुसन्धानम्, रोगाणां चिकित्सा इत्यादिक्षेत्रे सैर्विद्वज्भिः यदनुस-
न्धानं तद्व्यवहारीकरणं कृतम्, तानि तथ्यानि न केवलं निःसन्देहं महत्त्वपूर्णानि
तन्ति । अपितु मानवस्य मनोविज्ञानस्य क्षेत्रे विपुलतम्यत्तैरपि सुचकानि तन्ति,
तानि च अध्ययनार्थमपि आवश्यकानि भवन्ति, एतेन तथ्येन निषेधः कर्तुं नैव शक्यते ।

भारतीयमनोविज्ञानेन सह पाश्चात्त्यमनोविज्ञानस्य तुलनायां निम्न-
लिखितं तथ्यं दृष्टिगोचरं भवति, येन पाश्चात्त्यमनोविज्ञानस्य विकासमार्गं
अस्पष्टताः अपूर्णताश्च समाविष्टाः लक्ष्यन्ते ।

॥१॥ पाश्चात्त्यदार्शनिकचिन्तने, यस्योपरिस्थितेण तैलः कृतो
वर्तते, मनसो लक्षणस्य स्वस्थस्य च सम्यक्प्रतिबिम्बं नैवोपलभ्यते । एतस्य प्रधानं
कारणमिदमस्ति यत् प्रायः पाश्चात्त्यदार्शनिक मनः ॥यादृक्॥ इति तथा मेटर इति
च । एतावदेव पदार्थो स्वीकृतो यतीति, तत्र च शरीरादभिन्नस्यात्मनः सत्ता अधि-
कांशेनैव स्वीकृता वर्तते ।

॥२॥ कुत्रापि मनसः स्तिरित्विषये कुत्रापि तौल्यविषये कुत्र च
चेतना विषये अन्यत्र साहचर्यविषये अन्यत्र च अस्तिष्ठकविषये तथा स्नायुर्तस्थान-
स्थस्य विषये च वर्णनं कृतमस्ति । एतस्मादपि कारणात् मनसः स्पष्टं निरूपणं
नाभूत् । भाषायाः एतादृगल्पवृत्ताकारणादेव पाश्चात्त्यदार्शनिकचिन्तनेषु
अनास्था उत्पन्ना अभूत् । पाश्चात्त्यदार्शनिकस्य च परिणतिः लिङ्गिद्यस्ति कस्वलो
अद्यापि अवलोकिता वर्तते । भारतीयचिन्तने उद्देशलक्ष्यशरीरायाः क्रमस्य
स्वीकृति कारणात् यादृशी सम्यक्प्रतिबिम्बवस्था अवलोक्यते, तादृशी पाश्चात्त्य-
दार्शनिक मनोविषयेनोपलभ्यते । मनः साधनमस्ति न वा, मनो नित्यमनित्यं वा,
मनस उत्पत्तिः कथं जायते ? तुष्टिप्रक्रियायां मनस उद्भवस्य प्रलयस्य च किं
स्थानमस्ति ? मनसः परिमाणं विष्णु अणु वा ? इत्यादयः प्रश्नाः पाश्चात्त्य-
मनोविज्ञानस्य क्षेत्रात् सर्वथा बहिर्भूताः वर्तन्ते ।

॥३॥ मनोविज्ञानस्य वैज्ञानिकमाधारं प्रदातुं धार्मिकशरीरिकेष्टाह
अधिकतयाघलं प्रदत्तमस्ति, यतोहि ताः यन्त्रद्वारामापितुमपि शक्नुवन्ते । इत्यन्य
जड्यन्त्राणां सम्युक्तं मानवानुभवानां चिन्तनस्य च गौणता प्रतिपादिता वर्तते,
लोकमानवानुभवानामन्योपेक्षा अपि कृता वर्तते । तथा मनसि हवान्तरिन्द्रिय-
नैव

विषयेऽपि प्रत्यक्षमापत्य यान्त्रिकारिमापनस्य च प्रधानताप्रदानकारणात् तत्र
 चित्तुतं चिन्तनं नैव मचितुं शक्नोति । अनुमानादिप्रमाणानामपि उपेक्षाकृता
 वर्तते । एतेषां सर्वेषामयं परिणामोऽद्भुतः, यद् मनोविज्ञानस्य क्षेत्रे चिन्तन-
 तम्प्रदाया उत्तिष्ठताः ये परस्परं विरोधिनोऽद्भुतं चिन्तनमपि चाचिन्तयन् ।
 मौलिकतायाः एतेन मतेन नूतनाः नूतनाः तम्प्रदाया स्तुतिताः, किन्तु मनो-
 विषये एतानि सर्वाणि चिन्तनानि सामान्यपक्षेण भावमुन्मुखमपि कर्तुं न प्रभवन् ।
 अनया दृष्ट्या मनोविषयकं भारतीयं चिन्तनं कुत्रापि अधिकं सुव्यवस्थितं तन्मन्त्रा-
 त्मकत्वास्ति ।

॥४॥ पाश्चात्यमनोविज्ञानिकाः यत्र चिन्तनः धारणानेकप्रकारकान्
 सिद्धान्तान् स्थापितवन्तः, तन्निदान्यतः एतादृशचिन्तनात् स्पेकुलेशनाद्वा दूरमपि
 पलायनो स्या, यत्तेषां मते कैवल्यं तदयमाधुतं न श्वति । पाश्चात्यमनोविज्ञानस्य
 इमांशनिश्चिततां विज्ञानस्येषां दरिद्रतान्वाभिजायोपर्युक्तप्रतद्वारे Edna Heid-
 breader महोदयस्य शब्दाः सम्यक्प्रकाशं प्रसारयन्ति ।

Psychology, especially in the united states, has
 risked everything on being ~~exam~~ science on principle ref-
 rains from speculation that is not permeated and stablized
 by fact. Yet there is not enough fact in the whole science
 of Psychology to make a single solid system.

No one knows this better than the Psychologists
 themselves. they see with the eyes of familiar association
 not only the undeuiable poverty of their science, but hte
 flimsiness and shoddiness of much of the material they are
 asked to accept as genuine fact. Psychologists are continu-
 ally looking upon the work of their colleagues and finding

that it is not good. And with little hesitation, or with none at all, they expose the weaknesses and flaws they discover!

§5। यत्र भारतीयमनोविज्ञानस्य प्रधानमूर्तं तद्वयं पारमोक्तिस्य मोक्षस्य प्राप्तिः दुःखस्यात्यन्तिकनाशः जन्म-मृत्युचक्रान्मुक्तिरित्यादिकमस्ति, तत्रैव पाश्चात्त्यमनोविज्ञानस्य तद्वयं जीवनस्य बहिर्मुखतास्थानां समाधानकरण-मेवास्ति । सास्य प्रधानं कारणं दैर्घ्यं वातावरणं परित्यजतिः, तत्तद्देशास्य संस्कृतीनां समाधानाज्य प्रमाणीयमस्ति । भारतीयाश्चिन्तकाः अन्तर्मुखाः सन्तः मूलकारणस्यानुसन्धाने प्रवृत्ता अभूवन्, यदा च पाश्चात्त्यचिन्तनधाराः बहिर्मुखाः सत्यः मानवीयतन्त्रास्य बहिर्मुखनानां समाधानायाश्च प्रवृत्ता आसन् । उभयोः मध्ये प्रतीयमानस्य भेदस्य दूरतो पसारणं नैव कथमपि कर्तुं शक्यम् ।

भारतीयचिन्तनधारायामपि तथ्यानां सम्यक्तया चयनं कृतमस्ति प्रमाणानामाधारेण च चिन्तनस्य निर्णायकरिणाम् उपस्थिताः सन्ति । "त्यो-
मैशन" इत्यस्य विचारस्य वा साहाय्येन भारतीयाश्चिन्तकास्तुभ्यमीताः न भवन्ति, न च तर्कयुक्तसंगतविचारैः विमुक्ता एव भवन्ति ।

उपरि प्रत्येकीदितेषु पाश्चात्त्यचिन्तनेषु भारतीयचिन्तनेषु च षट्सु अंशेषु अद्वयं साम्यमपि अवलोक्यते । स्मृतशरीराद् भिन्नस्य तुल्यशरीरस्य तत्तायाः विज्ञातः, मृत्योः पश्चात् तुल्यशरीरस्य बहिर्गमनम्, तथा पुनर्जन्मनि

अन्वयारीरे तस्य गमनम्, योगशक्त्या परकायाप्रवेशः, आत्मन उपनिषदिवर्णनम्,
 आत्मार्थे प्राणशब्दस्य प्रयोगः, बुद्धेः हृदयदेशे स्थितिः, शरीराणां कोष्ठत्वस्यै-
 वर्णनं यथा वेदान्तादग्निं चन्दनैर्गन्धं चन्दनं पञ्चलोषाणां वर्णनमित्यादि विभि-
 न्नानि तथ्यानि स्तव्याः समानतायाः द्योतकानि भवन्ति, किन्तु एतत्तथ्य-
 स्वीकृतावपि सर्वेऽपि पाश्चात्याः चित्वांतः नेक्यतोऽवगच्छन्त्यन्ते ।

आस्तिकदर्शनेषु उपलब्धमनस्तत्त्वतत्त्वज्ञानां चारत्परिणीतमीक्षाः

न्यायवैशेषिकदर्शनानुसारं मनसः स्वस्य पृथगेव वर्णितमासीत् ।

तमेतत्प्रतिपादितमस्ति, यत् कस्यैहि प्राणिनो नन्ताः भवन्ति, प्रत्येकं प्राणिषु
 पृथक्-पृथक् मनस्तित्ठति, अतः मनसोऽपि संख्या अनन्तैव भवति । न्यायवैशे-
 षिकमतानुसारं मनसोऽष्टौ गुणाः कथिताः सन्ति - [1] संख्या, [2] परि-
 माण, [3] पृथक्त्व, [4] संयोग, [5] विभाग, [6] परत्व, [7]
 अपरत्व, [8] वेग इति ।

न्यायवैशेषिकदर्शने मनसः तत्ता स्वीकृता वर्ति, मनसश्च तत्ताया
 अनुयतिः प्रमाणेन सिध्यति । अनुमानप्रयोगश्चेत्तत्त्वम् - "आत्मनः सुखदुःखादि
 ज्ञानं किमपि कारणतादर्थ्यत्वादुपलब्धिप्रियात्वाद् यत्र यत्र क्रियात्वं सत्र सर्वत्र
 कारणतादर्थ्यत्वम्, यथा काष्ठछेदनादिक्रिया कुठारादिकरणतादर्थ्यात्वाद्, अतः
 सुखादिज्ञानमपि क्रियात्वाद् केनापि करणेन तादर्थ्यं भवति । इदं त्वन्य सुखादि-
 ज्ञानस्य कारणतिसिद्धत्वाद् चक्षुरादीन्द्रियाणां सुखादुपलब्धेः कारणत्वाभावाद्
 अन्तःकरणमन्तरिन्द्रियमिति वा सिध्यति ।

मनसः स्वल्पज्ञापनात् पूर्वमेव प्रतिपादितमस्ति, यत् विषयेण
 घटपटादिना सह चक्षुरादीन्द्रियाणां संयोगे जातेऽपि ज्ञानस्यान्यान्यसामग्र्य-
 साधनोपस्थितौ सत्यामपि गुणपक्षे अनेकानि ज्ञानानि नोत्पद्यन्ते । इत्युक्त्य-
 युगपदनेकज्ञानानामुत्पत्त्यभावोऽपि मनसोऽनुमानस्य हेतुः सिध्यति । एतेन
 सिध्यति यत् उक्तं द्वापन्नं चक्षुः, उपधायकत्वे घटकस्य कस्यापि द्रव्यस्य संयोग-
 शून्यम्, यस्य द्रव्यस्य संयोगाभावोऽपि चक्षुर्ज्ञानस्य सर्वेषु करणेषु सत्त्वेऽपि
 व्यासंगदशायां चाक्षुर्ज्ञानं नोत्पद्यते । यथा चक्षुषा अल्पयुक्तौ घटः चाक्षुषं
 चक्षुर्घटं प्रत्यक्षात्मकं ज्ञानमुत्पादयति : कस्यापि पदार्थस्य संयोगाभावेन चाक्षुषं
 ज्ञानं नोत्पादयते । उचितद्वयं नैव वक्तुं शक्यं यत् अदृष्टविशेषस्योपस्थिति-
 कारणात् अर्थात् वाशविशेषस्योपस्थितिकारणात् एतस्यां व्यासंगदशायां चाक्षुषं
 ज्ञानं नोत्पद्यते । इत्युक्त्या घटकत्वमेव इन्द्रियाणामप्यनाशयकत्वापत्तिरापद्यते ।
 अदृष्टद्वारेवान्येन्द्रियरूपत्वेन विषयाणां ज्ञानस्योत्पत्तौ वा अदृष्टस्य कारण-
 त्वेऽङ्गीक्रियमाणे अन्येषामिन्द्रियाणामाशयकत्वेन न त्याज्यम् । इत्युक्त्या न्येन्द्रि-
 याणां कल्पनाभावोऽप्येव प्रसङ्ग उत्पत्स्यते । अतो मनसः सत्तत्त्वमात्मै-
 न्द्रिय मनसां संयोगेनोत्पद्यमानं प्रत्यक्षादिज्ञानार्थस्य मनसः सत्ताकल्पनेन युक्ति-
 तंगता प्रतीयते ।

मनसः परिमाणस्य विषये पूर्वं यत्किञ्चित्प्रतिपादितमस्ति यत्
 न्यायवैशिष्टिकद्वयं गुणपञ्चानोत्पत्त्यभावकारणात् मनसोऽप्यपरिमाणत्वमङ्गीकृत-
 यस्ति । ये हितावन्वीगास्तकाः मनसोऽप्यविभुत्वमङ्गीकुर्वन्ति, तेषां मतं नैव
 समीचीनम्, यतो हि तन्मतं विभुत्वमिच्छितमनसः आत्मनश्च संयोगः तदेव

स्थात्यति, तथा च व्याससंगस्य तिद्धिरेव न स्यात्, यत्तु व्याससङ्गस्य कारणात्
यधुरादिसंयोगसत्त्वैऽपि ज्ञानं नोत्पद्यते, इत्यन्य ज्ञानानुत्पत्तिप्रयाससङ्गक्षणायां
तत्त्वानुभवतिष्ठति भवति ।

द्वितीयप्रश्नायमपि दोषो वर्तियतु द्वयोः विषयदार्थयोः संयोगो-
नैव जायते । इत्यन्य विष्णुनोरात्मनसोः । परस्परं संयोगाभावात् सुखादि-
ज्ञानानामुत्पत्तिः नैव कदापि सिध्येत् । एतदपि वचनेन न चार्थं यत् कति-
पयावस्थायाम् तर्वेन्द्रियैर्व्यक्तज्ञानस्य योगपद्वं तत्त्वानुभवतिष्ठति । यथा- अपूर्ण
अवयवतः पुष्पस्य रसनया रसज्ञानम्, नातिक्रियागन्धज्ञानम्, त्वचाद्युदकठोरयोः
युगपज्ज्ञानम्, एतच्च तर्वेन्द्रियैर्व्यक्तज्ञानस्य युगपज्ज्ञानं तत्त्वानुभवतिष्ठति, किन्तु
न्यायदर्शनानुसारमेतत्कथनं नैव युक्तिसंगतं प्रतिभाति । ज्ञानस्यायं युगपदनुभवः
तन्मते शुभविषयो भवति । मनसोऽपुत्वादेवैव सत्त्वाच्च तत्तद्विभक्तेन्द्रियैः
एतावता वैगेन संयुज्यते यत्तेश्चः कृष्णाः भिन्नभिन्नवर्णेषु उत्पन्नानि ज्ञानानि
युगपदुत्पद्यन्ते इति शुभो जायते । यथा- सहस्रकमलदलानां सूचीभेदे जाते शुभो
भवति यत् समस्यपत्राणां भेदनमेकस्मिन्नेव क्षणेऽभूत् । प्रत्येकपत्रस्य भेदनं तु क्षणेनैव
भवति, किन्तु भेद्यवपमेतावत्स्वल्पम्, भेदनमेतावत्स्वल्पं भवति यत् तदीययुगपद-
भेदनस्य शुभो जायते ।

वेदान्तदर्शनमते मनः ग्रन्थमपरिमाणविशिष्टं तावद्यतः पदार्थोऽस्ति,

संकोचविकासज्ञानं चापि भवति । इत्यन्य तन्मते व्याससङ्गयोगपदयोर्मयोः
सिद्धिर्जायते, किन्तु एतदपि मतं नैयायिकानां मते तुच्छमेव प्रतिभाति, यतो हि
अनन्तान्तःकरणानामुत्पत्तिः तेषां विनाशः, तेषां कार्यकारणभावः, तदीय-

प्रतिषेधोक्तानुयोगिकमेदकल्पनायां गृह्यणीरवं भविष्यति । तेषां ज्ञानानां
ज्ञायनं मनोऽस्ति । संख्यायां मनोऽनन्तं भवति । तेषां प्रतिपादनीयमेतदेव
भवति, यद् मनः न तु सीमांतकः प्रतिपादितं विभु अस्ति, नापि वेदान्ति-
भिः मान्यं मध्यमपरिमाणविशिष्टमेव भवति ।

एतत्पुष्पमेव प्रतिपादितमस्ति, यत् न्यायवैशेषिकमते मनसितेतन्य-
गुणो न भवति । बुद्धिबुद्धिः चेच्छास्त्रेष्वप्युक्त्याः संयोगेन जायमानम्, बुद्ध्यादि
गुणानां ज्ञानं केवलं मनसैव जायते अर्थात् एते गुणाः केवलं मनोमात्रग्राह्या भवन्ति ।
आत्मन एकत्वं परिमाणवत्त्वञ्चापि मनसैव गृह्यते । अतः आत्मनः संख्या-
परिमाणञ्चापि मनोमात्रग्राह्यमेव भवति, किन्तु संख्यायाः मानसत्वे प्रमाणा-
भावः स्वीक्रियते, यतोहि न्यायवैशेषिकमते मनसि अष्टौ गुणाः भवन्ति, अतो
नवद्वयेषु भवः एकं द्रव्यत्वेनाङ्गीकृतमस्ति । न्यायवैशेषिकमते मनसः परिमाण-
मणु अस्ति यतोहि तन्मते ज्ञानानां युगपदुत्पत्तिर्नास्ति, अत एव सुषुप्तप्रक्रियायां
मनस उत्पत्तिरपि नोक्ता अपितु एतन्मते मनो नित्यपदार्थत्वमस्ति । मनो-
ऽन्तरिन्द्रियत्वेन परिगणितमस्ति, अन्यानि त्वार्किकीन्द्रियाणि अतीन्द्रियाणि
भवन्ति तेषां ज्ञानन्यानुमानेनैव जायते । मनस इन्द्रियत्वानीन्द्रियत्वविषये
शोध्यन्ते अग्रे विचारयिष्यते ।

न्यायवैशेषिकमतमनो विषयकप्रतयालोचना -

न्यायवैशेषिकदर्शनस्य तर्कबुद्धमनोविषयकत्वस्य तद्विद्वान्तस्य च
तुलनात्मिका समीक्षा अत्र प्रातःङ्गी प्रतीति । एतेन मनस्तत्त्वविषयक-
तम्यज्ञानस्योपलब्धिर्भविष्यति । तांख्ययोगयोर्वेदान्तस्य च मते सुषुप्तप्रक्रिया-

यन्मि मनस उत्पत्तिः वर्णिता अस्ति । अतो नैयायिकसम्मतमनसो नित्यतायाः
स्पष्टतः निराकरणं जायते । यदि मनसो नित्यत्वमङ्गीकृतं स्यात्तदा सर्वेषां
जीवात्मनां न्यायमते नित्यत्वेऽङ्गीक्रियमाणे सर्वेषां मनसां सर्वैः आत्मभिः
तद्व, सर्वेषां चात्मनां सर्वैः मनोभिः तद्व संयोगः तद्विच सिध्यति । अतो
व्यक्तिगतसुषुप्तदुःखयोः पृथक् पृथक्प्राप्त्या विरोधो जायते ।

न्यायवैशेषिकमते गुणप्रत्यक्षकारणात् मनसो द्रव्यत्वमुक्तमस्ति ।
स्तदर्थं गुणगुणिनोर्भेदाङ्गीकार आवश्यको भविष्यति, किन्तु भेदसिद्धिरेकमत्यन्तं
दुष्करं कार्यमस्ति । न्यायमते गुणगुणिनोऽयं सम्बन्धो सम्वायतम्बन्धत्वेनाङ्गी-
कृतो स्ति, किन्तु वेदान्तमते सम्वायतम्बन्धस्य निराकरणं कृतमस्ति । कृतिं
प्रमाणयतां नैयायिकानां मते मनसो नित्यत्वकथनं स्पष्टतः द्रुत्या विस्थियते ।

अनया दृष्ट्या कृतिं युक्तिमनुप्रवन्त्याधारीकृत्य परिपुष्टकारणात्
वेदान्तस्य मनोविषयकं मतं सम्यक् प्रतीयते । प्रथमतः सांख्ययोगयोर्वेदान्तस्य
मते च मनस उत्पत्तिः वर्णिता अस्ति । सांख्ययोगदर्शनमते च मन इन्द्रियाणि च
प्रकृतेरेव परिणामविधौ प्रयुक्तानि सन्ति । अतस्मिन्गुणमिकानि सन्ति । किन्तु
वेदान्तमते सांख्ययोगयोः दैतवादो निराकृतोऽस्ति । प्रकृतिः जायां वा
आत्मन एव शक्तिविधौ व्यवस्था भवति । अतः सम्पूर्णस्य प्रपञ्चस्य यत्र प्राणः,
मनः, सर्वेन्द्रियाणि आकाशोऽपि सम्मिलितोऽस्ति उत्पत्तिरेकमात्रमात्मन एव
स्वीकृता भवति । अतो मनसः [मनोबुद्धिचिह्नताहंकारस्य] प्रकृतेः पृथक् तत्ता

स्वीकृता नास्ति । अतः तदस्तप्रपञ्चमनोबुद्धिचिन्ताहंकाराद्याः सर्वेऽपि
पदार्थाः आत्मन एव विवर्णिताः सन्ति । आत्मनः परिणामित्वाद्गुणी-
कारादात्मनि अनित्यत्वदोषः स्थापयति । गुणकोपनिषदि स्पष्टं प्रतिपादित-
मस्ति यत् -

“एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।
रसं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी ॥”

अत्रैतत्सर्वं स्पष्टमेव जायते यत् आत्मन एव प्राणः, मनः, सर्वे-
न्द्रियाणि, आकाशः, वायुः, ज्योतिः, अपः, पृथ्वी चेत सर्वेऽपि उत्पद्यन्ते।
किन्तु एतदुत्पत्तिः विवर्तवादसिद्धान्तानुसारमस्ति । सांख्ययोगसम्मतपरिणाम-
वादस्य सिद्धान्तानुसारं न एतदेवदद्यात्तव्याम् ।

वीक्ष्यमाने पञ्चस्कन्धादेः वर्णनं हीनयानतन्मूलाय स्वीकृतमस्ति ।
किन्तु परवर्तिदार्शनिकचिन्तनस्य चिन्तायै विज्ञानवादशून्यवादो पञ्चस्कन्धायत-
नादीन् ग्राया भ्रम इति चोक्त्या यण्डितवन्ती, उपनिषदि प्रतिपादितस्याद्वैत-
वादस्य नामान्तरं त्वान्तरं च कृत्वा विज्ञानवादशून्यवादोः स्वस्य प्रतिपादितम् ।
एतत्पूर्वत एवोक्तमस्ति यत् अनन्तत्त्वस्य दार्शनिकचित्तात्त्वचिन्तनारम्भेण पृथगुपेण
वर्णनं नैव कृतमस्ति । विज्ञानवादे अवयवमेव मनोविज्ञानशब्दस्य प्रयोगोऽभूत् किन्तु
अयं विज्ञानवाद उपनिषत्प्रतिपाद्याद्वैतवादस्यैव पृच्छन्नं व्यसति । सङ्गर्भिका-
वतारसूत्रस्य भूमिकायां डा० श्रीतांशुबेरवाग्चीमहोदयस्य निम्नलिखिताः शब्दाः

एतस्मिन् प्रसङ्गेऽत्यन्तं महत्त्वपूर्णः तन्त्रि -

Mahayana stressed without fatigue the one ness of all creatures, Buddhahood is innate in all. It came too near to the Upanisadic doctrine of one and absolute brahman as the ultimate reality Barring terminological differences, Monistic Vedanta and Buddhism, So far as it is expounded by Asanga's School and the Lankavatara and other Mahayana Again as are indistinguishable in spirit.¹

लंकावतारसूत्रे प्रतिपादितमस्ति यत् निर्वाणस्य प्राप्त्यस्तदेव सम्प्राप्यते, यदा आत्मविज्ञानं सर्वज्ञादिभूतं वा, यत्तत्प्रकारकस्य विज्ञानस्य मूले उपादानस्येणाङ्गीकृतं भवेत्, सर्वथा परिशुद्धं भवेत् । "इदमात्मविज्ञानं स्वाद्यात्मिकत्वस्ये जायतस्तत्तात्पर्यं वती, यद्वानिनामहम्, पुद्गल, आत्मत्वस्य वा प्रतीयते । इदं तस्मादात्मविज्ञानात्पृथङ्नास्ति, यस्य नामचित्तमान-गम्यस्ति । तस्यापरं नाम "तथा गतगर्भं" इत्यप्यस्ति । स तथा गतगर्भः स्वभावात् सर्वथा निर्दुष्टो वती, परन्तु वस्त्रे दोषः विकारेण सर्वथा आवृत-कारणात् इदं स्वविशुद्धत्वस्येऽर्थात् पूर्णचित्तत्वस्ये, यो न विषयी न च विषयो भवति, सत्यतः यथार्थत्वस्ये नैव परिशुद्धो । सत्य "तथ्यता" "सत्यता" "भूतता" धर्मिणात्, निर्वाण, नित्यसमता, अद्वयमित्यादीनि नामानि भवन्ति।

एतस्यानुभवः सत्यग्राहिबुद्ध्या सम्यग्ज्ञानेन वा जायते । एतदेव सम्यग्ज्ञानं चरम-
तथ्यबोधत्येकमात्रं साधनमस्ति । अयं च निर्धिकात्मीऽस्ति । चिकित्वाः स भवति
यस्मात् जडचेतनयोर्नानात्वं प्रतीयते । तदेवालयविक्रानं यदा एतत्समस्तमिध्या-
धारणाभिर्विमुच्यते, तदा तस्य निर्वाणप्राप्तिर्जायते । प्रत्येकव्यक्तिश्च तथान्न-
स्वल्पेऽवस्थितो भवति । इत्येकं च संकायतारे शाश्वततथ्यं प्रतिपादितं भवति ।

शांकरवेदान्तो यद्व्यावहारिकपारमार्थिकसत्यस्य चार्ता कथिता
वर्तते ता तांशुक्तिसत्त्वं पारमार्थिकसत्यस्यादाय त्थीकृता वर्तते, तथैव वर्णनं
विज्ञानवादेऽप्युपलभ्यते । वेदान्तमते समस्तस्य जगतो मूले एक स्वात्मा ब्रह्म वा
वस्तुत्वेण विराजमानमवलोक्यते । समस्तपुण्यः मायाशक्तिकारणात् तस्यैव विवर्तो
भवति । वस्तुनि चिकित्वा- न भवत्यतः आत्मा समग्रविकल्पात्परो भवति ।
आत्मनो ज्ञानात् पुण्योत्पत्तिः, स्थितेर्नाशस्य च वर्णनात्, ब्रह्मणो सङ्गत्वेण
क्रियते, किन्तु वास्तविकत्वेण ब्रह्म आत्मा वा समस्तप्रकारलक्षणेभ्यः परो
वर्तते, अतः सोऽवाङ्मनतगोचरतत्त्वभूतो भवति । तत्त्वज्ञानादज्ञानस्य निवृत्ता
जातायां सत्यां जीवात्मा स्वपरमार्थस्वल्पेऽवस्थितिष्ठते ।

“अविद्यास्तमयो मीढः” इत्युक्त्वा आचार्यकुरेश्वरः एतदेकं
तथ्यं लक्षयति । माण्डूक्योपनिषदः गीष्पादकारिकायां आचार्यगीष्पादमहानु-
भावाः कथितवन्तो यद् न परमार्थबुद्ध्या निरोधो भवति, न वा जगत
उत्पत्तिरेव भवति ।

“न निरोधो न व्योत्पत्तिर्न बद्धी न च साधकः ।
न मुमुक्षुर्न विमुक्त इत्येषा² परमार्थता ॥”

एतस्याः कारिकायाः आरभ्य भाष्यन् आचार्यः शंकरः कथयति यत् -

उत्पत्तिप्रत्यययोरभावाद् बद्धादयो न तन्तीत्येषा परमार्थता ।

अथमुत्पत्तिप्रत्यययोरभाव इत्युच्यते दैवतस्यासत्त्वात् । “यत्र हि दैवतमिव
भवति “यदिदं नानेव पश्यति” आत्मीयेदं सर्वम्” ब्रह्मीयेदं सर्वम्” एवेवादिशतीयम्”
एवं सर्वं यदयमात्मा” इत्यादिनानावृत्तिभ्यो दैवतस्यासत्त्वं सिद्धम् । - - - -
- - - न हि निधौ मनति सुषुप्तौ वा दैवतं गृह्यते । अतो मनो विकल्पनाभावे
दैवतमिति सिद्धम् ।

उपरि प्रतिपादितानाशुद्धरणानां तुलनया स्पष्टमेव परिहायते

यदुपनिषत्प्रतिपादयमाद्दैवततत्त्वमेव [निविष्टब्रह्मेव] महायानतत्त्वदायस्य विज्ञान-
वादे विमुद्धयितम्, विज्ञानं वा, शून्यवादे च शून्यमेव परमार्थतत्त्वं प्रतिपादित-
मस्ति । विज्ञानवादशून्यवादयोः निराकरणं वेदान्तसूत्रस्य तर्कवादे कृतं वर्तते ।
एतस्य शोधप्रबन्धस्य विषयः तत्त्वमीमांसाया अभावाद् तेषां सर्वेषां तर्काणां
प्रमाणानाञ्च अशेषस्थापनं नात्यन्तआवश्यकता भवति ।

उक्त विवेचनेनैतत्स्पष्टं जातं यत् प्रपञ्च इव मनोऽपि एतं व्याच-

चारिकं वस्तु वर्तते, तस्योत्पत्तेः स्वल्पस्य च वर्णनं वेदान्तस्य सुष्ठुप्रक्रियान्तर्गतं
पूर्वमेव वर्णितम् । मायायाः अर्थाद् प्रकृत्योः परिणामः मनोऽस्ति ।

कृतश्रुतानां सात्त्विकलेशैः जनत उत्पत्तिर्भवति तैरेव चेन्द्रियाणि उत्पद्यन्ते इति

तु पूर्वमपि प्रतिपादितम् ।

प्रमाकरणस्यैव नात्र प्रमाणमस्ति प्रमातामान्यस्य तत्रान्य चैतन्य-
मस्ति । अन्तःकरणे मनाति वा वृत्तिरूपद्वयोः । उभं वृत्तिरपि क्ततः परि-
णागम्येवास्ति । "कामः संकल्पः" इत्यादिश्रुत्येवास्तित्यति यद् तत्रास्ति अपि
वृत्तयोऽन्तःकरणस्यैव परिणाममूलाः वर्तन्ते । उभं वृत्तिरपि अन्तःकरणस्यैवेका-
वृत्तिरस्ति । अहम्यदार्थविषयस्य ग्रन्थिभावात्तदन्तःकरणस्यैव कल्पेण धर्म-
स्वाभापि कालादिरपि अन्तःकरणस्य वृत्तिरिति स्थापितं, एतस्मिन्नुभयो
कल्पेण तयो न जायते । अनेकभाषायां न विद्यतेति, यद् यदि अन्तःकरण-
मिन्द्रियमस्ति, तदा अहमनुभवे तस्य भावं त्वं भवेत् १ इन्द्रियाणां अग्रत्ययत्वात् ।
एतस्योदितं तत्राधानं भवति, यद् अन्तःकरणमिन्द्रियं नास्ति यतोहि अन्तःकरण-
स्येन्द्रियत्वे किमपि प्रमाणं नास्तिः -

"इन्द्रियेभ्यः परादृश्या अर्थेभ्यश्च परं मनः ।

मनस्तस्य परावृत्तिर्बुद्धिरात्मा महान्वरः ॥"

इति श्रुती इन्द्रियात्पुण्यं मनसो निर्देशो यतोऽस्ति । "मनः कर्तव्यीन्द्रियाणि" इति
श्रुतिवाक्ये नापि मनस इन्द्रियत्वं नैव सिध्यति । यद्यपि मनोऽपिन्द्रियमस्ति,
तथापि इन्द्रियमातृत्वायाः पूर्तो अनेन न कश्चन विरोधो न भवति । अतः
कतिपय वेदान्तचार्याः मनस इन्द्रियत्वमपि नाङ्गीकुर्वन्ति । यथा तत्र-
पुन्यः मायोपकल्पितः, तथैव पारमार्थिकदृष्ट्या मनः एकः कल्पितमदार्थ

स्वास्ति, परन्तु व्यावहारिकदृष्ट्या सुष्ठिप्रक्रियायामपंचीकृतभूतानां तात्त्विक-
कारिणः मनस उत्पत्तिः प्रतिपादिता वतीति ।

एतेन सप्रमाणिवेद्येन मनस्तत्त्वविषयकोऽयं परिणामः निःसरति यत्
मनोऽन्तःकरणं वा मायाजन्यमस्ति, अर्थात् प्रकृतेः अपन्चीकृतभूतानां तात्त्विककारि-
णः मन उत्पद्यते । मनोऽन्नस्य परिणामो भवति, अर्थात् अनेन पुष्टं भवति । सुष्ठि-
रिव मनोऽपि अनादि अस्ति, किन्तु आत्मनस्तत्त्वज्ञानेनाविद्या तत्कार्यमन
आधीनां नाशो जायते । इत्युक्त्य तत्त्वज्ञानमविद्यायाः कार्यत्वमनसो नाशस्य
कारणं भवति । अविद्याया अयं प्रलय स्वभावो भवति । अविद्यैव अन्यस्य कारण
मेतस्याश्चाविद्यापर पर्यायवाच्यायाः मायायाः नाशो विद्याधिरोधिततत्त्वज्ञाने-
नैव जायते, उपासनाया यज्ञादिकर्मणा वा न । अत एवोपनिषदित्पुष्टं प्रति-
पादितमस्ति यत् नेदं यत् इदमुपासते इति । निष्कामभावनाया ईश्वरार्पणमुद्रया
वा कृतं शास्त्रप्रतिपादितं नित्यनिमित्तिकादिकं कर्म अन्तःकरणशुद्धेः कारणं भवति ।
वैष्णवाचार्यैः प्रतिपादिता भक्तिः, उपासनाया एव स्थान्तरितं नाम भवति,
सा च ब्रह्मतत्त्वे निरन्तरं चित्तस्य संयोजने कारणं भवति । उपासनायाः प्रतीक्षा
अज्ञानेन सह कश्चन धिरोधो नास्ति, यतोहि भक्तिरुपासना वा संयादिभूतस्यैव
भवति । एतस्य चित्तवर्तनं शोधप्रबन्धस्यास्य सप्तमाध्याये करिष्यते ।

इत्युक्त्य मनः शरीराभ्यन्तरीयाणाम्, अपन्चीकृतभूतानां तात्त्विक-
कारिणस्तन्मप्रायाः {यथार्थज्ञानस्य} करणं भवति । केचन आचार्याः मनस इन्द्रिय-
त्वं नाङ्गीकुर्वन्ति, अन्ये च मनस उभयात्मकत्वं स्वीकुर्वन्ति । अत एव मनुस्मृतौ
प्रतिपादितमस्ति यत् -

"एकादशं मनोहेयं त्वगुणेनोभयात्कम्"

इष्टत्वन्य मनस एतदेव तद्वर्णं त्वत्पञ्चावगन्तव्यम् । न्यायविशेषिक-
दर्शनाभिमतं मनसो नित्यत्वमित्त्वं निराकृत्यते । धृतिपुष्टिपिरोधकारणाद्यन-
तः पथः समीचीनपदवीमधिरोहति । शांकरवेदान्तः केवलं धृत्वाधारेणैव दर्शनं
नास्ति । धृतिगुण अनुभवाधारेणैव तत्र तत्त्वनिर्णयो विधीयते । सांख्ययोग-
दर्शने च मनस एकाग्रतायाः मनोनिरोधस्य च वर्णनमस्ति, मनसो नाशस्य तत्र
तद्वर्णं नास्ति । अत एव वेदान्ततूत्रे सांख्ययोगदर्शनयोः निराकरणम् -

"एतेन योगः कृत्तु प्रत्युक्तः" [2/1/3]

इत्यनेन तूत्रेण क्रियते । सांख्यदर्शने प्रधानं [प्रकृतिं] स्वतन्त्रस्येण
कारणमङ्गीकृतमस्ति, तेनैव च महदहंकारादिकार्याणामुत्पत्तिर्जायिता वर्तते,
किन्तु लोके वेदे चैवभूतस्य स्वतन्त्रप्रधानस्य तत् उत्पद्यमानानां महदादिकार्या-
णाम्पि कुत्रापि प्रतीतिर्नास्ति । योगदर्शने च सांख्यप्रतिपादितस्य स्वतन्त्रप्रधानस्य
तत् उत्पद्यमानस्य महदादिकार्यस्य च स्वीकारो वर्तते । पूर्वोक्ततूत्रेण तस्यैव
खण्डनं भवति । किन्तु योगः सम्यग्दर्शनस्य सम्यग्ज्ञानस्य घोषायो भवति, तस्य
विधानमन्योपनिषदयपि कृतं वर्तते । अतः सम्यग्ज्ञानोपायदृष्ट्या योगस्य निरा-
करणं नास्ति । सांख्ययोगो द्वावपि द्वैतवादिनामनो नतावात्मन एकत्व-
मङ्गीकृतः । अतो द्वैतवादिवेदान्तदर्शनमपि द्वैतवादिनं सांख्ययोगं नैव सहते ।
वेदान्तदर्शनं ज्ञानस्य नित्यतां साधयति । यतोहि "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म"
एतदेव ब्रह्मणः स्वल्पलक्षणमस्ति । अन्तःकरणवृत्तेस्त्वयनाशाभ्यां ज्ञानोत्पत्तिः
नाशप्रसङ्गश्च जायते । अनुमानप्रमाणद्वारा ज्ञानस्येतां नित्यतां पञ्चदशीकार

आचार्यो विद्यारण्यः साधितवान् । अनुमानप्रकारश्चेत्तत्त्वम् - विवादाध्यासिता
संविद्, स्वाभाविकभेदज्ञान्या, उपाधिपरामर्शान्तरेण अविभाव्यमानभेदत्वात्
गगनवद् - इति । अर्थात् संविद् ज्ञानं वा स्वाभाविकभेदज्ञान्यस्ति । उपाधि-
ज्ञानं विना अर्थात् घटपटाद्युपाधिज्ञानं विना संविदिभेदानुभवो नैव जायते यथा
आकाशमेकमभिन्नं वस्तु भवति तथापि घटपटाद्युपाधिकारणात् घटाकाशः गटा-
काशाद् भिद्यते किन्तु वास्तवस्थेन आकाशे कश्चन भेदो न भवति ।

द्वितीयः प्रयोगश्चेत्तत्त्वम् - शब्दसंविद् स्पर्शसंविदो न भिद्यते
संवित्त्वात्, स्पर्शसंविद्वत् । अर्थात् शब्दज्ञानं स्पर्शज्ञानान्न भिद्यते ज्ञानत्व-
कारणात् स्पर्शज्ञानमिव । यदा एकस्यैव ज्ञानस्योपाधिकभेदेन भिन्नव्यवहारस्यो-
त्पत्तिर्मवितुमर्हति, तदा वास्तविकभेदकल्पना गौरवगृह्यता, त्वान्नोचिता प्रति-
भाति । अतोऽन्तःकरणस्य वृत्तिभेदेन ज्ञानानामर्थात् शब्दज्ञानस्पर्शज्ञानाद्विज्ञानानां
भेदो लौकिकव्यवहारार्थं सिध्यति, एतेषु ज्ञानेषु भेदाङ्गीकार आवश्यको नास्ति ।

वेदान्तमते मतोऽन्तःकरणस्य चोत्पत्तिः पूर्वं ज्ञापिता वती ।

एतदपि प्रतिपादितमस्ति यत् मनः पारमार्थिकनित्यमदार्थो नास्ति, अपितु अयमेकः
भीतिकः पदार्थः वतति, तच्चमध्यमपरिमाणविशिष्टं भवति । मनोऽन्तस्यैव परि-
णामभूतमस्ति । मनः इन्द्रियमस्ति, तस्य प्रत्यक्षविषयत्वमपि भवतीति आमती-
काराः आचार्यश्रीमद्वाचस्पतिमिश्रहानुमावा अपि कथयन्ति । एकमेवान्तःकरणं
मनो वा संज्ञ, निश्चय, गर्भ, स्मरणार्थं चतुष्प्रकारवृत्तीनां कारणं प्रयुज्यते
मनो बुद्धिरहङ्कारविद्यताड्यां संज्ञां लभते । इदञ्चान्तःकरणमन्तरकरणमस्ति
अर्थात् शरीराभ्यन्तरीयाणां कामसंख्यादिधर्माभ्युत्पादने साधारणकारणं भवति ।

इत्यस्य यद्यपि ज्ञानयोगेन नित्यमस्ति, तथापि अन्तःकरणस्य वृत्तिसेव-
 कारणात् तन्निमित्तमपि अन्यं प्रतीयते । आकीर्णविकल्पे येषां संबोध्य-
 ताया विषयस्य तन्निमित्तमपि वर्णनमस्ति तेनामप्युपयोगः उक्त उक्तोत्पादने
 एव भवति । अनुभावापारेणापि वेदान्तदर्शनस्थेन नतं युक्तिसंगतं निर्दोषमपि
 सिध्यति । सर्वज्ञानान्वयस्याकानुबोधोऽस्ति यत् जाग्रदवस्थास्वप्नावस्था सुषुप्ति-
 त्वावस्थायाञ्च एकस्याविद्यतेः ज्ञानस्य वा अन्वयोऽस्तोभ्यते । अन्तःकरणं
 जाग्रदवस्थायां स्वप्नावस्थायाञ्च वर्णनं भूतास्वकीयं कार्यं करोत्येव, किन्तु
 सुषुप्त्यवस्थायां मनः स्वकारणमाविधायां विधीयते । सुषुप्त्यवस्थायां वृत्ति-
 रहितचित्तं मनः न ज्ञानेति नानुभवति, न च शरीरादिं कापि विषयमेव चाऽनु-
 भवति । तन्नान्तःकरणस्य प्रत्यक्षं सर्वथाप्येव भवति । अत एव मदीयं मनः बुद्धि-
 मदीयं मनः गूढम्, विष्णुं विक्षिप्तमित्याद्यनुभवाः सर्वथाप्येव जायन्ते । अन्तः-
 करणस्य प्रत्यक्षं स्वयमन्तःकरणद्वारानेव जायते अर्थात् स्वयमन्तःकरणं कुरिषि
 कार्यं कुर्यात् स्वयञ्च विषयोऽपि शब्देदिति नैव तन्मयम्, यतो हि लोके कर्तृत्वकर्तृत्व-
 योर्विरोधो दरीदृश्यते । अतः सुषुप्त्यवस्थायां "अहं स्वमत्वात्स्य नैव जिज्ञिष-
 द्रावद्" एवम्भूत परावर्तस्य तावित्तेनद्वारा स्वीकार आचर्यको भवति । तावि-
 चेतनमर्थात् आत्मा स्वयंप्रकाशो भवति । तः जाग्रदवस्थायां अन्तःकरणस्य वृत्ती
 बुद्धि-दुःख-क्रोध-कामादीः तावत्करोति, सुषुप्त्यवस्थायां य वृत्तिसूत्र-
 स्वकारणाविधायां विधीनान्तःकरणमपि प्रकाशते । अतोऽन्तःकरणं तदीयाः
 वृत्तायाम् वेदान्तमते ताविधास्याः ताविद्वारा प्रकाशयमानाः वा स्वीकृताः तन्नि

पारचात्त्यमनोविज्ञानस्य के ये तन्महाकाः मनः ॥१॥ केवलं

नाडीतन्त्रानम् अर्थात् तैत्तिरीयान्त्रिकं [ज्ञानवादी तन्तुः] तथा गौडरनर्थात् [अर्थात्
क्रियावादी तन्तुः] इत्येवं त्वत्वे स्वीकृत्य, तथा च ॥२॥ अस्तित्वस्य विविक्त-
केषु विन्म-विन्मज्ञानानां केन्द्रस्थानीकृत्य, ते अन्तर्बुद्धस्य तथा कामक्रोधा-
दनुभवस्य स्मृतिज्ञानस्य प्रत्यक्षिज्ञानस्य वा शिवायि तन्मन्त्रं समाधानं नैव कर्तुं
शक्यन्ति । तेषां पुरस्तात् अं प्रश्नो कण्ठावस्थायी कर्तुः - यद् किमिदं नाडी-
तन्त्रानम् ? अन्तर्बुद्धकोषाणां समुद्रस्य कार्यमिति, त्वयं चेतनचेतनं वा वक्षते ।
तत्पञ्चावस्थायां वाह्यविशेषः तैत्तिरीयाणां तन्मन्त्रां भावेऽपि रैरिनागामके पक्षार्थे
चित्रनिर्माणावाकाच्य तूष्पादिः प्रकाशभावेऽपि स्यान्निष्कलाः विविन्नपदायानां
रंगस्यस्य आकारप्रकारस्य च प्रत्यक्षं कथं स्यात् ?

ते स्मृतिज्ञानस्य प्रत्यक्षिज्ञानस्य व्याख्यां कर्तुं शक्यन्ति ?
विशेषतया परामनोविज्ञानस्य दृढ दूरदर्शनादिविशेषानुमानानां व्याख्या पारचा-
त्त्यमनोविज्ञानेन नैव कर्तुं सम्भाव्यते । पश्चिमदेशस्य यो विद्वान् प्रकृतेषुर्जा-
त्यस्वरिपायस्य मनोऽद्भुतीकरोति तस्यापि पुरस्तादर्थं प्रश्न उपस्थितो भवति -
यद् गौडरनोक्तिकतरादिषु वा एतस्य युगात्मकारिणावस्य चेतना भवति, वा नवा ?
तुषुष्ट्यवस्थाया अनुभवः तेषामेव जायते, किन्तु पश्चिमदेशस्य मनोविज्ञानेनैतस्य
सम्यग्व्याख्या अपि नैव सम्भाव्यते । पारचात्त्याः ये मनोविज्ञानिकाः अन्तर्चेतना-
चेतनादिविशिष्टानुभवस्थानीकृत्य व्याख्यातुं प्रयत्नन्ते, तेषामपि पुरस्तादर्थं प्रश्नः तद्-
वर्षिका एव भवति यदन्तः अन्तर्चेतनाचेतनाद्वयवस्थानां तादात्म्यकारकं किं मन
स्थास्ति, अन्तो विन्मा काचित् तत्ता वा, वा अन्त एतात्तावस्थानां प्रकाशनस्य

एतत्कथनस्य वा तादृशं ददाति ।

मनसः तद्व्यवस्थितस्य तद्वीच सम्यग् तद्व्यवस्थितस्य तद्वीच क्रियाकलापा-
नास्य वाच्यस्य गत्यादयः न श्वेतसाधनस्य न वाच्यस्य मनोविज्ञानं केवलं कथन-
मात्रादिव विज्ञानं श्वेत ।

सांख्ययोगयोर्बेदान्ते च चित्तिवत्तत्त्वः स्वीकृतः कारणम्

मनसः प्रत्यक्षं मनसः तत्पूर्णकार्यकलापानां च युक्तितन्त्रं तत्साधनं तारत्ये नोप-
लभ्यते । अतो भारतीयमनोविज्ञानस्य योगदानमेतस्मिन् क्षेत्रेऽत्यन्तं महत्त्वपूर्णमस्ति ।

न्यायबौद्धिकं भारतीयं दर्शनमपि योगजगती-
कृतम् । योगदर्शनम् भारतीयमनोविज्ञानस्य तथा आधुनिको वर्तते यत्र मनसो

लौकिकानुभवस्य परामनोविज्ञानस्थानलौकिकानुभवस्य च सम्यग् व्याख्या उपलभ्यते ।

योगमार्गस्य साधकाः स्वानुभवाद्वारेण स्वस्फुटारकमनुभवं न केवलं प्रत्यक्षमेव दुर्बन्ति
अपितु अयोगिनामपि पुरस्ताद् एतान्य लौकिकतथ्यानि प्रत्यक्षेण तेषां प्रागापि-
मपि साधयामासुः ।

बौद्धदर्शनस्य विज्ञानवादः यः मनसो क्षणिकत्वं प्रमादस्वभावे च

स्वीकरोति, तथा "आत्मा" नामशून्यं शब्दमपि नाङ्गीकरोति तदपि

योगद्वारा उद्दिष्टलौकिकतथ्यो वा ना स्वीक्रियते । अपि तु बुद्धदर्शने योगे

तत्साधो वा अत्यन्तं बलं दत्तमस्ति । एतत्पूर्वमेव प्रतिष्ठापितमस्ति यत् कतिपय-

विदुषा मनसो तद्व्यवस्थितस्य तद्वीच वर्णितो विज्ञानवादः शून्यवादो वा वेदान्तस्य

स्वानुभवात्करोति तद्व्यवस्थितस्य तद्वीच वर्णितो च कतिपयपरिभाषिकविज्ञानवादानुसार-

मस्ति । अथवा बुद्ध्या वेदान्तविज्ञानस्य विषये वर्णितस्यापि विज्ञानवादस्य

शून्यवादस्य च पुनश्च निराकरणस्यावश्यकता नैव सिद्ध्यति । वेदान्तदर्शनस्य
द्वितीयाध्यायार्म्भोद्देशे विज्ञानवादस्य शून्यवादस्य च सिद्धान्तानां निरा-
करणमनोविजुं शक्यते ।

इत्यतश्च वेदान्तमते पुनश्च इयं मनोऽपि एकः भाषिकवचार्थो
यति । अनया रीत्या तत् चित्तोः चित्तोऽपि वक्तुं शक्यते । वेदान्तस्य सुष्ठु-
प्रक्रियायां मनस उत्पत्तेः वर्णनं पूर्वमेव प्रतिपादितमस्ति ।

न्यायवेरोधिकृतमर्थं युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिः मनसः तिस्रो हेतुभ्येण
प्रतिपादिता अस्ति, अतस्य केनचित् निराकरणं कृतमस्तिः दीर्घकालीनप्रवृत्त्यादी
युगपद्वयाद्विज्ञानैविकोत्पत्तिप्रतीतिः अवधारित्यकारे नोन्निवृत्त्याच्च तदसिद्धेः ।
न चात्र कृमिकान्तकल्पना प्रत्यक्षविरोधात् । इति ।

न्यायवेरोधिकृतमर्थं च युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिः मनसो गुणानस्य हेतुः
स्वीक्रियते, दीर्घकालीनप्रवृत्त्यादी अवधारिते च एतस्यगन्धादिपञ्चज्ञानानामेकैवोत्पत्तिं
श्रमजन्यामुक्त्वा तद्वृत्त्यं अवधारितमस्तीत् । तावत्पर्यन्तं ज्ञानस्य प्रसङ्गं न
वक्तुं शक्यते, यावत्पर्यन्तमनुभवे एतस्य ज्ञानस्य अपि वाधो न भवेत्, किन्तु
एतन्मूलो वाधोऽनुभवे नावगच्छते । अतो न्यायस्यः प्राप्ताधिको नैवाङ्गी-
करणीयतया अस्ति ।

वेदान्तमतेऽपि ज्ञानावस्थानि ज्ञाः एकैवानेकानि ज्ञानानि
सुष्ठुन्तोऽवगतोऽवगतो । वेदान्तमते इन्द्रियनिमित्तानिन्द्रियनिमित्तमूलानां
व्यवहारिभ्युत्पत्त्यवस्थां कथिता यति । एतत्पूर्वमेव प्रतिपादितमस्ति चैव-
यते मनोऽभावेन्द्रियस्यैव स्वीकृतमस्ति, तस्येन्द्रियमपि चाङ्गीक्रियते । एतत्किन्

गते जनः स्वाहिविषयस्य गृहणे उपयोगितया अङ्गीकृतमिति । विषयान्तरे
यदाचित्तमागतत्वं भवति, तदा विषयसन्निहितकारणादपि चित्तं विषयं नैव
गृह्णाति, उ/त्पन्नं जन उभयात्मकमिन्द्रियं स्वीकृतमिति ।

यैतदपि पदार्थः सामान्यविशेषात्मकः स्वीकृतो भवति । तस्य
ज्ञानन्ताः गुणाः स्वीकृताः भवन्ति । अनेकानिष्ठायादेवेकस्यैव पदार्थस्यानेक-
स्वाभावं वर्णयति । अतः स्वम्पुकारकं ज्ञानं विषयात्मकज्ञानस्यैव भोष्यते ।
अनेकानिष्ठाविज्ञानानुसारं तेषां पदार्थानां ज्ञानस्यानेकात्मकत्वात् संज्ञाया-
न्तर्गतस्य ज्ञानस्युं भवतीति, संज्ञाज्ञानस्य नैव प्रमास्येव पदार्थज्ञानस्यैव वा वस्तुं
भवति ।

अतो विभिन्नवृत्तीनां पश्चात् कस्माप्येकस्य शाश्वतधेनस्य
स्वीकार एतद्व्यप्यावश्यको भवति, यतोहि तदीय विभिन्नचित्तवृत्तिद्वारा
उत्पन्नज्ञानानां गूले तस्य समन्वयात्मकः अवयव एकः शाश्वतयोग्यपदार्थोऽवश्यं
भवेत् । यैतदपि ज्ञात्वा संज्ञेयविकासशाली चापि भवति, किन्तु यः पदार्थः
संज्ञेयविकासशाली भवति, तस्य परिणामित्वेनैव स्वीकार आवश्यको, न तु
शाश्वतोऽपि । अतः शाश्वता परिणामित्वेन तस्मात् सांख्ययोग्येदानीं
व स्वीकृता भवति, अधिकायां वृत्तिसंज्ञा प्रतीयते ।

अन्तःकरणस्थानप्रयत्नाः-

मनसो नोतिव्यपदार्थमङ्गीकर्तरि वेदान्तद्वयेऽपि मतौऽन्यथा

अतो मनः स्वादिविषयस्य गृहणे उपयोगितया अनुगृहीतमस्ति । विषयान्तरे
यदा चित्तमागतं भवति, तदा विषयतन्निहितकारणादपि चित्तं विषयं नैव
गृह्णाति, अतएव मन उपधात्मकमिन्द्रियं स्वीकृतमस्ति ।

अतएव यद्वैयर्थ्यः साधन्यविशेषात्मकः स्वीकृतो भवति । तस्य
जागृताः सुषाः स्वीकृताः भवन्ति । अनेकान्विषयादेनेकस्यैव यद्वैयर्थ्यानेक-
त्वात्तां दर्शयति । अतः स्वस्मृकारणं ज्ञानं निश्चयात्मकज्ञानस्यैव गोचरं ।
अनेकान्विषयान्ताभ्यामुक्तं तेषां यद्वैयर्थ्यानां ज्ञानस्थानेकारणकत्वात् संश्लेषा-
न्वयस्यैव जागृत्युं शक्नोति, संश्लेषात्मकं नैव पृथगस्यैव यद्वैयर्थ्यान्वयेन वा यज्युं
शक्यते ।

अतस्तौ विभिन्नवृत्तीनां यदाच उत्साध्यैकस्य शाश्वतयेतनस्य
स्वीकार एतद्वैयर्थ्यात्प्रयोज्यो भवति, अतोहि तद्वैयर्थ्यात् विभिन्नचित्तवृत्तिद्वारा
उत्पन्नज्ञानानां मूले तस्य समन्वयात्मकः एवमेव एकः शाश्वतयेतनयद्वैयर्थ्यात्
भवेत् । अतएव आत्मा संश्लेषविकाशजाली चापि भवति, किन्तु यः यद्वैयर्थ्यः
संश्लेषविकाशजाली भवति, तस्य परिणामित्वेनैव स्वीकार आवश्यको, न तु
शाश्वतोऽपि । अतः शाश्वता परिणामित्वेनैव तत्साक्षात् सांख्ययोगेदान्तेषु
व स्वीकृता भवति, अधिकतया बुद्धिसंगता प्रतीयते ।

अन्तःकरणस्थान्मयता:-

अतस्तौ भीतिव्यद्वैयर्थ्यात्प्राप्तौ भवति चेदन्तःकरणेऽपि अतस्तौऽन्मयता

स्वीकृतं । "अन्नमयं वै मनः" इत्युक्तिः एतदेव तथैव सूचयति । अर्थात्
मनोऽन्नस्य विकारभूतमस्ति । तस्मात्तत्कारणस्याप्यनुभवोऽस्ति, यद् मादृक्कृत्य-
त्वेने मनोदशा परिपश्यति । वेदान्तानुसारमिदं कथनं श्रुतिप्रमाणद्वारा पुष्यति ।
यथा -

"अन्नमक्षितं नैवा विधीयते । तस्यैव त्वधिकृतो
स्तत्पुत्रीषं भवति । यो मध्यमस्तन्नां तम् ।
यो विकृतः तन्मनः । - - - - अन्नमय
हि तौम्यमनः ।"

पूर्वोक्तं कथनं न केवलमुपनिषत्प्रमाणेनैव सिध्यति, अपितु संसारस्य
तथैव जनाः अनुभवेनैव एतत्तथैव बोधयन्ति । अनतोऽन्नमयस्या तात्पर्यं केवलमेतदेव
वर्तते यदन्नस्य तूभांशः मनः बोधयति, न च अन्नं मन उत्पादयति ।

अथवा त्मिक्ततायनायां अनतो नैर्न्यायमाहारशुद्धेः कारणता

उचिता भवति -

"आहारशुद्धौ तत्त्वशुद्धिः तत्त्वशुद्धौ धृष्टात्मवृत्तिः ।
स्थूलतन्मये तर्गुंधीनां विप्रमोहः ॥"

मनसः शुद्धौ तत्त्वै एव क्लृप्तं मानसजीवनस्य परमावस्थस्य अर्थात्
आत्मनः साक्षात्कारस्य त्वृत्तिः निरन्तरं जागृतातिष्ठति एतेन च दुःखस्या-
त्यन्तिक नाशः परमानन्दप्राप्तित्यो लोकाव सिध्यति ।

-
1. छान्दोग्योपनिषद् - 9/5/1.
  2. " - 7/2/6/1.

प्राग्निवेद्यनस्य पश्चाद् मनोविषयकसमीक्षायाः पश्चाच्चेदानीं
मनसो निष्कृष्टस्वल्पस्य संक्षिप्तवर्णनमप्रासंगिकं न भविष्यति । मनोविषये
तुलनात्मकपरोक्षकरणेन वेदान्तसम्मत मनोविषयकमान्यता प्रमाणेन पुष्टा,
युक्तिसंगता अनुभवानुकूला च सिध्यति । मनसो व्यावहारिकतत्त्व स्वीकृता
वती यतोहि समग्रपुण्यत्रयैव व्यावहारिकतत्त्वा वेदान्तमतेऽङ्गीकृता भवति
समग्रपुण्यत्रयं च चित्तावध्यस्तो वती, इति दृष्ट्या घटपटादिरिव मनोऽपि
चित्ता अध्यस्तमारोपितं कल्पितम् भवति । विज्ञानवादिनो बौद्धा अपि
तावृत्तिकतत्त्वं पारमार्थिकतत्त्वेति भेदद्वयं स्वीकुर्वन्ति । तन्मतेऽपि केवलं
विज्ञानमेव पारमार्थिकं तत्त्वं भवति । यथा तमुद्रस्य तरङ्गः क्वचन भेदो न भवति
तथैव विज्ञानस्यापि चित्त्वा क्वचन परिणामो न भवति । चित्ता कर्मणां चयनं
भवति, मनसा तत्त्वं चिद्यनं भवति विज्ञानेन च दृश्यस्य ज्ञानं भवति । तत्पुतो-
र्यं तयोऽपि भेदः कल्पितो भवति । केवलमज्ञानिनां बोधनाविधायविज्ञानस्य
सागरेण सहोपमितो वती ।

*चित्तेन चीयते कर्ममत्ता च विचीयते ।

विज्ञानेन विज्ञानाति ह्ययं कल्पेति पंचमिः ॥

बालानां बुद्धिमत्त्वादात्तं ह्युदधिर्यथा ।

तरंगवृत्तिसाध्यं दृष्टान्तो नोपनीयते ॥*

विज्ञानवादे केवलमालयविज्ञानस्यैव सत्ता स्वीकृता कर्तुं वदति, एतद्विज्ञानमात्रं च ध्ये ध्ये परिवर्तनीयं भवति । हीनयानतादिभिः स्कन्धधातु आयतनादि-
पदार्थाः कल्पितत्वेणाङ्गीकृताः सन्ति । वेदान्तशास्त्रमारोपापवादाम्नां
निष्प्रयत्नब्रह्मतत्त्वस्य विस्तारेण व्याख्यां करोति, किन्तु विज्ञानवादः तन्मा-
रोपापवादावपि न स्वीकरोति । लंकावतारसूत्रे कथितमस्ति -

"समारोपापवादो हि चित्तमानेन विद्यते ।

समारोपापवादेशु ते धरन्त्यधिपश्चितः ॥"

अन्यत्रास्मिन्नेव ग्रन्थे पुद्गलादयः केवलं चित्तमात्रस्य विकल्पत्वेन
कथिताः सन्ति, यथा -

"पुद्गलः तैत तिस्रस्कन्धाः प्रत्यया अणवस्तथा ।

प्रधानमीश्वरः कर्ता चित्तमात्रं विकल्पते ॥"

अद्वैतवेदान्ते मन एव प्रपञ्चकल्पनायाः कल्पकत्वेन बोधितं वदति ।
बन्धमोक्षयोः कारणमपि मन एव भवति । मुक्तिकोपनिषदि मनसो म्युदयस्य
नाशः कथितो वदति, मनोनाश एव च "महोदय" इति कथ्यते ।

"मनसोऽम्युदयोनाशो, मनोनाशो महोदयः ॥"

"मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः" इत्युक्त्या मनसो महत्त्वं
विशेषत्वेनादधाति । अनया कृत्वा विज्ञानवादवेदान्तयोरत्यन्तं तादृश्यं परि-
हायते । एतस्मादेव कारणार् कल्पितत्वेऽप्यवाचार्याः शंकरस्य मायावादं बोद्ध-

वैज्ञानिकप्रमाणानुसारीकृतवन्तः मायावादस्य "अतयकात्म्यम्" ज्ञायुक्त्या वेदा-
न्तिभ्यस्तु "पुण्यन्तर्बोध" इति पक्षीं प्रवृत्तवन्तः, किन्तु तदीयमिदं कथं
वीक्षित्यं भवति । वेदान्तदर्शनं भाष्यकामात्मानं स्वीकरोति पक्षीसम्प्रदायं मायात्रय
तदतद्व्यापकनिर्वचनीया प्रतिपादयति किन्तु विद्वान्नादे तथा न भवति ।

आधुनिकविद्वानं सम्पूर्णजातो मूले एकां शक्तिं [एनर्जी] कल्पयति।
तस्य वैदरवदार्थः [भौतिकवादार्थः] एतस्या एव शक्तेश्च स्वत्वं परिणामो वा
स्वीक्रियते । "ऊन्सर्वेजन् आफ एनर्जी" अर्थात् शक्तौः भाष्यकताया मन्यवरताया-
स्वेदानीमास्थायुक्तत्वं प्रारब्धमस्ति । प्रतिद्वितीयिकविद्वान्वेत्ता डाउतरआर्थर
रडिङ्गटमहोदयः स्वचिरचितो "दी नेचर आफ दी फिजिकल वर्ल्ड" इति नामके
ग्रन्थे एतत्तत्त्वमपि विश्वं मूलमूलकता धारोपितमव्यक्तम्, प्रामाण्यवाङ्मयीकृत-
वानस्ति । तं च वैदरविषये स्वएफोर्डमहोदयस्य सम्प्रतिपक्ष्युल्लिखितवान् । तः
व्यावहारिकवेदिकस्य शक्तिपुंसस्य प्रतिक्रियया उत्पन्नवेदिकस्य च वर्णमपि कृतवान्।
एतत्तत्त्वमपि तन्मूले च एकस्याः शक्तौः कल्पना अद्वैतवादादस्यात्पन्नां समीपं गत-
वती, तथा एतत्तिद्वान्तमपि वेदान्तस्येति तद्विद्वान्तस्यैव पौण्ड्रं भवति, यद्
विद्वत्स्य मूले एकस्याः निर्विकल्पितशक्तौः तत्तां स्वीकरोति । एतेनापि
वेदान्तद्वारा प्रतिपादिततिद्वान्तस्य प्रामाणिकता वैज्ञानिकता च स्पष्टं प्रतीयते
भवति । अत एव वैदरिन्मन् शोधप्रबन्धे मनस्तत्त्वस्य वैज्ञानिकीं व्याख्यां विधाय
वेदान्तदर्शनस्यैव अतं प्रामाणिकं वैज्ञानिकस्य तिद्वान्तस्यैव दर्शितमस्ति । यतोहि
वेदान्तदर्शनस्य तिद्वान्तो न केवलं ह्योरनुभवस्य वा निष्कर्षायां निष्कर्षायमाणं भवति
अपि तु आधुनिकयुगस्य भौतिकविद्वानमपि [फिजिक्स्] एतदेव पौषयति । स्वाभि-

वराः रंगनाथीनन्दमहोदयाः स्वविरचिते "दी शैतीच् आफ दी उपनिषद्" तथा "वेदान्त एण्ड माडर्न साईंस" इत्यभिधानके च ग्रन्थे शतद्विधयमधिकृत्य सम्यक् प्रकाशं प्रकाशितवन्तः उक्तवन्तश्च यत् विभिन्नजीवचेतनायाः भूते एका तथाभूता विषयचेतनाधिराज्यमाणा वतीति या अनन्ता द्वापरहिता च वतीति । इयमेव चेतना मानवस्य तत्त्वभूत आत्मा अस्ति चित्ततरंगना वाश्च मौलिकसत्तात्त्वेण वतीति । तेषां कथनमस्ति यत् आधुनिकभौतिकविज्ञानमपि अद्वैतवेदान्तस्यैव अतं परि-
पोषयदस्ति ।

पाश्चात्त्यतत्त्वचिन्तनेऽपि स्थितानामहोदयो भैवाद्वैतवादे वतं दत्तवान् । स एकस्यैव भूततत्त्वस्य शरीरात्मानौ द्वौ पदौ अङ्गीकरोति । अनया हृद्दया हृदं भूततत्त्वं वेदान्तप्रतिपादितात्मानं संकेतयति ।

मनस आत्मना, शरीरेण जगता च सह सम्बन्धनित्यम्

न्यायवैशेषिकदर्शनम् - न्यायवैशेषिकदर्शने शरीरं भोगायतनमप्येन कथितमस्ति,

अर्थात् सुखदुःखादेः भोगस्याश्रयः शरीरमेव भवति ।

मनस्तु शरीरात्सर्वथा भिन्नं बाह्येन्द्रियाद्य भिन्नं शरीराभ्यन्तरीयमिन्द्रिय-
मस्ति । यथा अन्यानीन्द्रियाणि प्रत्यक्षादिज्ञानोत्पादने करणस्य [इन्स्ट्रुमेण्ट]
कार्यं कुर्वन्ति तथैव मनोऽपि करणमस्ति । बाह्यविषयाणामिन्द्रियेण सह सम्बन्धे
जाते तत्तदिन्द्रियेण सह मनतः संयोगो जायते, पुनश्चात्मनि विशेषगुणं ज्ञानं
इन्द्रियतंतुवत् मन उत्पादयति । इत्यन्येन्द्रियतंतुवत् मनः आत्मना सह संयुक्तं
सह बाह्यजगदात्मनोः मध्ये संयोजकस्य कार्यं करोति ।

सांख्ययोगदर्शनम् - सांख्ययोगदर्शने मनःकरणवर्गं अन्तःकरणयोगेण स्वीकृत-
मस्ति, किन्तु तन्मात्रा केवलं चित्तिजातितत्त्वमन्तर्गत्यापि
स्वीकृतं । कामतन्त्रवादयो धर्मा अन्तःकरणस्यैव भवन्ति, न तु आत्मनः ।
योगे सांख्ये चैतन्मते मनः त्रिगुणात्मकमस्ति, यथा द्रव्यस्य त्रैलोक्ये पदार्थाः
सांख्ययोगदर्शने त्रिगुणात्मकयोगेण स्वीकृताः सन्ति । अतस्तत्त्वस्य निरूपणे योग-
दर्शनं विशेषरूपेण महत्त्वज्ञानं करोति । यतो हि योगस्य संप्रयोगे चित्तानुवृत्तेः
निरोधः प्रतिपादितोऽस्ति -

"योगश्चित्तानुवृत्तिनिरोधः"

मूढविप्रविधिप्लौकानुनिरोधभेदेन च योगदर्शने अन्तःकरणवर्गः कथितः सन्ति ।
एतादृशतत्त्वज्ञानाभावात्तद्विषयस्य तत्त्वज्ञानस्य गुणानां तात्पर्यमेवास्ति ।
निरोधावस्थायां अज्ञानं गुणानां भावी परिणामोऽवलम्ब्यते । अतः एता
अवस्था भवतीति कथमप्यनुचितमेव प्रतिपादितं, यतो ह्यत्र गुणानां तात्पर्य
विषयस्य साक्षात् एव जायते, अतस्तत्त्वज्ञानावस्था भवत्यनुं ज्ञाना । अतः यद्व्याप्तं
वृत्तीनामुदयास्तादिकं जायते । एतासां वृत्तीनां निरोधस्यैव नामयोगोऽस्ति ।
अतः शरीरं जीवावतनमस्ति । अन्तःकरणान्तःकरणं श्रुत्या वाक्यविवक्षायां गुणः वा-
च्यन्तरविवक्षायां च ज्ञानमुत्पादयति । आत्मनो तन्मतेऽपि अन्तःकरणेन सह
आत्मा अनाद्यविद्यायाः कारणं स्वमेकं भवति । एतस्मात् कारणाच्च तः सु-
दुःखादीनां जीवता भवति । एवं स्वमेकं दर्शितुं अन्तःकरणात्मशरीराभावाच्च
तन्मन्यो करोति ।

पूर्वमीमांसा-उत्तरमीमांसादर्शनम् - पूर्वमीमांसोत्तरमीमांसादर्शनयोश्च
मनोऽन्तःकरणशेषेण स्वीकृतमस्ति,

यस्य स्वस्य पूर्वमेव वर्णितमस्ति । द्रव्योः दर्शनयोः प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दा-
वर्षित्त्वनुगत्याऽप्यव्युत्पन्नद्वारा यज्ज्ञानं प्राप्यते, तदन्तःकरणं विना नैव
तद्व्याप्यते । वेदान्तदर्शने परोक्षपरोक्षोभयविधज्ञानार्थमन्यन्तःकरणस्य मूलतः
आवश्यकता अपरिहार्या व्रतते । आचार्यवाचस्पतिमिश्रस्तु ब्रह्मसाक्षात्कारार्थं
यज्ज्ञानं एव करणत्वमङ्गीकरोति । यद्यपि विवरणकारः साक्षात्कारार्थं मनसः
करणत्वं नाङ्गीकरोति, इति मनसः इन्द्रियत्ववर्णनप्रसङ्गे पूर्वमेव कथितमस्ति ।
वेदान्तदर्शने प्रत्यक्षस्य वा प्रक्रिया व्रतते, तत्रान्तःकरणस्य वृत्तिरेवेन्द्रियद्वारेण
निःसृत्यदण्डाकारस्य विषयपर्यन्तं गच्छति विषयाज्ञानावरणस्य विनाशयति ।
अतो मनसः करणतात्पर्यं सिद्धा भवति । मनसशरीरे स्थितं तिष्ठति तथा तः
माध्यमपरिमाणवत्त्वात् तुल्यदुःखादि असाधारणविषयाणां ज्ञानमन्यन्तरे एव करोति ।
शरीरं विना मनसः स्थितिः नैव सम्भवति । इदञ्च मनसशरीरयोः पारस्परि-
रिक्तो धनिष्ठः सम्बन्धः सिध्यति ।

मनः स्वतः जडमात्मैव चित्तिशक्तिरस्ति प्रकाशकश्चापि भवति ।

अतो विषयाणां प्रकाशोऽन्तःकरणवृत्तौ प्रतिबिम्बितात्मनेव जायते । अयमेव
वेदान्तस्य सिद्धान्तो व्रतते ।

उपनिषदि अपि मनसशरीरयोः सम्बन्धः स्वीकृतो व्रतते । शरीरा-
न्तर्गततुल्यमहितादिनाडीन्तस्थानस्य वर्णनं कृतमस्ति, यत्र मनसो माध्यमेन चेतनाया
आविर्भावो जायते । सतत्सुखममनाडी पुरीतति आदि नाडीनां सम्बन्ध आदि-

त्येन कथितोऽस्ति, षोडशतमप्यस्ति यत्कथयेतासु नाडीषु विलीनं तत् स्वप्नाव-
स्थातो विमुच्यमुपपत्तो गच्छति । पृष्ठदारण्यकोपनिषदि एतासां सूक्ष्मनाडीनां
वर्णनमित्थं कृतमस्ति -

"तावा अस्थिता हितानामगुनायो यथा केशः सहस्रधा भिन्नस्ता-
वता भिन्नातिष्ठन्ति शुक्लस्य नीलस्य पिंगलस्य हरितस्य लोहितस्य पूर्णां अथ
यत्रैवं छन्दनन्तीव जिनन्तीव हस्तीव विच्छादयति गर्तशिव पतति ।"

एकस्य केशस्य सहस्रभागानामपि एतासां सूक्ष्मनाडीनां साहाय्येन जाः
कार्यं करोति । एतासु एकानाडीभ्यस्तस्य अस्तकोपरिमच्छति, या सुषुम्णापद-
वाच्या भवति । योगिनां प्राणो यदा एतदूर्ध्वं गत सुषुम्णाख्यनाद्या सूर्यरश्मीनां
साहाय्येन शरीराद् बहिर्गच्छति, तदा जीवस्य देवयानमार्गेण गतिः कथिता भवति ।
अयं विषयो योगी नाश्लीकिकाक्षितद्वारा अनुभवितुं शक्यते । मृत्योः पश्चाच्च
जीवस्य विभिन्नलोकेषु गमनस्य गतेः विज्ञानमस्ति । इत्थमेव निद्रावस्थायां
शरीरोपरि यस्यादिनामनोजीवयोः प्रबुद्धस्यापि वर्णनकृतमस्ति । एतेन शरीरं
शरीराभ्यन्तरीय नाडीतन्स्थानस्य च महत्त्वं सूचितं भवति । पश्चात्तत्त्वमनो-
विज्ञानेऽपि नाडीतन्स्थानद्वारा क्रियाकलापानां वर्णनं कृतमस्ति, किन्तु तदुप-
निषदिवर्णितं शरीरविज्ञानादत्यन्तं स्पष्टं भवति । जीवात्मनः सत्ता पृथगुपेण-
स्वीकृतत्वात् जीवस्य पुनर्जन्म, एकदेहाद् देहान्तरप्राप्तिस्तथा देवयानम्, पितृ-
यानमार्गादिमहत्त्वपूर्णगुणैः पश्चात्तत्त्वमनोविज्ञानस्य एतानामिदानीं यावन्
गतम् ।

जैनदर्शनं बीजदर्शनम् - जैनदर्शने शरीरमित्येव मनसः स्थितिः स्वीकृता गतौ ।

मन्त्रचोदयेन्द्रियमिति पूर्वमेव प्रतिपादितमस्ति ।

विषयज्ञानार्थस्य वैशेषिकदर्शनमित्येव मनो नामकरणस्यापेक्षा गतौ ।

बीजदर्शनस्य विज्ञानवादाभावात्मानु मन एव बुद्धिरेव वा एकमात्रं तत्त्वमस्ति । इदं विज्ञानमेव शरीराद् बहिर्निःसृत्यषट्पटादिविषयाभावाकारं गृह्णाति । विज्ञानवादे जायतनमूलस्यात्मनः स्वीकृतिर्नास्ति । हीनयानसम्प्रदाये पञ्चस्कन्धादितगूहः आत्म्यद्वयाय आसीत् । विज्ञानवादे पञ्चस्कन्धादिः केवलं भ्रममानमेव स्वीकृतं भवति, तस्य पारमार्थिकीतत्ता न स्वीकृता भवति । शून्यवादे तु केवलं शून्यमेव परमार्थतत्त्वमस्ति । अतः शून्यवादे शरीरं, मनः इत्यादीनां सम्बन्धस्य प्रश्न एव नोदेति । व्यावहारिकदृष्ट्या शरीर-मनसादिकल्पना तदीयसम्बन्धस्य च कल्पना भवति ।

पाश्चात्त्यमनोविज्ञानम् - पाश्चात्त्यमनोविज्ञाने मनसो विषये नानाप्रकारकाः

विचाराः सन्ति । माइन्ड्रीटर इति द्वयोः

पदार्थयोरङ्गीकृतिकारणात् मनसः कदाचित् तादृकं चेतनाशक्तिः इत्यादीनामपि बोधो जायते इत्यन्यात्ममन्त्रशरीराणां पृथक् पृथक् स्पष्टं वर्णनं नीयलभ्यते इति पूर्वमेव स्फुटितं गतौ ।

यथा विज्ञानवादिनो बीजाः विज्ञानातिरिक्तमन्यस्य कस्यापि

पदार्थस्य तत्तां न स्वीकुर्वन्ति, तथैव पाश्चात्त्येऽपि हीनतमहोदयस्तथा तन्मता-नुयायिनोऽपि मनसोऽतिरिक्तान्यबाह्यवस्तूनां तत्तां नैव स्वीकुर्वन्ति । आधुनिक-मनोविज्ञाने फ्रायडादि आचार्याः मनसो चेतनं, चेतनावचेतननामकं स्तरत्रयं स्वी-

कुर्वन्ति, किन्तु वाक्यवर्णनं मनतः स्वल्पम्, मनस उत्पत्तिः, मनसः परिमाण-
त्रयापि निश्चितं न श्रोतृवाक्यवर्णनं मनतः सतत्परम्य स्वीकारो युक्तितम-
त्वात् नैव प्रतीयते । योगद्वयं वर्णितं मनसो मूढविज्ञाविशिष्टाद्वयत्वावागम्यत्वा-
त्चात्तमेव समावेष्टः कर्तुं शक्यते । यः पाश्चात्त्यमनोविज्ञानिकाः नाडीतन्त्रानं
अस्तिरुद्धेव वा मनः स्वीकरोति - सेनाञ्च तेषां बहु-मधुसूतोः कोपेः निरापि
भवतीति शङ्कते, तेऽपि कौशाद्विन्नां चेतना वा नोति विविधगुणेषु विचारमपि
नैव कुर्वन्ति । मातृव्यवर्णनमपि मनसि वागम्यो विविन्नाः विज्ञेयाः उत्पद्यन्ते
असि च वागम्यता उन्मादप्रवृत्त्यद्वयो, तस्य स्वीचीनं समाधानं केन कोषाभावेन
तत्ता स्वीकारान्न भवति । तांछ्यद्वयं योगद्वयं च सतत्परम्यमनोपुण्ड्रद्वारा
मनसो विविन्नावस्थानां युक्तितमं समाधानमुपलभ्यते ।

वेदान्तज्ञानानुसारं मनतः पाश्चात्त्यमनोविज्ञानाया अन्वयवत्त स्वी-
कारात् युक्तान्मानुसारं मनसोऽवस्थानां वर्णनं कर्तुं शक्यते । अतः पाश्चात्त्य-
मनोविज्ञानस्य अन्ततत्त्वसम्यग्निर्दिष्टतापेक्षया तांछ्ययोगवेदान्तोऽपि प्रतियोगि-
मन्ततत्त्वस्य स्वल्पम्, मधुसूतः, मनस उत्पत्तिस्तथा प्रकाशविनिर्माणार्थं
युक्तितममनुभवपुष्टं च वैज्ञानिकभित्तावाधारितव्यापि यती ।

पाश्चात्त्यमनोविज्ञाने माइन्ड इण्ड नाडीमधिकृत्य विचारः
कृतो यती । ग्रीकचिन्तने मनसजरीरयोर्द्वैतात्प्रादुर्भूतो परिष्कारितस्य वेष्टा
अवशो ज्यते -

E We may view it as an attempt to reconcile the
traditional mind body dualism with a monism which insists
that mind is at the root of everything, all of nature

making one harmonious whole.¹

स्थितौ जाग्रदवस्थाः एकस्यैव सूक्ष्मतरुत्वस्य मन्त्रशरीरी द्वौ पक्षौ
स्वीकरोति ।

Mind and body are two aspects of one reality
so that physiology and psychology are utterly fused.²

सिद्धिरुक्तो मानसिकक्रियाः एकनियमितव्यवस्थायाः परम्परायां
मयूतसिद्धिं किन्तु मन्त्रशरीरयोः पारस्परिकी क्रिया-प्रतिक्रिया चापि नैव जायते ।

There is no causal connection between mental
and physical events.³

अयं सिद्धान्तः मन्त्रशरीरयोः पारस्परिकं प्रभावितं सिद्धान्तं
निरर्थकं दृष्टवान् । हरबर्ट स्पेन्सरमहोदयस्य सिद्धान्तः मनोवैज्ञानिकानां ध्यानं
निजमितादुत्थवान् -

We may regard the mind, said spencer, as a
series of events, as the Physical processes in the brain
as a series of parallel events, but both of these arise
from a deeper underlying reality.⁴

1. Historical Introduction to modern Psychology.

- By Gardner Murphy, P. 5.

2. Do - P. 20.

3. Do - P. 21.

4. Do - P. 109.

एतेन उभयेन पुनः स्थितौ जाह्नोदयस्याहोरात्रस्य भूतलमर्थः ।

एतौ विविक्कलेस्तमहोदय इत्युक्तवान् यत् मनोविज्ञानस्य
हेतुः जात्या निःकारणीयः, किन्तु अन्यत्र च विन्न-विन्नानुभूतान् कृतमहोदय
समन्वितानि च कर्तुं भूते कस्या अप्येतस्याः अवतरेणाकषयकतां प्रतिपादितवान् ।
जाह्नोदयस्य चेतनामनार्हत्वा विरोधद्वारा कर्तुं प्रयत्नितवान् ।

As an avowed materialist, Watson decided to
throw over board the entire concept of mind or conscious-
ness, and to make both animal and human Psychology the
study of behaviour!

जाह्नोदयः जलसङ्घातार्थचेतना इति उच्यते । अन्यत्र तन्मते
तर्जया अस्वीकृतमस्ति । तः जारो रिक्केटानामध्ययने च मनोविज्ञानस्य विषयः
इति स्वीकरोति । फ्रायड तथा युंगहोदयोऽपि स्व-समकालीनताः मनोविज्ञान
स्य रक्षितवान् । युंगहोदयः बहिर्मुखी [एक्स्ट्रोवर्ट] अन्तर्मुखी [इन्ट्रोवर्ट] इति
द्विप्रकारकस्य अनुसन्धस्य स्थापनां कृतवान् । बहिर्मुख्यवृत्तिः सामाजिकसम्बन्ध-
प्रधिकारया चञ्चल चान्कति, यदा चान्तर्मुख्यवृत्तिः स्वसारीराभ्यन्तरीय उत्प-
नायाः जाति मग्ना भवति जारो रिक्केटसिद्धिप्रियं अंजिता भवति ।

वर्तमाने काले पाश्चात्त्यं मनोविज्ञानिकमध्ययनं जायते एतां -

1. Historical Introduction to Modern Psychology.

- By G. Murphy, P. 260.

2. - Do - P. 335.

विज्ञानाधिकृत्य प्रवर्तितवन्ति अर्थात् मानसिकाध्यक्षेण शरीरिकाध्यक्षेण अथवा शरीरिकाध्यक्षेण मानसिकाध्यक्षेण द्वयसंयोजकः स्वभावोक्तिरेवमिति द्वारा [साधको-यन्त्रादि] त अनेक प्रकारकरोणायां दुरावधारणस्य प्रयत्न-मपि पुनर्न्यसी, तस्य च स्वीकारित्वम् प्रयत्ने अस्ती तन्नता अपि वाता इति महतः प्रयोजनस्य प्रियः । शरीरस्य विदुषिरिष्टान्तराधिकृत्यापि अध्ययनं प्रवर्तित-दृष्टव्यं विचारार्थं विविधता विज्ञानानां युक्तता च व्यावहारिकेण यत्किञ्चित्साक्षात्कोऽपि न भवतस्तीत्युक्तं च स्वानस्य सम्प्रदायनियमं नास्ति । अर्थाद्वैतस्य निम्नलिखितः कथाः स्तस्मिन् प्रती दधानीयाः-

The main task, however, is that of a coherent theory as to 'the mind and its place in nature', and this remains about where it has remained for the last few hundred years. Most Psychologists appear to feel that the problem is inaccessible to science, or at least to the science of today!

वाच्यार्थमनो-विज्ञानस्य चिन्तने एतद्विषयस्य निराशाकारण-वाचनायाः प्रधानं कारणं शरीरस्य आत्मनां तत्त्वस्या स्वीकृतिरन्ता तस्य स्वच्छादनाया अभावश्चापि भवति । भारतीयतत्त्वचिन्तरे विज्ञानो वेदान्त-द्वये एकमतमूलतत्त्वस्यात्मनः स्थापना सर्वसम्मतचिन्तारद्वारा स्थापिता अभूत्, तथा मूले अद्वैततत्त्वस्य स्वीकृतिः, तत्र उत्पद्यमानस्य तत्त्वप्रत्ययस्य व्याख्या

तस्यमूलेषु कृता वृत्ति । अतो भारतीयजनोपिज्ञानेकां मुख्यवस्थितां तत्तीचीनां च विज्ञां प्रदातुं शक्नुमाम्, इति तदीयो विश्वासः ।

भारतीययोनिनां प्रक्रियावधिद्वयं तथा उपदे शकान् तत्तद-
चिन्तकांश्चाधिकृत्य पाश्चात्त्यतत्त्वज्ञानोन्मुख इवा आसीति तत्तीचीनैकं तद्वत्
प्रतिपाति । वर्तमानकाले महर्षिरामयोग्यरचिन्द्योपान्ययोनिषु च पाश्चात्त्या-
नां ध्यानानुगुणास्ति । प्राचीनकाले उपनिषदः स्वस्वमयी यान् उद्घोषान् कृत-
वन्तो यत् "उत तमादिशमप्राप्तः । येनाहुतं कृतं भवति, अमृतं गतम्, अधिज्ञातं
विज्ञानम् इति" अन्ये च "तदेव ताम्येदमे आसीत् एतेषां दिवसीयम्" इत्युक्त्वा
तमगुण्यस्य भूते विराजमानस्य एकस्य ततो दिवसीयतत्त्वस्य निश्चयं कृतवन्ति।
तन्निश्चयं स्थापयित्वा च तदैवां प्रश्नानां समाधानस्य निःसन्देहः एकमात्रोपायो
वर्तते, इति विदुषां विचारो भवति ।

निःसन्देहपक्षे व्यवहारयोगे पाश्चात्त्यजनोपिज्ञानस्यापि
उपयोगिता वर्तते तदीयं साहाय्यं ग्रहीतव्यम् । किन्तु जनोपिज्ञानस्य स्थापनार्थं
सुसुदृढा आधारो भारतीयजनोपिज्ञानस्य तत्त्वचिन्तनेभ्यः तद्वत् शक्यते ।

॥ इति तृतीयोऽध्यायः ॥

:: :: ::
:: :: ::

चतुर्थोऽध्यायः

प्राधान्याध्यायेषु अन्तः स्वयं तद्वन्तं प्रापयित्वा विविन्वा-
 त्तिकत्वेनैव मनस्तत्त्वस्य निष्कर्षं कृतमस्ति । सांख्यिकध्याये तांद्वयोमयीमांसा-
 द्यनिषु अन्तःकरणस्य नामि चक्षारि नामानि मनोबुद्धिचित्ताहंकाराद्यानि
 तदुपपन्नानि, तत्रैव विचारो भविष्यति । एकस्मिन्नान्तःकरणस्य कार्यक्षेत्रेण मनो-
 बुद्धिचित्ताहंकाराद्यानि नामानि प्रवृत्तानि सन्ति ।

॥१॥ न्यायिकोपनिषद्विषयं तु मनस उल्लेख उपपन्नस्य, किन्तु ज्ञानेन, चित्तेन
 चैतन्यात् अहंकारेण वाच्यो ग्रहणं भवति । न्यायिकोपनिषद्विषयं मनः चक्षुष्यरि-
 मापादिबुद्ध्युक्तमस्ति । अतस्मिन् द्यनिषु बुद्धिचित्ताहंकाराद्या आत्मनो विशेष-
 गुणाः स्वीकृताः वर्तन्ते । वैष्णवविषयविषयि आत्मा अहम्मादवाच्यस्यैव वृत्ति-
 पादिकोऽस्ति ।

॥२॥ तांद्वयोमे मनोऽन्तःकरणत्वेन प्रतिपादितमस्ति । सात्त्विकान्तः-
 करणस्य चक्षुषां विविन्नप्रकाराणां स्वयंसाधारणीकृत्य कृतः - १. मनः,
 २. बुद्धिः, ३. चित्तम्, ४. अहंकार इति च तं प्रवृत्तता वर्तते ।

॥३॥ वेदान्तद्विषयि अन्तःकरणस्य मनोबुद्धिचित्ताहंकाराद्वयः नामवि-
 रविधानं कृतमस्ति । वेदान्तपरिभाषाकार्यं पुन उक्तो वर्तते - यद् चैतन्यमेव
 प्रमाणद्वाराणं भवति इदं चैतन्यमनादिवृत्तमस्ति, तदा चक्षुरादीन्ध्यायि
 चैतन्यस्य कारणप्रवृत्तीकृत्य चक्षुरादीनि त्वं प्रमाणवृत्तानि भवन्ति १ इत्यस्य
 तत्त्वार्थं कृत्वा प्रतिपादितमस्ति, यद् चैतन्यमनादिः इति तत्त्वं प्रतिपादितमस्ति,
 किन्तु चैतन्यस्याविद्यानिकाया अन्तःकरणस्य वृत्तिः वर्तते, ता चक्षुरादि-

तन्निर्माणोत्पद्यते । अतोवृत्तिविशिष्टं चैतन्यमनादिः तद् तादि एव भवति ।
 ज्ञानावच्छेदकत्वकारणाच्चात्माः करणस्य वृत्तादेव ज्ञानावच्छेदकत्व गौणः प्रतीयते
 भवति ।

अतु चैतन्यमनादि, तत्त्वं चतुरादेस्तत्करणत्वेन प्रकाशयामिति ?
 उच्यते, चैतन्यस्यावादिच्छेदवि तद्विषयव्यवहाराणां करणवृत्तिः तन्निवृत्तानि-
 र्वादिना जायते इति वृत्तिविशिष्टं चैतन्यमनादिमुच्यते । ज्ञानावच्छेदकत्वाच्च
 वृत्तौ ज्ञानावच्छेदकारः । तदुक्तं विश्वे - "अन्तःकरणवृत्तौ ज्ञानावच्छेदकारा-
 दिति ।

अनेनोदरत्वेन तद्वच्छेदक परिभाष्यते, यद् वेदान्तकनि व्याख्यारेऽन्तः-
 करणत्वनः पुण्यव्याख्यार्याणां कृतमस्ति, यद्यपि ज्ञानात्मनः स्वस्य भवति,
 तथापि अन्तःकरणवृत्तिरपि ज्ञानस्याविषयव्यवहाराणां ज्ञानावच्छेदकत्वादिभ्यो ।
 ज्ञानावच्छेदकत्वमनस्य तात्पर्यमिदमस्ति यद् ज्ञानोपादानस्य निवर्तकं भवति,
 वृत्तवृत्त्यावच्छेदकत्वमनस्य च स्वविरोधकत्वमनस्य निवर्तकं भवति । तत्रात्र तत्रात्र-
 न्तान्तावच्छेदकत्वमनस्य स्वविरोधिनं निवर्तयति, तदेवान्तःकरणवृत्तौ प्रतिक्रियां
 चैतन्यमेव [यस्य स्वस्य ज्ञानमस्ति] स्वविरोधकत्वमनस्य निवर्तकं भवति । उदरत्वेन
 वृत्तिविशिष्टचैतन्यमेव ज्ञानस्य विरोधितया परव्याप्यमासी । किन्तु पुण्यव्याख्य-
 त्याज्ञानेन तद् कश्चन विरोधो नास्ति ।

अथायं प्रयोगो नवितुर्मेव यद् यदा ज्ञानं [चितिः] आत्मन एव

स्वल्पमस्ति, आत्मा च वेदान्ततो एव स्वास्ति. तदा वेदान्ततो कदा अर्वात्
 प्रमाणाभावादिवादि व्यावहारिको भेदः कथञ्कारं तिथेत् १ एतत् प्रम-
 त्वात्तरं प्रवक्तुं सिद्धान्तविन्नुनायो गृह्ये आचार्यपुस्तकानारस्वतोऽहोदयः प्रमा-
 णाभावादिवादिवादिवादिवादि निरूपितवान्. अन्तःकरणस्य साधनः यदाचो
 भवति । अतोऽविद्यायाः कार्यमित्दं तद् इत्यन्तःकरणं देहाभ्यन्तरे घटादौ पूर्ण-
 रीत्या व्याप्तं तद् देहवर्धोः मध्येऽपि बहुविधाऽविच्छिन्नं तिष्ठति । तत्र च
 देहावच्छिन्नान्ताःकरणस्य भागोऽहंकाराख्यः कर्तृत्वाद्यो भवति । देहवादि-
 विषयार्था मध्ये विद्यमानो दण्ड इव तन्मायानोऽन्तःकरणस्य भागो वृत्ति-
 ज्ञानमित्युच्यते "क्रिया" इत्युच्यते । विषय[घटादि] व्याप्नुवन् अन्तःकरणस्य
 भागः, विषयं ज्ञानस्य कर्ता बोधयति, तदभिव्यक्तियोग्यत्वं प्रमाणत्वाच्च भवति ।
 भागवत्तद्विदमन्तःकरणमित्युच्यते । अतश्चैतन्यस्य तन्माभिव्यक्तिकार्यते ।
 उक्ताभिव्यक्त्येतन्नं यद्यपि एवं भवति तथापि अभिव्यक्त्यान्तःकरणस्य भाग-
 भेदेन त्रिप्रकारेणोच्यते । कर्तृत्वावच्छिन्नविषयज्ञः "प्रमाता" इति उच्यते ।
 क्रियाजागावच्छिन्नविषयज्ञः प्रमाणवेदोच्यते । विषयज्ञाभिव्यक्तियोग्यत्वं
 त्वान्तःकरणजागावच्छिन्नविषयज्ञः "प्रवृत्तिः" पदवाच्यो भवति । "प्रमेय"न्तु
 विषयज्ञाभावात् प्रवृत्त्येतन्नमेव भवति तदेव च ज्ञातं तद् प्रमाणस्य कर्ता भवति ।

त च साधनत्वाद् परिणामज्ञानो देहाभ्यन्तरे घटादौ च सम्प-
 व्याप्य देहवर्धोऽपि बहुविधविच्छिन्नो व्यवतिष्ठते । तत्र देहावच्छिन्ना-
 न्तःकरणभागोऽहंकाराख्यः कर्तृत्वाद्यो । देहविषयवर्धो दण्डाज्ञानस्तत्त्वज्ञानो
 वृत्तिज्ञानाख्यः क्रियेत्युच्यते । विषयव्यापकस्तदभागे विषयस्य ज्ञानमित्य-

तस्याद्वयविद्ययायोग्यतयाभित्युक्तौ । तस्य च विभागस्यान्तःकरणत्वात्-
 स्वच्छायाद् धैर्यं तत्राभिव्यज्यते । तस्य चाभिव्यक्तस्य धैर्यस्यैकत्वेऽपि
 अभिव्यक्तानाः करणोदाद् विधा व्यपदेशो भवति । उर्ध्वभागावच्छिन्नविचक्षाः
 प्रमाणा । प्रिथग्भागावच्छिन्नविचक्षाः प्रमाणम् । विषयभागावच्छिन्नविद्ययायोग्यतया-
 भागावच्छिन्नविचक्षाः प्रमितिः । प्रमेयं तु विषयगतं प्रत्यक्षैतन्मोक्षात्तत्त्वं ।
 तदेव तु ज्ञातं तत्त्वम् ।

हरतत्त्वैकत्वेकात्म्यः तत्त्वैऽपि प्रमाद्युपायप्रमेयादीनां स्थापना
 युक्तिसिद्धा प्रतीकौ ।

आंतर्योदान्तो शरीरस्थो तन्मूर्ध्नि शरीरे व्यापकतत्त्वप्रधान-
 तत्त्वकारणात् सूक्ष्मभूतारब्धोऽन्तःकरणमात्रः पदार्थः, अविधा विधार्थः, धर्म-
 णादिरिव स्वच्छो भवति । उदयान्तःकरणं नेत्रादिद्वारा कर्तव्ययोग्यवृत्तादि-
 विषयान् व्याप्नोति, प्रतीकृतं तन्मूर्ध्नि च तत्त्ववृत्तादिविषयाकारेण न्यरिपद्यते ।
 त्वस्य प्रकाश इवान्तःकरणे अपि प्रमेय संकोचविनाशान्मुपपद्यते ।

प्रत्यक्षज्ञानस्य प्रक्रियायां कथमन्तःकरणस्य धृतिः कार्यं करोति,
 सप्तस्य धर्मं वृत्तादयस्य करिष्यते । अन्तःकरणमात्रा विधायाः विधार्थो यद्यपि
 शरीराभ्यन्तरे एव तिष्ठति तत्त्वगुणस्य प्रधानतया च सूक्ष्मभूतः निर्मितो
 भवति, तथापि अत्यन्तं स्वच्छमिदमन्तःकरणं नेत्रादिद्वारा वृत्तिनिर्निमित्तप्रत्यक्ष-

1. मधुसूदनसरस्वती, सिद्धान्तविन्दुः, अध्यात्मन्यासात्ता काशी, काशी
 - पृष्ठ 95-98.

2. तथैव - पृष्ठ 94.

यौग्यान् ऋषिणादिष्विष्यान् व्यञ्जोति, तत्तद्विषयाकारेण च परिणमते ।
इत्यन्यन्तःकरणं त्ववृत्तित्वेण देहवदयोर्धट्ये चक्षुरादितो वर्णिताः तन्
तिष्ठति । देहाभ्यन्तरीयोऽन्तःकरणस्य भागः "जहंजर" नाम्ना अभिधीयते
एतत्केव च नामकर्ता इति श्रवति । देहविषययोर्धट्यातीन्द्रियावयवोऽन्तःकरणस्य
भानोवृत्तिज्ञानमित्युच्यते, एतदेव च "द्रिया" इत्युच्यते । सिद्धान्ताविन्दु-
नामो गुरुये आचार्यो गुरुद्वयः इत्येव वर्णितवान् ।

वेदान्तप्रोक्तः कथं निरयमप्यदार्थो नास्ति, अयितु तादि-
 द्रव्यत्वाद् साधयमप्यदार्थो भवति । पुस्तित्वं कानं कालो धर्मो भवति । अतः
 एव भूतो पुस्तित्वादिनास्तिपद -

“कथं: संकल्पो विचिकित्सा आ आ-धृतिरधृति-
हृदिर्भिरित्येतात् त्वं मन एव ।”

अहं धी-शब्देन वृत्तित्वं ज्ञानमभिहितमस्ति, अत एव कामादयोऽपि
जनत एव धर्माः भवन्ति । कामादीनामन्तःकरणधर्मत्वेऽङ्गुलीप्रियमाणे "अह-
मिच्छामि, अहं जानामि" इत्याद्यनुवचस्तु आत्मन एव धर्माः प्रतीयन्ते । अतः
सोऽन्तःकरणस्य कथं धर्माः स्युः ? एतस्योत्तरमिदमस्ति यद् यथा लीहपिण्डे
स्वयं दाहयताशक्तिरस्ति, किन्तु यदा सः दाहकमग्निमाश्रयते, तदा अग्निना-
तद् दाहात्म्याध्यासेन "लीहपिण्डं दाहयति" इति व्यवहरति । इदमप्यङ्गु-
ल्याकारे परिष्कृतान्तःकरणेन तद् चित्तोरेक्याध्यासेन वा "अहं भुवी अहं दुःखी"
इत्यादयो व्यवहाराः भवन्ति ।

एतत्पूर्वमपि प्रतिपादितमस्ति, यद् परिभाषाकारो मनः इन्द्रियं
नाङ्गीकरोति, यदा चाचार्यवाचस्पतिमित्रो मनस इन्द्रियत्वमङ्गीकरोति ।

सांख्ययोगयोर्वेदान्तो च संकल्पविकल्पात्मकान्तःकरणं "मनः"
इत्युच्यते । निश्चयात्मकान्तःकरणस्य नामबुद्धिरस्ति, अहम्बुक्तिविशिष्टान्तः-
करणस्य नाम "अहंकारे" भवति । चैतन्यानुशासकस्यान्तःकरणस्य नाम "चित्तम्"
इत्यस्ति ।

सांख्ययोगद्वयेऽपि "अव्ययतायां बुद्धि" रित्युक्त्वा अव्ययताया-
त्मकान्तःकरणं बुद्धिपदवाच्यं भवति । "अविमानोऽहंकारः" इत्युक्त्वा "अतोऽह-
मस्मि" इत्यविमानोऽहंकारपदवाच्यो भवति ।

योगद्वये तु त्वष्ट्रेण प्रतिपादितमस्ति, यद् यद्यपि चित्तमेक-
मस्ति, तथापि सत्त्वरजस्तमोविस्त्रिभिः गुणैः निर्मितस्य कारणात्, शेषां
गुणानां पारस्परिकविमर्शविचित्रकारणाद्येहं चित्तं विचित्रपरिणामान् प्राप्नोति,
इत्यन्येकस्यैव चित्तस्य बृहद्विशिष्टाद्यनेका अवस्थाः जायन्ते । योगदर्शनानु-
सारं चित्तं प्रक्याशीलस्य कारणाच्च सत्तत्तगुणत्वात् शालाकं तिष्ठति । अस्तस्य
रजोगुणतमोगुणयोरेषि सत्ता प्रवृत्तिशीलतया स्थितिशीलतया च तिष्ठति ।

मनसः प्रत्यक्षतायाः विषये पूर्वमेव प्रतिपादितमस्ति, यद् व्याय-
धौलिकमनोऽनुमानमयमस्ति । "मम मनः" इत्याद्यनुमते च यन्मनः प्रत्यक्ष-
तया जायते, तदसौ किमुत्पत्तेन जातव्यम् । वेदान्तदर्शनं व्यायतमनस्य मनो लोकि
प्रत्यक्षं नाङ्गीकरोति

अन्यतोऽन्तःकरणस्य वा प्रत्यक्षत्वं स्वीकरोति । अन्तःकरणान्तः-
करणस्यपुनरावृत्त्यं तादृशान्यत्वेन स्वीकृतं भवति ।

केनचित्पि अनोऽन्तःकरणत्वेन स्वीकृतमस्ति, किन्तु तादृश-
योग्येदान्तेषु यथा विष्णुनात्मनं तदाऽत्र नास्ति ।

विज्ञानमादिबोद्धस्य ओ विज्ञानस्य पुनरेव वा एकमात्रतया
स्वीकृता वती । ते अहंकाराद्यवतामवर्द्धन्तःकरणस्य घृत्तीनां विज्ञानस्यैव
परिणाममन्तं स्वीकुर्यन्ति । आश्रयतात्मनः धृक् तत्ता स्वीकाराभावकारणात्
आत्मनो ये विज्ञानपुणालो केनान्तःकरणस्यैव गुणाः स्वीक्रियते । पाश्चात्य-
अनोविज्ञानेऽपि एते माघण्ड एतस्यैव धर्माः भवन्ति, यतो हि तत्र "माघण्ड"
आत्मनोः स्वच्छतया भेदो नादृशीक्रियते ।

अनोबुद्धिभिद्यत्ताहंकाराणां विषये पूर्वोक्तवितेयनात्पश्चात् अनतो
यानि अन्त्यानि नायानि उपपद्यन्ते, तत्रापि विचारो भविष्यति । वेदान्त-
दर्शनस्य निजदाधारितमेव भवति, उपनिषदि य कामलोकत्वादयो केऽन्तःकरणस्यैव
परिणामविशेषाः सन्ति, अनः पक्षमाय्याः भवन्ति । अन्तःकरणस्य भिन्न-
भिन्नाणकारकवृत्तीनां कारणात् तत्त्वानेकानि नायानि प्रतिपादितानि सन्ति ।

अनरकोशेऽपि अनतः पञ्चायाः इत्यथमुदत्ताः सन्ति, येषां सैतः
पूर्वमपि वृत्तौ वती । यथा -

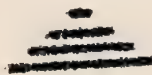
"चित्तां तु चेतो हृदयं स्वानां हृन्मानां मनः ।"

बुद्धिर्बनीषाधिक्यायोः प्रकाशेष्टीयतिः ।
 प्रेक्षोपलब्धिरिदं तद्विदुः प्रकाशयति चेत्ताः ॥
 धीधारिणास्ती मेधा, संकल्पः उर्जसायाः ।
 अन्तर्धानं तन्माधानं पुण्ड्रिधानमपि च ॥^१

एतेषां नाम्नां विशेषतानां वर्णनं शोध्यन्त्यस्य पञ्चमेऽध्याये
 कश्चिदपि यदुर्मेदाधारेण चाम प्रकाशो भविष्यति ।

अथ निरूपयति अन्तःकरणं कुमापि प्राणः, कुम च मनः, अन्यत्र
 हृदये एकजगत्संकल्पादिनाम्नापि वर्णयति । एतस्यैवान्ताःकरणस्य विन्न-
 विन्नवृत्तीनां प्रकाशयित्वा कारणस्य विविन्नानि नामानि हस्तानि सन्ति ।
 वेदान्तज्ञानयोगेण एतद्विविन्नप्रकारकवृत्तीनां मनोबुद्धिरिदं तद्विदुः प्रकाशयति चेत्ताः
 कारणान्तरात्तमेव अन्तःकरणम् । अन्तरेण शोध्यन्त्यस्य पञ्चमेऽध्याये अन्ताः अन्ता
 प्रकाशयन्त्याधिबुद्धयः [संशयान्तः] वर्णयति अथ विशेषविकारो भविष्यति ।

॥ इति चतुर्थोऽध्यायः ॥

पंचमोऽध्यायः

मनसः क्षमतायां विवेचनम्

व्यक्तोः विषये शक्तिरन्तर्दोषप्रचये प्रतिपादितमस्ति यत् व्यक्तो-
रभ्यन्तरे शरीरस्य आस्थानां समीक्षणमस्ति । जीवनस्य सामान्यानुभवेनैवं सिध्यति,
यत्प्रत्येकं प्राणिनः शरीरं सामान्यावस्थायां देहात्मकस्तुतिना परितोषितं
भवति, किन्तु मनोविषये चित्तमेव एतत्तदनुभवको, तेनैवं सिध्यति यत् देह-
कायवस्तुनां तीक्ष्णता सामान्येणावच्छेदयति अतश्चाविद्ये तः देहात्मकस्तुतीजन-
मतिभ्रमेवपि । अतया कृत्वा मनसः शक्तयः क्षमतायथान्वयाः भवन्ति ।

१. कायस्य सीमा, अनुभव

शरीरं वर्तमानकाले त्वत्तं भावं भवति । तत्तत्तीतकाले भविष्यत्काले
य नैव वक्ष्ये किन्तु मनोऽतीतकाले वर्तमानस्य तीजानुत्पन्नं च ननु शक्नुयात् ।
प्रत्येकव्यक्तिः मनसा स्वातीतकालिकीं घटनाञ्च स्मृत्युत्तमं तस्य तादात्म्यकारणमपि
करोति । तोऽतीतकाले नुक्तात् त्वर्णमपि पदार्थात् अवशिष्टमवहते स्वसामान्य-
भावं संचिन्तयति । स्वप्नावस्थायां व्यक्तिः स्वातीतकालिकीं घटनानां च केवलं
स्मरणमात्रं करोति, अपि तु तस्य तथैव स्पष्टमवधारिते तस्यैव च त्वत्तं प्रत्यक्षानु-
भवन्तोऽपि ते त्वत्तं पदार्थाः तस्य वर्तमानकाले एकोपस्थिताः भवन्ति ।
सामान्यवशेन यानि वस्तुनि चित्तप्राप्तये, आतीतकालात्तात्कालादौ निवृत्तानीव
कायन्ते, तेषां वस्तुनां घटनानाञ्च स्वप्नावस्थायां मनःस्मरणवर्णनानुभवकोऽपि च
भवति । एतेनैवं सिध्यति यत् मनसः क्षमता अस्ति, यत् तत् कायस्य सीमातोऽपि

वरं वस्तुतां कुरुयात् ।

एवम्भूताः घटना अपि तद्व्यवस्थां जिताः सन्ति, यत् मनः यदा कदाचित् अधिकवस्तुतां विवक्षयति तदा तद्व्यवस्थां कारयति । परीक्षाद्वारे यदा कदाचित् परीक्षार्थी तथा स्वप्नव्यवस्थायोक्तयति, यथागच्छतां परीक्षापत्राणां अपि कदा-कदाचित् आभासो जायते । यद्यपि साधारणतया इत्येवम्भूतानि स्वप्नानि अधिकतया मिथ्याभूतान्येव सिध्यन्ति, तथापि यदा-कदाचित् कतिपयप्रमाणेन श्रवणजनकत्वेन पुराभासः स्वप्नेऽपि जायते । मनो द्वारा आभासिन्यः घटनाः यदा-कदाचित् प्रत्यक्षदृष्टाः भवन्ति । तासु च घटनासु जात्रासु तातां सम्पुष्टिरपि भवति । योगदानि एवम्भूतस्य मनसः कक्षायाः नाम "प्रातिभानम्" इत्युक्तमस्ति ।

2. मनसो देवस्य च तीर्त्वा

शरीरस्य ततीमार्गेऽपि मनः [अन्तःकरणं] देवस्य तीर्त्वा सुखं यत्नेव । शरीरस्य स्थूलवैतनायां मनसः द्वयं प्रकृतिः कुंठिता भवति । किन्तु स्थूलावस्थायां यदा च प्राणी स्थूलशरीरस्य चेतनया युक्तो भवति, तर्हि तस्मिन्-विषये अनुभूतातीतेदो यदा-कदाचित् अधिकवस्तुतां विवक्षयति तदा तद्व्यवस्थां कारयति ।

शुक्लचूर्णवैतस्य चतुस्त्रिंशत्तमाः वायस्य चतसु मन्त्रेषु मनसः कक्षायाः विषये य उल्लेखः समुपलब्धो, तस्योद्धारणदानजनाप्राप्तं किञ्च न प्रविश्यति । एतेषां कक्षायां मन्त्राणां देवता मन एवास्ति । एतेषु मन्त्रेषु मनोविषये यत् साधनं वर्तते

कृतमस्ति, तदन्तर्गतं तन्मनु मनोविज्ञानं परामनोविज्ञानमपि अन्तर्मुक्तमिव भवति ।
अत्रोक्तमस्ति यत् जागृतपुरुषस्य मनः चक्षुरादीन्द्रियापेक्षया दूरं गच्छति । यन्मनः
“देवम्” अस्ति, अर्थात् यो विज्ञानात्मा वतति, तदपि मनोगूह्णाति, अत एव
धृतो प्रतीत्यादितमस्ति -

“मनसैवानुद्भूटव्यमेतदपुमेयं ध्रुवम्”

अर्थात् यः शाश्वतः, स्थिरः, तजस्तत्प्रमाणः परोविज्ञानात्मा
वतति, तः मनसैवानुद्भूटव्यो भवति । मनः शयानस्य पुरुषस्य शरीरात्कथं
गच्छति, तथैव परावर्ततेऽपि अर्थात् मुमुक्षुत्ववस्थायां यन्मनः स्वकारणे विनीयते,
तत्पुनः स्वप्नावस्थायां परावर्तते ।

मनः “दूरं गमम्” इति कथ्यते । अर्थात् मनोऽतीतानागतवर्तमान-
व्यवहितविप्रकृष्टानपि पदार्थान् गूह्णाति । एतस्मिन् मन्त्रे मनः “ज्योतिषां
ज्योतिः” इत्युच्यते । एतस्य मन्त्रस्य श्राव्यं भाष्यम् आचार्यो महीधरः
कथयति यत् मनः ज्योतिषामपि ज्योतिर्वर्तते । अर्थात् यानि श्रोत्रचक्षुरादीनि
इन्द्रियाणि प्रकाशवानि भवन्ति, तेषामपि प्रकाशकेन्द्रियाणाञ्जकारणं ज्योतिः
“प्रकाशकम्, प्रवर्तकं” वा मन एव भवति । मनसः सम्बन्धं विना इन्द्रियाणां
स्वविषयान्प्रतिप्रवृत्तिरेव न स्यात् । स्वप्नस्य शक्तिमत्तो मनसः शिवसंकल्प-
स्योपासना विहिता वतति ।

द्वितीयस्मिन् मन्त्रे कथितमस्ति यत् मनीषिणो गेयातिनो वा
यज्ञे [देवपूजासंगतिकरणदानादिकार्येषु] मनसैव सर्वं कार्यं करोति । धीराः एतेना
पूर्वेण मनसा कर्मणि प्रवर्तन्ते। मनः अत एवा पूर्वं इत्युच्यते यतोहि इन्द्रियाणां

गुणैः पूर्वं जनतः तुष्टिर्भवति । यन्मनः पुजानां शरीरे तिष्ठति, यतोहि मनो
बाह्येन्द्रियैः भिन्नगन्तारिन्द्रियमन्तःशरीरे तिष्ठति, यतोहि बाह्येन्द्रियैः
भिन्नगन्तारिन्द्रियमन्तःकरणं वा भवति ।

तृतीयस्मिन् मन्त्रे मनः विषयज्ञानजनकत्वेणोक्तमस्ति । मन एव
चेतो भवति अर्थात् धैर्यत्वं जायते । यतोहि मनस्येव धैर्यस्यावृत्तिरुत्पद्यते । अतः
कार्यकारणयोरभेदबुद्ध्या मनः "पुतिः" रूपेण कथितं भवति । प्रजायु इदं मन
स्वाभूतमस्ति अर्थात् अमरणधर्मत्वेण वर्तते । अर्थात् आत्मस्वत्वे परिणमते । मनो
विना प्राणी किमपि कर्मिव कर्तुं शक्नुयात् । सर्वे प्राणिनः सर्वेषु कर्तुं मनः
पूर्वमेव प्रवर्तन्ते । यदि मनः स्वस्य न मेव भवेत्तदा कस्या अपि क्रियायाः
सम्यक् स्थितिः नैव भवितुमर्हति ।

चतुर्थमन्त्रे प्रतिपादितमस्ति यत् येन मनसा भूत-भविष्यद्-वर्तमान-
कालसम्यक्त्वस्तूनि प्रतिमानवः प्रवर्तते, तन्मनः मुक्तिपर्यन्तं तिष्ठति । अत एवेत-
दपि "अनन्तर"पदवाच्यं भवति ।

पञ्चममन्त्रे प्रतिपादितमस्ति यत् समग्रैः साममन्त्राः यजुर्मन्त्राश्च
मनस्येव प्रतिष्ठिताः सन्ति । स्वस्थे स्वस्थे च मनसि समग्रज्ञानस्य अण्डाकार-
वेदनस्य स्फूर्तिर्जायते । अर्थात् मनसः स्वस्थे सत्येव वेदानामुच्चारणादितिः पुण्यं
प्राप्नोति । अग्नीणां च वेदमन्त्राः प्रतिमान्ति । यथा रथचक्रस्य नाभिः आरे
प्रतिष्ठितो भवति, तथैव समग्रशब्दजातं मनस्येव प्रतिष्ठितं भवति । पुजानां
"सर्वचित्तम्" अर्थात् सर्वपदार्थविषयज्ञानम् एतस्मिन्नेव मनसि ओतप्रोतत्वेन तथैव
निहितं भवति, यथा पटे तन्मुतन्ततिरोतप्रोतत्वे विराजमाना भवति । मनसः

स्वस्थे तत्त्वे स्व ज्ञानशुद्धयते, मनसो व्यग्रतायां विद्ये च ज्ञानाभावो जायते ।

षष्ठे मन्त्रे प्रतिपादितमस्ति यत् यथा सुतारविः अश्वान् पृष्ठे
द्वारा पश्यानीय विभिन्नेषु पथिषु नयति तथैव मनोऽप्यपृष्ठद्वारा अनुव्यत्ये-
न्द्रियत्वस्थानाश्वान् संयम्यविविधेषु मार्गेषु नयति । मनः "हृत् प्रतिष्ठम्" अर्थात्
हृदये प्रतिष्ठितं स्थितं वा कथितमस्ति, यतोहि मनस उपलब्धिः हृदये एव जायते।
मनोऽजिरमस्ति, अर्थाज्जरारहितमित्यर्थः, यतोहि बालयुवपृष्ठेषु स्वतमानायोमेवा-
वस्थायां तिष्ठति । मनः "जविष्ठम्" अर्थात् सवपिष्या वेगवत् कथितमस्ति ।

एतेषां तेषां मन्त्राणामन्ते मनसि शिवसंकल्पविशिष्टमिति प्रार्थना-
कृता वती । शुद्धस्य मनसः संकल्पः अशोषो भवति, एतस्यानुभवः योगसाधकाः
अकुर्वन् कुर्वन्ति च ।

3. मनसः कल्पनाशक्तिः

मनसः एका अद्भुतशक्ता तदीया कल्पनाशक्तिः सर्जनशक्तिर्भवति ।
एतस्मिन् विषयस्मिन् यस्मिन् वस्तुनि मानवो पूर्णतां पश्यति, मानवः कल्पना-
शक्तिद्वारा अपूर्णतायां पूर्णतायाः स्वरूपं पृथच्छति । सागुमपि साहित्यं मनसः
कल्पनाशक्तेः परिणतिमार्गं भवति । आचार्यमम्मटेन काव्यप्रकाशस्य प्रारम्भे कवि-
वाण्याः या स्तुतिः कृता वती, तस्याः प्रेरिका शक्तिर्भवेत् स्यात्ति । मनः
स्वकल्पनाशक्तिः भावनाद्वारा नियतिकृतनियमरहिताम्, अनन्यपरतन्त्रां तां
वाणीं सर्जति, या हलारदेकमयीआनन्दमयी च वती, यां श्रुत्वा सहृदयहृदयः

“तदयं परनिर्घृष्टं तत्त्वमेव परमानन्दम् प्राप्नोति । कवित्वान्धाः स्तस्याः
तुष्टेः मूले मनसः कल्पनाशक्तिरेव कार्यशीला वर्तते ।

4. मनसः संकल्पशक्तिः

साधनसम्पन्नमुत्कृष्टं मना तत्त्वसंकल्पशक्तिद्वारा संतारस्य
समग्रकार्यकलापान् तर्जति । तत्त्वदर्शिनां सतां मनसः सत्संकल्पः यत्रिक्तो विश्व-
स्मिन् आनन्दं मङ्गलमञ्जु तर्जति, तन्निवान्यतो स्वस्त्वोगुणाभ्यामभिभूतं मनः
विश्वस्मिन् सर्वप्रकारकाणि दुःखानि अमङ्गलानि चोत्पादयति । व्यक्तिगती
जातिगती वा रागद्वेषो ताभ्यां प्रेरितः क्रियात्मकव्यसर्गः युज्यते मनसः
संकल्पशक्तिशक्तेरेव परिणामक्यं भवति । शुद्धं मनः अर्थात् तत्त्वप्रधानं मनः देवीं
तत्त्ववृत्तिं प्रेरयति, राजतन्तामसञ्च मनः जातुरसम्पत्तेरधिष्ठानं भवति, तेन च
च संतारे दुःखशोकगोहलोभादिकमुत्पद्यते ।

5. मनसो न्यस्मिन् मनसि प्रभावपातनस्य वञ्चा

व्यक्तेः मनः दीर्घकालेन नैरन्तर्येण च ताधितया योग्यशक्त्या
अन्यप्राणिनां मनसि स्वाभीष्टं प्रभावं पातयति । सामान्यरूपेण एकस्य मनसो-
न्यस्मिन् मनसि प्रभावो वलोकयितुं शक्यते । एकः कश्चन कुशलोऽध्यापकः स्व-
मनसः प्रभावं वाणीमाध्यमेन छात्राणां मनसि पातयति । एकः कुशलो व्याख्याता
स्वमनोद्वारा प्रवर्तितवाणीद्वारा सहस्रश्रोतॄणां मनः प्रभावयति । एकः समर्थः
कविः गायको वा स्वमनोद्वारा प्रवर्तितकलाभिः विश्वस्य मानवोपरिप्रभावं
पातयति । एकं समर्थं मनः केन प्रकारेण विश्वमानवस्य मनांसि प्रभावयति, एतस्य

वर्णनं शोधप्रबन्धस्य सप्तमाध्यायस्य अतिमनःपुस्तङ्गे वर्णितं अविद्यति, तमेव चातिमानसस्य लोकोत्तरकमताया अपि वर्णनं अविद्यति ।

तामान्यत्वेण मनोविषयकालोचनायाः पश्चाच्छ्रद्धानीमास्तिकद्वनिषु वर्णितस्य मनसः क्मतासु च विचारो अविद्यति ।

आस्तिकद्वनिषु वर्णित मनसः क्मताः

न्यायवैशेषिकदर्शनयोः मनसः क्मताः

यथा च पूर्वमपि प्रतिपादितमस्ति, यत् न्यायवैशेषिकोपपत्तिदर्शनयोः मनसः परिमाणमणुभवति, तच्च जडमस्ति । आत्मना सहसंयुक्तं सत् मनः आत्म-विशेषगुणानुत्पादयति । यद्यप्यात्मनि सप्रवायसम्बन्धेन हृच्छादेवेष्यत्नतुल्यदुःख-ज्ञाननामकाः विशेषगुणास्तिष्ठन्ति, किन्तु ज्ञानादितिङ्गीरात्मा अनुमानगम्य एव भवति । एवमेवेच्छादीनि यस्यानुमापकलिङ्गीरादीनि सन्ति, तदेवात्मपद-वाच्यं भवति । आत्मनो भोगायतनं शरीरमस्ति । हितप्राप्त्यर्थमहितपरिहारार्थं च या क्रिया विधीयते, सा चेष्टा पदवाच्या भवति । आत्मनो भोगसाधना-नीन्द्रियाणि सन्ति, तानि पृथग्वादिपन्यमहाभूतेभ्य उपादयन्ते । सांख्ययोगदर्शनं तमस्तेन्द्रियाणामेकमात्रं कारणं प्रकृतौः कार्यमहंकारः स्वीकरोति, यदा च न्याय-वैशेषिकः सतन्नेवाङ्गीकरोति, यतोहि यद्यहंकारः सर्वेन्द्रियाणामेकमात्रं कारणं भवेत्तदा घ्राणेन्द्रियेण केवलं गन्धस्यैव ज्ञानं भवति, रसनेन्द्रियेण केवलं रसस्यैव ज्ञानं भवेत्, न तु गन्धादीनाम् - इति नियमो न अविद्यति । यद्यपि न्यायदर्शने मनस इन्द्रियत्वं प्रतिपादनं नास्ति, तथापि वैशेषिकदर्शने मनस इन्द्रियत्वस्य च

निवेद्यो नास्ति । एषा मनस एव क्षमता वर्तते, यत् तत्तदिन्द्रियैः सह संयुक्तं तत्
तत् भिन्नभिन्नविषयाणां ज्ञानभात्मनि उत्पादयति । इन्द्रियेण ज्ञानमुत्पादयितुं
कस्यापि पदार्थस्य तन्निधिरपेक्षितो वर्तते, अथैव च पदार्थः मनो भवति यतोहि
चक्षुरादिकानेन्द्रियाणां तत्तदुद्गाह्यविषयैः सह तन्निर्गमं जातेऽपि एकस्मिन्नेव
क्षणे चक्षुरादिकानेन्द्रियैरुत्पाद्यमानं चाक्षुरादनेत्यादिकं ज्ञानमेकस्मिन्नेव क्षणे
नोत्पद्येत् । अतो युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिसम्बन्धेना मनोऽनुमानं जायते, तच्च
मनोऽनुपरिमाणविशिष्टमदुर्गमीक्रियते ।

शरीरमनोवाणी द्वारा पुण्यमयी अथवा अपुण्यमयीप्रवृत्तिर्भवति,
यया प्रवृत्त्या रागद्वेषमोहकारणात् पुण्याः अनेकक्रियास्तु प्रवर्तन्ते । अतः प्रवृत्ति-
हेतुभूताः रागद्वेषादयो न्यायदर्शने दोषाः कथिताः सन्ति । रागद्वेषादिदोषैः
पुण्यप्रवृत्त्या अपुण्यप्रवृत्त्याश्च वा सुखदायको दुःखदायको वा भोग एव मुख्यं फलं
भवति, यतोहि अयमुपभोगः इन्द्रियमनसादिसत्त्वे एव जायते, अत एतदपि गीण-
फलमेव वक्तुं शक्यते । बाधापीडातापादिशब्दैः आत्मनो यावन्तो गुणाः तरेतिताः
वर्तन्ते, तेषामेव नामदुःखमस्ति । अतो दुःखोत्पादनवन्ति एतानि वस्तूनि प्रति-
गुणबुद्ध्यवित्तभिः दुःखस्य भावना भावनीया । मनस इयं क्षमता एतादृशी वर्तते
यत् मनोबाह्यविषयेरिन्द्रियैश्च सह संयुक्तं तत् आत्मनि सुखदुःखादीनां उत्पादय
मानत्वं सुखदुःखदेशोंगं कारयेत् । इत्थञ्च दुःखानामत्यन्तविमोक्षस्येव नाम
“अपवर्गो” भवति, न्यायदर्शनेष्विदमनियस्य नाम परमपुरुषार्थ इति भवति । इत्थञ्च
बाह्यविषयस्य ज्ञानोत्पत्तौ प्रारब्ध मोक्षपर्यन्तविषयान् प्रतिदुःखस्य भावनोत्पादनं
मनस एव क्षमतायाः कार्यमस्ति ।

न्यायवैशेषिकमतमनसो निषेधः सांख्ययोगदर्शनस्य वर्णनप्रसंगे
 पूर्वमेव प्रतिपादितः न्यायवैशेषिकदर्शनयोरेपि सर्वप्रमाणार्थं मनः करणत्वेन स्वी-
 कृतमस्ति । किन्तु लौकिकप्रत्यक्षादिकाने इन्द्रियातिरिक्तं मन एवासाधारणं
 कारणमस्ति, किन्तु अलौकिकप्रत्यक्षार्थं न्यायवैशेषिकाः योगजप्रत्यक्षमपि स्वी-
 कुरुन्ति । उत्तरयज्य न्यायवैशेषिकदर्शने लौकिकप्रत्यक्षालौकिकप्रत्यक्षभेदेन च
 प्रत्यक्षस्य भेदद्वयमङ्गीकृतमस्ति । अलौकिकव्यापारस्य तन्निर्कर्तव्यं वा त्रयो
 भेदाः स्वीकृताः वर्तन्ते, यथा -

“अलौकिकस्तु व्यापारस्त्रिविधः परिकीर्तितः ।
 सामान्यलक्ष्णो ज्ञानलक्ष्णो योगजस्तथा ॥”

सांख्ययोगदर्शनयोः मनसः समताः

सांख्ययोगदर्शनानुसारं मनस उत्पत्त्यादिवर्णनं पूर्वमेवाभूत् । प्रकृतेः
 समस्तपदार्थं ह्येव मनोऽपि त्रिगुणात्मकः शैतिकःपदार्थो भवति । सांख्ययोगदर्शना-
 नुसारं मनो विस्फुरिमाणमात्मा चात्मैः शुद्ध्यापि भवति, अतो विश्वस्य समग्र-
 क्रियाकलापाः मनसैव सम्बद्धाः सन्ति । भारतीयमनोविज्ञानस्य सम्यङ्गनित्यणो-
 पलब्ध्यै च सांख्ययोगदर्शने वर्णितस्य मनसः स्वरूपं लक्षणञ्च यस्य पृथग्पदार्थाध्याये
 वर्णनमस्ति । अवश्यं ध्यातव्यं भवति ।

योगदर्शने कैवल्यार्थं चित्तवृत्तिनिरोधद्वारा मनसः तद्विकल्प-

तमाधितो निर्विकल्पकताधिपर्यन्तं विकसितं करणीयं भवति । चित्तं निरोधाव-
 स्थायां धृतिरहितं जायते । यावत्पर्यन्तं चित्तवृत्तयो व्युत्स्थानक्षमायाधृति-
 ष्ठन्ति, तावत्पर्यन्तं पुरुषो वृत्तिभिः स्वमेकं जानाति । मानसस्य चित्तं
 पुम्बकप्रस्तरमिव अस्ति, तत् तन्निध्याग्रेण पुरुषमुपकरोति, शब्दस्पर्शादिस्ये च
 परिणतं तच्चित्तवृत्तिजातं पुरुषस्य भोगसाधनं भवति । शब्दाद्याकारायां
 वृत्तौ चित्प्रतिफलमेव भोग्यदार्थः । यद्यपि चित्तविचित्रस्य धर्मस्तथापि
 चित्तचेतन्ययोर्द्वयोरभेदसमारोपकारणात् पुरुषवृत्तेः तमानस्यचन्तमात्मानं जानाति।
 इत्थञ्च भोगहेतुरविधेयं वति । चित्तवृत्तेः बोधस्योपभोगे अनाद्यविद्या
 पुरुषस्य संयोग एव च हेतुर्भवति । अविद्याभिवासिनानां प्रवाह उत्पद्यते, नूतन-
 नूतनवातनाश्रयाविधायाः कार्यभूताविचित्रवृत्तय उत्पद्यन्ते । बीजाङ्गुर-
 प्रवाह इवाविधानां वातनानान्यानादिप्रवाहो वगन्तव्यः । चित्तवृत्तेर्बोधिनेव
 चित्तस्य शान्तधोरगूढाकारवतीनां चित्तवृत्तीनामुपभोगः पुरुषस्य जायते, अतः
 एतासां चित्तवृत्तीनां निरोधः परमावश्यकः प्रतिभाति । पञ्चावयवात्मिका-
 विचित्रवृत्तयो भवन्ति । यथाः-

“प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतयः ॥”

इत्थञ्च पञ्चप्रकारकवृत्त्यन्तर्गीतं चित्तस्यानन्ताः वृत्तयो न्तर्भूताः
 भवन्ति । एतासां पञ्चवृत्तीनामपि भागद्वयेन विभागः कर्तुं शक्यते- ॥१॥ क्लिष्ट-
 वृत्तयः, ॥२॥ अक्लिष्टवृत्तयश्च । अत्रास्मिता इत्यादिकारणात् याः वृत्तय

उत्पद्यन्ते, ताः क्लेशपदवाच्याः भवन्ति । अर्थात् रजोगयी तमोगयी च वृत्तिः
 क्लेशस्य कारणं भवति, तदीयापूवृत्तिस्य क्लेशदानार्थीवाञ्छुः । क्लेशोपार्जनार्थ-
 भेदताः वृत्तयः प्रवर्तन्ते । प्रमाणादिवृत्तिद्वारा अयं प्रमाता पुरुषविषयान्
 निविधनोति तत्रासज्यते च, अथवा तत्र दृष्टेः, तथा चाग्रे कर्मात्मनायाः तंय-
 नमपि करोति । अतः एताः क्लिष्टवृत्तयः धर्माधर्मयोः प्रसवभूमिः स्येण ज्ञातव्याः
 भवन्ति ।

अक्लिष्टवृत्तयः सत्त्वगुणस्य विवेकख्यातिमुत्पादयन्ति । यदा
 बुद्धिस्थे परिणते सत्त्वं रजस्तमोभ्यां रहितं भवति तदेवं बुद्धिसत्त्वं "प्रशान्तवादि"
 सञ्जायते, प्रज्ञायाः प्रसादता निर्मलता वा "ख्याति" शब्देनोच्यते । इमां ख्यातिं
 विषयी कुर्वत्यो क्लिष्टवृत्तयः गुणाधिकारस्य विरोधिन्यो भवन्ति । कार्यरम्भ-
 करणमेव गुणानां प्रकार्यधिकारस्यापि क्षति । एते अयोऽपि गुणाः विवेकख्याति-
 पर्यन्तं स्वकार्यं साधयन्ति, यदा च विवेकख्यातिसम्पन्नं कार्यं गुणैः सम्पन्नं
 भवति, तदा पुनः गुणाः कर्ष्यं नारभन्ते ।

योगिनो क्लिष्टवृत्तिद्वारा क्लिष्टवृत्तीनां निरोधं कुर्वन्ति
 पुनश्चाक्लिष्टवृत्तिद्वारा चित्ते विवेकख्यातिरुदेति । विवेकख्यातिप्राप्त्यनन्तरं
 योगिनः कैवल्यपदं लभन्ते । अतः एतावच्चित्तस्यैव सामर्थ्यमस्तित्यत् तत् विवेकख्याति-
 मुत्पादयत् साधकाय कैवल्यप्राप्तिं कारयेत् ।

चित्तवृत्तीनां संख्याया अनन्तात्वेऽपि तासां प्रमाणविपर्ययविकल्पा-
 दिपञ्चल्येषु विभाजनं कर्तुं शक्यते । चित्तवृत्तेरेतानि पञ्चस्याण्येव चित्तस्य प्रकार्यं
 पदेनोच्यन्ते ।

प्रत्यक्षादिप्रमाणजन्यतमपूर्णज्ञानस्य योगजालीकिसिद्धीनाञ्च अने
 मनसः शक्तिरेव चिराजमाना वति । मनस एतदपरिगितावतीनां क्षमतानाञ्च
 विस्तृतं सूक्ष्मस्य वर्णनं योगदर्शनस्य विषयो भवति । चित्तवृत्तेर्निरोध एव योग-
 पदवाच्यो भवति प्रकृतिपुरुषयोर्यथार्थस्वल्पस्य ज्ञानमपि मनस एवाधीनमस्ति ।
 पुरुषस्यासङ्गो शुद्धस्वल्पो च स्थितिं प्रापयितुं चित्तवृत्तिविक्षन्निरोधावस्था-
 विशिष्टमेव मनः तत्क्षमं भवति । प्रकृतिरनन्ता अस्ति प्रकृतेः सर्वोत्कृष्टपरिणामः
 मनो भवति । अतो मनोऽपि अनन्तशक्तिविशिष्टमेव जायते । प्राथिनां विन्न-
 भिन्नस्तरेषु जन्मग्रहणकारणमपि मन एव भवति । त्रयाणां गुणानां तत्सन्तारतम्येन
 देवताः, राक्षसाः विविधचित्तवृत्तिमन्तः प्राणिन्यचोत्पद्यन्ते । मानवस्या-
 न्तिमं त यं सांख्ययोगदर्शने प्रतिपादितं कैवल्यमेवास्ति । पुरुषः सर्वथा प्रकृति-
 पुरुषयोः सर्वथा पृथक्स्वल्पस्य ज्ञानाभावो मनसः क्षमतेव जायते । प्रकृतेः कार्यमेव
 पुरुषाया भोगापवर्गो प्रवृत्ताति । मनस्येव तथा क्षमता वति या तद् पुरुषं भोगा-
 पवर्गं पश्चिनयेत् । मनसविचित्रवृत्तीनां सर्वथा निरोधे जाते एव द्रष्टा स्व-स्वल्पे-
 वस्थीयते ।

"तदाद्रष्टुः स्वल्पेऽवस्थानम्"

अर्थात् चित्तवृत्तीनां निरोधे जाते तत्प्रेव द्रष्टृपुरुषः स्व-स्वल्पेऽवस्थितो भवति ।
 अविद्याकारणात्पुरुषः यः स्वमात्मानं बद्धं प्रकृत्या आसक्तान्यापि जानाति,
 तदविवेकज्ञानस्य विवेकख्यातेर्वोत्पत्तौ सत्यामेव स्वातन्त्र्यशुद्ध, मुक्त, अपरिणामि,
 स्वल्पेऽवस्थीयते, एतस्याः स्थितेरेव नाशकत्वमस्ति । विवेकख्यात्पुत्पादनं
 मनस एव क्षमता वति । इत्थञ्च मन एव स्वक्षमता द्वारा पुरुषं बध्नाति स्व-

व्यक्ता द्वारा च पुरुषं विमोचयति । विवेकज्ञाने जाते तत्ति चित्तं बुद्धिं वा
 "हेयमवेन्धत्ताम्" हत्पुष्टत्वा चित्तं चित्तस्य परिणामस्वस्य । विवेक्याति-
 ज्ञापि हेयतया प्रतिपादयन्ति विद्वान्तः ।

पूर्वमीमांसाद्वयनि मनसः व्यक्ताः

पूर्वमीमांसायां मनसः व्यक्ता प्रायस्तथैव घटति यथा विशेषिकद्वयनि
 प्रतिपादिताऽस्ति । पूर्वमीमांसायां सर्वेषां प्रमाणानां कृते मनः कारणस्येव
 स्वीकृतमस्ति । पूर्वमीमांसायामपि अन्यद्वयनमिव शरीरमात्मनो भोगायत्तनं
 भवति । मनसः एतत्तामर्थ्यमस्ति यत् चैतन्यस्याग्रय आत्मनः प्रत्यक्षकर्ता भवति ।
 अर्थात् आत्मा चैतन्याग्रयो भवति मनसप्रत्यक्षगम्यश्चापि वति ।

गोष्ठावस्थायागात्मनि सहजविराजमानबुद्धस्य भोगोऽपि मनसैव
 जायते । आचार्यकुमारिलस्यैवेदं मतमस्ति, यथा -

"दुःखात्पन्तसमुच्छेदे तत्ति प्रागात्मवर्तिनः ।

सुखस्य मनसा हुज्जिर्भुज्जितरुक्ता कुमारिलेः ॥

देहेन्द्रियादीनामत्यन्तिकपरिध्वंसानुगृहीतं मनस्तदनुभवसाधनम्² ।

इत्थञ्च मनस एव तामर्थ्यमस्ति, यत् गोष्ठेऽपि सुखस्यानुभावं
 साधनं भवति । सुखादेरपरोक्षसाधनमिदमन्तरिन्द्रियं मन एवास्ति, इदञ्च मनो
 विष्णु भेज्यति मनसि त्यन्दनमपि नैव जायते । ग्रीमांतकाः विशेषिकद्वयनि प्रति-

पादितस्य मनसः अणु परिणामं न स्वीकुर्वन्ति, न च जनसञ्चयतत्त्वमङ्गी-
कुर्वन्ति । इत्थञ्च व्यसहारे सुखादेशोऽगत्या मोक्षावस्थायां सुखस्य चानुभवः
अन्तरिन्द्रियमनस एव कारणमस्ति । यतोहि मनो विभु अस्ति, अत आका-
शादिरिवेदनं स्पन्दरहितं भवति । इत्थञ्च मनस्यात्मानि च विभुत्वे सत्त्वे-
ऽपि द्वयोरितरेतरसंयोगोऽपि जायते । मीमांसकाः विभुद्रव्याणां परस्पर-
संयोगं कर्तव्यक्रियाद्वारा नैव स्वीकुर्वन्ति, आत्ममनसोः संयोगमजन्यमङ्गी-
कुर्वन्ति । अनया दृष्ट्या न्यायविशेषिकमतेन, यदात्ममनसोः संयोगं क्रियाजन्य-
मङ्गीक्रियते, तेन अतमेदो नास्ति । दिगाकाशादीनां मीमांसका प्रत्यक्षत्वमङ्गी-
कुर्वन्ति । दिगाकाशादीनाञ्च प्रत्यक्षज्ञानार्थं मन एव कारणस्यैव स्वीकृतमस्ति -

दिगाकाशादिनां प्रत्यक्षत्वात् तदवगमे मनसः
करणमतत्वात् दिगाकाशादिव्यतिरेक सिद्धिरपि
स्थप्यवसेया । इति सिद्धं दशमं मनोद्रव्यम् ।

आचार्य प्रभाकरमतेऽपि मनोऽणु स्वस्वमेव भवति +

द्रव्यानारम्भकत्वे यदा सत्यणुद्रव्यं भवेन्नमः ।
सुखादेरापरोक्षस्य साधनं मन इन्द्रियम् ॥
अयोग्यद्रव्यं तल्लिङ्गं ज्ञानानामक्षजन्मनाम् ।

अर्थात् मनः किमपि द्रव्यं नोत्पादयति । अथवा जनस्तदिन्द्रियमस्ति यत्सुखादेः
प्रत्यक्षानुभवस्य साधनमस्ति, इन्द्रियैरुत्पद्यमानानां ज्ञानानां युगपदुत्पत्त्यभाव-
कारणान्मनसः सत्ता सिध्यति ।

उत्तरगीर्वाणायां वेदान्तदर्शने मनसः वृत्ताः-

अद्वैतवेदान्तमते आत्मा निर्विषयतत्त्वत्वेन स्वीकृतो वृत्तिः ।

तामग्न्यवहारे प्रमाणद्वारा ज्ञानमुत्पादयितुं मनोऽन्तःकरणत्वेणैव स्वीकृतमस्ति, यतोहि अद्वैतवेदान्ते आत्मनः स्वल्पं तद्विषयदानन्दात्मकमस्ति । अतः आत्मा ज्ञानाश्रयो न भवति । अपितु ज्ञानस्वल्पमेवाङ्गीक्रियते ।

श्रीशिवस्थायामपि मनसः कारणतां वेदान्तदर्शनं नैव स्वी-

करोति, अपि तु आत्मा अवाङ्मनसगोचर एवाङ्गीक्रियते । "न तत्र मनो-
गच्छति" इति धृतिरपि आत्मनः मनसः परत्वेनैव सूचयति । तावत्तत्त्वादयो-
ऽपि मनसो वृत्तित्वेणैव कथिताः सन्ति, एतत्पूर्वमेव स्पष्टीकृतं वृत्तिः । मनस
इदं तावदर्थमस्ति, यत् स्ववृत्त्यात्मकज्ञानेनाविद्या विनाशयति । तदेव तर्हि
जीवाः धन्यनान्मुक्ताः सन्तः स्वतन्त्रवृत्तित्वे श्रीशिवस्थायाम् अवतिष्ठन्ते ।
अद्वैतवेदान्तः "मनसैवानुद्भूतव्यम्, धन्यमता न मुक्तो" एतद्वचनपरस्परविरोध-
प्रतीयमानवृत्तयोः पारस्परिकविरोधस्य निराकरणं करोति । वेदान्ते मनो-
वृत्तिव्याप्यत्वमङ्गीकृतमस्ति, किन्तु ज्ञानविषयत्वस्य फलव्याप्यत्वस्य निषेधः
कृतो वृत्तिः, यथा -

"फलव्याप्यत्वमेवास्य शास्त्रकृदिर्निराकृतम् ।

ब्रह्मण्यज्ञाननाशाय वृत्तिव्याप्तिरपेक्षिता ॥"

अथादितस्य मनस एव तावदर्थमस्ति, यत् "तत्त्वमसि" अथवा "अयमात्मा ब्रह्म"

इत्यादि महावाक्यश्रवणद्वारा तन्मनो जीवबुद्ध्यजोः प्रतीयमानं श्रेयस्यज्ञानम-
ण्डाकारं घुत्तिमुत्पादयविनाशयति । एतेनैव वेदान्तो मनसः गृह्यता स्पष्ट-
स्थेन ज्ञातुं शक्यते ।

वैष्णवाचार्यः उपासनाद्वारागुक्तिं स्वीकरोति । ते अद्वैत-
वादिनः सन्तोऽपि शंकराद्वैतमते जीवतन्मात्रं बुद्ध्यजः एकतां नैव स्वीकुर्वन्ति।
श्रवणाध्यानोपासनाद्वारा च तेऽपि अज्ञानस्य निवृत्तिविषये ऐक्यत्वेवाव-
लम्बन्ते । उपासनाभानसिद्धीं क्रियां वदतिऽस्मिन् विषये शंकराचार्येण सह कस्यापि
मतभेदो नास्ति । व्यवहारकाले समग्रप्रमाणानां मूलेऽन्तःकरणस्यासाधारणकारणता
स्वीकृता वदति । तैत्तिरीयारावदविच्छिन्नध्वेयाकारं घुत्त्युत्पादनमेवोपासना वदति ।
अतः समग्रोपासनाविधिः मनो मूलक एव वदति ।

जैनदर्शने मनसः कर्तव्यताः -

अन्यदर्शनानामिव जैनदर्शनमपि मनसः करणतां स्वीकरोति ।
एतत्पूर्वमपि प्रतिपादितमस्ति यत् जैनदर्शने ज्ञानस्य श्रेयस्यशङ्कीकृतमस्ति -
॥१॥ प्रत्यक्षज्ञानम्, ॥२॥ परोक्षज्ञानञ्च ।

आत्मसापेक्षं ज्ञानं प्रत्यक्षज्ञानं भवति । एतस्मिन्ज्ञाने इन्द्रियगमनो
स्पेक्षा नास्ति, किन्तु परोक्षज्ञानार्थं केवल मनसो एवापेक्षा वदति । इत्यथ ज्यैत-
न्मनस एव सामर्थ्यमस्ति, यत् जैनदर्शने तत्तत्परोक्षज्ञानमन्येन्द्रियसाहाय्येन
कदाचित् कदाचित् स्वत एव सुखदुःखादीनां ज्ञानमुत्पादयेत्तेत् ।

शीघ्रदर्शने मनसः धमताः

यथा च पूर्वोक्तोऽपि प्रतिमादितमस्ति यत्सोऽर्धनस्य विकासचक्रं
सम्प्रदायेषु उभूत -

॥१॥ वैभाषिका - बाह्यार्थप्रत्यक्षज्ञानस्य सिद्धान्तं स्वीकुर्वन्ति । बाह्य-
वस्तूनां प्रत्यक्षं कारयितुमेतस्मिन् मते परमावश्यकता
वर्तते । मनस एवेवा शक्तिर्वाति, यथा बाह्यार्थान्तराणां सर्वेषां धर्माणां ज्ञान-
मिन्द्रियेण मनसा वा जायते ।

॥२॥ सीनान्तिका - एते बाह्यवस्तूनां सत्तां स्वीकुर्वन्ति, परन्तु वस्तुनः
सत्ता अनुमेयैव भवति । अतः सीनान्तिकबोद्धा
बाह्यार्थानुमेयवादं स्वीकुर्वन्ति । अनुमित्यर्थं व्याप्तिज्ञानमावश्यकम् । अतः
एतस्मिन्सम्प्रदायेऽपि बाह्यार्थस्य ज्ञानं मनसैव जायते ।

॥३॥ योगाचाराः - एतत्सम्प्रदायानुयायिनो विज्ञानवादस्य सिद्धान्तं स्वा-
पश्यन्ति । एतस्मिन्मते विज्ञानमर्थात् मनोबुद्धिरेवा एक-
मात्रं तत्त्वमस्ति । एते समग्रं बाह्यं शीतिकृज्य जगत् नितान्तं मिथ्या मन्यन्ते,
चित्तस्थैवैकां सत्तामङ्गीकुर्वन्ति । एतन्मतानुसारं चित्तस्थैवेदं सामर्थ्यमस्ति
यत् चित्तमेव शरीराभ्यन्तरं शरीराद् बाह्यं च नानाप्रकारकाणां वस्तूनां स्व-
धारयति । अत्र मते योगोपरि समापिष्या वलमधिकं दत्तं वर्तते । अतः एतन्मतं
योगाचारपदवाच्यमपि भवति ।

॥४॥ माध्यमिकाः - एते "शून्यवादस्य" सिद्धान्तं स्वीकुर्वन्ति । एतस्मिन्
सम्प्रदाये समस्तजगतः सत्ता प्रातिभासिकी वर्तते केवलं

शून्यस्यैव च तत्ता पारमार्थिकी वर्तते । मनसः शक्तिकारणादेव माध्यमिकशून्य-
वादिबोद्धाः "सर्वं शून्यं शून्यम्" इति भावनां भावयन्ति । एतद्भावनायाः
प्राबल्येन च निर्वाणायत्थायां गच्छन्ति । यद्यपि एतस्मिन् मते संसारोऽपि
असत्यः अस्ति निर्वाणमपि धातव्यमेवास्ति तथापि शून्यस्य भावना मनोद्वारेव
कर्तुं शक्यते । मानमेयोदयग्रन्थे बोद्धानामेतेषां चतुर्णां सिद्धान्तानां वर्णनमेकस्मिन्नेव
श्लोके इत्थं प्रतिपादितवन्तो, यथा -

"बुद्धयो माध्यमिको विवर्तमयितं शून्यस्य भवे जगद्,

योगाधारमते तु सन्ति मत्तयत्तातां विवर्तोऽखितः ।

अथोऽस्ति वषिकस्त्वसावनुगितो बुद्धयेति सौमान्तिकः,

प्रत्यक्षं क्षणभंगुरं च सकलं वैशेषिकी भावते ॥"

बौद्धधर्माध्यायटांगिकमार्गे सम्यक्संस्कृतादिताधना मनस्येवाधिता वर्तते । बौद्ध-
धर्मस्य "निरात्म्यवादः" बुद्धसिद्धान्तो वर्तते । "सर्वं दुःखं दुःखम्" सर्वमनात्म्य-
मनात्म्यम् "सर्वं शून्यं शून्यम्" इति तिष्ठो भावनाः मनसैव भाविताः भवन्ति ।
यस्तुतो मनस एतस्मिन् सम्युदाये एतावन्महत्त्वं प्रदत्तमस्ति यत् ॥१॥ ह्य,
॥२॥ वेदना, ॥३॥ संज्ञा, ॥४॥ संस्कार, ॥५॥ विज्ञानमिति पञ्चस्कन्धानां
तमुदाय एव "आत्म" पदवाच्यो भवति एतदर्थन्य मन एव मूलं कारणमस्ति । तच्चि-
कल्पकप्रत्यक्षं निर्विकल्पकञ्च प्रत्यक्षमपि मनसः शक्त्यैव सम्भाव्यते ।

आस्तिकदर्शनेषु मनसः क्षमतायाः विवेचनम्, न्यायवैशेषिकदर्शनयोः

आत्मानो विशेषगुणानां तुल्यदुःखप्रयत्नादीनां वर्णनं च पूष्येवाभूत्, तत्रैव चेतदपि

कथितमस्ति, यदात्मनो विशिष्टगुणानामेतेषामभिव्यक्तिरात्मजनतोः संयोगेनैव जायते । मनस स्वैयं क्षमता अस्ति यद् आत्मनो विशेषगुणानां अभिव्यक्तिं स्व-संयोगद्वारा आत्मनि उत्पादयति । मनस्तत्त्वस्य सर्वनक्षमता विषये मनसः संकल्पशक्तिविषये च योगद्वनि मनस्तत्त्वस्य घर्णनप्रसङ्गेऽत्र संकेतितां वति । अतस्तस्यात्र पुनरावृत्तीरावश्यकता नास्ति ।

॥४॥ मनसः प्रकायार्णाम विवेचनम्

मनसः स्वत्वस्य मनसः क्षमतायाश्च घर्णनप्रसङ्गे मनसः प्रकायार्णामपि स्पष्टता अधिकतया कृताऽस्ति । अतः पुनस्तस्य विस्तारेण घर्णनस्यावश्यकतानेव प्रतिभाति । न्यायविशेषिकतांध्ययोगपूर्वोत्तरश्रीभांसाद्वनिषु प्रत्यक्षानुमानोपमान-शब्दाथार्पित्यभावज्ञानोत्पत्तौ मनः अन्तःकरणस्य स्वत्वेण कार्यं करोति । ज्ञानोत्पत्त्यर्थमपि जनतो साधारणकारणतां सर्वाण्यपि दर्शनानि स्वीकुर्वन्ति ।

यौद्धर्शनस्य विज्ञानवादे तु बुद्धेशिघत्तस्येवेदं प्रकायमस्ति यद् ,

तद् शरीराभ्यन्तरं तदपि बाह्यवस्तूनां घटपटादीनां स्वत्वे परिणम्यते । वेदान्त-द्वनिऽपि अविद्यायाः नाशः मनोवृत्त्यैव सम्भवति, यतोहि वेदान्तद्वनि आत्मना चित्त्वा वा महाविद्यायाः क्वचन विरोधो नास्ति । अपितु आत्मा अविद्याया आश्रयो विषयश्चापि भवति । अतोऽविद्यायाः नाशार्थं तत्त्वमस्यादिमहावाक्य-द्वारा या अखण्डाकारावृत्तिः मनसि उदेति, तावृत्तिः अविद्यायाः विरोधिनी भवति । तेन चाविद्यां विनाशयन्ती आत्मानं स्वस्वस्थावस्थितौ अर्थात् मोक्षव-स्थायाभवस्थापयति ।

जैनदर्शनिऽपि प्रत्यक्षादिव्यावहारिकज्ञानोत्पादनार्थं मनतः प्रकायार्णव

स्वीकृतिः कर्तते । सांख्ययोगदर्शनयोरपि अधिद्यायाः नाशः सुसंस्कृतमनस एवा-
धीनो भवति । चित्तवृत्तेर्निरोधः सविकल्पकनिर्विकल्पकसमाध्यवस्थानामुत्पादनं
मनस एवाधीनो कर्तते । एतत्सर्वथा सत्यमस्ति यत् सांख्ययोगदर्शनयोर्विवेकज्ञान-
मार्गात् सत्त्वगुणान्यतादयातिः मनोवृत्तिद्वारेणोत्पद्यते । अतश्च प्रज्ञा अपि
विशुद्धसत्त्ववती मनस एवावस्था विशेषस्था जायते । व्यवहारस्य सम्पूर्णं कार्यं
प्रकृत्यन्तर्गतत्वकारणात् मनोमूलकमेव कर्तते । यतोहि आत्मा तु अतः, अपरि-
णामी चित्तवृत्तित्वस्यैव चापि कर्तते । साधनान्ते विवेकख्यातिरपि हेयवदेव
स्थापिता कर्तते । इन्द्रियगोचरस्य बाह्यकमतः पदार्थद्वारोत्पाद्यमानं शब्दस्पर्श-
स्पर्शगन्धादीनां ज्ञानमिन्द्रियस्य जननसाधीनं कर्तते । अत एव मनोऽन्तःकरणं
शरीराभ्यन्तरीयमसाधारणकारणं वा कथितमस्ति, इन्द्रियाणि च बाह्यकरण-
मूलानि सन्ति । वेदान्ते "मन एव ज्ञात्सर्वम्" इत्युक्त्वा मनसो महत्त्वपूर्णं
प्रकार्यं गोचरस्येण प्रतिपादितं कर्तते । मनः केवलमात्मनि पतिताविद्यावरणसंगं
करोति, वेदान्तदर्शने चात्मा स्वयम्प्रकाशकारणात् मनोद्वारा प्रकाशनीयं
नैवाङ्गीकरोति ।

षष्ठ्याध्याये मनतः प्रमाणानाञ्च विवेचनं भविष्यति तत्रैव च
तन्मन्त्रानुसारं मनतः प्रकायार्णवं यथास्थानमुल्लेखोऽपि भविष्यति ।

॥२॥ प्रकायार्णवं तुलनात्मिका समीक्षाः-

प्रकायार्णवं तुलनात्मकसमीक्षायां जातायामेतात् स्पष्टमेव जायते
यत् प्रकायदृष्ट्या आस्तिकदर्शनानां निम्नश्रेणु विभाजनं कर्तुं शक्यते -

॥१॥ तदा तितकदर्शनं यदात्मनि विशेषगुणान् स्वीकरोति, इन्द्रियमानसोः संयोगेनात्मनो विशेषगुणानामपि व्यवहितमङ्गीकरोति । यथा- न्यायः, वैशेषिकम्, पूर्वमीमांसादर्शनम्, जैनदर्शनञ्च ।

॥२॥ आत्मा असंगः, अपरिणामी, शुद्धः, चित्तिमात्रमित्यङ्गीकुर्वन्तु दर्शनेषु व्यावहारिकसम्पूर्णक्रियाकलापाः मनसः प्रकाशान्तर्गताः वर्तन्ते । यथा - सांख्ययोगदर्शने ।

॥३॥ आत्मनो निविशतस्त्वमङ्गीकुर्वन्ति अद्वैतवेदान्तदर्शने व्यावहारिकज्ञानोत्पादनस्य पूर्णं प्रकाशं मनस एव वर्तते । आत्मनि एतित्ता विद्याया आवरणमण्डाकारमनोवृत्त्यानाशकरणमपि मनस एव प्रकाशं भविष्यति ।

॥४॥ शाश्वतस्यात्मनोऽस्तित्वमस्वीकर्तुं दर्शनेषु चिकानवादे समग्र-व्यावहारिकक्रियाकलापाः मनसः प्रकाशान्तर्गताः एव सन्ति । शून्यवादे तु शून्यातिरिक्तस्य कस्यापि वस्तुनः तत्ता स्वीकृता नास्ति, तथापि "तत्त्वं शून्यं शून्य"मिति प्राधान्यं मनसः साहाय्यगृहणं नितान्तमावश्यकम् ।

पाश्चात्त्यदर्शनेऽपि मनसः प्रकाशानां यद् वर्णनमस्ति, तदधिक-तयोपरि वर्णनान्तर्गतं समाविष्टं भवति, अतो विस्तरेण तस्य तदीय विविध-व्याख्यान्तर्ण्य वर्णनमत्रानावश्यकमेव प्रतिपादयति ।

॥ इति पञ्चमोऽध्यायः ॥

प्रमा एवं प्रमाणम्

अस्मिन्प्रमाणे विभिन्नास्तिकद्वयानि प्रमाणस्य तदीय प्रक्रियायाश्च तद्विषये विवेचनं भविष्यति । प्रमाणानां विभिन्नप्रक्रियास्तु एतासु मनसः स्थान-
मेवं प्रमाणेषु मनसः प्रकार्येष्वपि दृष्टिप्राप्तौ भविष्यति । पञ्चमोऽध्याये मनसः
प्रकार्याणां विवेचनमभूत् तेषाञ्च प्रकार्याणां तुलनात्मिकासमीक्षा अपि कृता वर्तते।
एतस्मिन्प्रमाणे प्रत्येकास्तिकद्वयानि स्वीकृत प्रमाणानां विवेचनम्, प्रमाणप्रक्रिया
तथा तद्विषयकमनसः कार्यकलापानाञ्च विवेचनमेव मुख्यमुद्देश्यमस्ति ।

प्रमाणशब्दार्थः प्रमाया [अर्थात् यथार्थज्ञानस्य] साधनमस्ति । प्रमाण-
विवेचनेन तात्पर्यमिदमस्ति यत् तेषां साधनानां विवेचनम्, येन मानवो यथार्थ-
ज्ञानपर्यन्ताभिन्निद्रयमनसोः साहाय्येन गच्छति । प्रमायाः लक्षणं कुर्वन् न्यायद्वयनि-
कथितमस्ति यत् "तद्वति तत् प्रकारकं ज्ञानं प्रमा" । अर्थात् प्रमा यथार्थज्ञानं
वा तद् भवति यद् धर्माविशिष्टे वस्तुनि तद्विवेचनेन युक्तं ज्ञानमस्ति । यथा
गोः यथार्थज्ञानम्, गोत्वधर्माविशिष्टपदार्थे गोत्वप्रकारकं ज्ञानमेव प्रमाज्ञानं भवि-
ष्यति । यदि गद्विषयधर्माविशिष्टे पदार्थे गोत्वप्रकारकं ज्ञानमुत्पद्येत्, तदा तद्
प्रमा अर्थात् यथार्थज्ञानं न भवति, अपितु अप्रमेत्येव वदेत् ।

तार्किकः "प्रमाकरणं प्रमाणम्" तथा "यथार्थानुभवः प्रमा" एतन्मनुष्यस्य
स्मृतिव्यतिरिक्तं ज्ञानम्" इत्युक्त्वा यत्तत्क्षणं कृतम्, तत्क्षणं पूर्वमीमांसायाः
भाट्टमते स्वीकृतं न भवति । तार्किकाः प्रमायाः करणं प्रमाणमिति कथयन्ति ।

यथायानुभवश्च प्रमा उच्यते तथा स्मृतिभिन्नं ज्ञानमनुभव उच्यते । आदृतमतस्य दार्शनिकप्रमायाः उक्तलक्षणे "यथायानुभवः प्रमा" इति लक्षणे अतिव्याप्तिदोष-
ग्रस्ततां च बोधयन्ति, यतोहि अनुवादकः ज्ञानगुहीतग्राही भवति । अतः
प्रमायाः उक्तं लक्षणमनुवाद केऽपि गच्छति, यतोहि तार्किकाणां पुस्तकप्रमालक्षणे
अनुवादव्यावर्तकं किमपि पदं नास्ति । आदृतमते "प्रमाकरणं प्रमाणम्" इति
व्युत्पत्तौ "प्रमा" शब्दो लक्षणावृत्तिद्वारा प्रमायाः कार्यभूतं प्राकट्य-
ज्ञातता-मपि बोधयति । अतः प्राकट्यत्वप्रमायाः कारणीभूतं प्रमाज्ञानमपि
प्रमाणपदवाच्यता लभते । अतो आदृतगणाः फलप्रमाणवादिन इत्युच्यन्ते ।

प्रमाकरणं प्रमाणम् - इति प्रमाणत्वं सिद्धम् । इदं च प्रमाशब्देन
लक्षणा तत्कार्यभूतस्य प्राकट्यस्यापि प्रतिपादनात् प्राकट्यस्य प्रमाकरणत्वेन
ज्ञानस्यापि प्रमाणत्वमाहुः । एतावता च वयं फलप्रमाणवादिन इति गीयामहे ।

वेदान्तादपि "चेतन्यं प्रमा" इत्युक्त्वा न्यायविशेषिकसम्मतं "तद्वति
तत्प्रकारकं ज्ञानं प्रमा" इति लक्षणं निराकृतं भवति । न्यायविशेषिकवेदान्ते च
प्रमाणस्य लक्षणम् "प्रमाकरणं प्रमाणम्" इति स्वीकृतमस्ति, अर्थात् प्रमायाः यथार्थ-
ज्ञानस्य वा यदसाधारणं कारणमस्ति, तदेव प्रमाणपदवाच्यमस्ति । किन्तु प्रमा-
विषये वेदान्तस्य न्यायविशेषिकापेक्षया मतभेदो वर्तते । स्मृति अनुभवभेदेन न्याय-
द्वये ज्ञानस्य विभागद्वयमस्ति । स्मृतिम्परित्यज्यप्रमायाः लक्षणं वेदान्ते इत्येवं
कृतमस्ति -

तत्र स्मृतिव्यावृत्तं प्रमात्त्वम् - अनधिगतावाधितार्थ-
विषयकज्ञानत्वं प्रमात्त्वम् ।

अर्थात् स्मृतिपरित्यज्यप्रमाज्ञानं तज्भवति, यस्य विषयः पूर्वजाधिगतो न भवेद-
वाधितार्थविषयज्ञानत्वञ्च तत्र भवेत् ।

न्यायदर्शने "यथार्थानुभवः प्रमा" इति प्रमायाः लक्षणं कृतमस्ति यतोहि
स्मृतिज्ञानमनुभवज्ञानाज्जिन्नं वस्तु वतति, अतः तज्ज्ञानं प्रमाज्ञानं नास्ति ।
"यतीन्द्रमतदीपिका" नामके ग्रन्थे "यथावस्थितव्यवहारानुगुणं ज्ञानं प्रमा" इति
प्रमायाः लक्षणं कृतमस्ति, यतोहि स्मृतिज्ञानमपि यथावस्थितव्यवहारानुगुणज्ञाना-
न्तर्गतमेव भवति, अतस्तन्निराकरणार्थं न्यायप्रते केवलं यथार्थानुभव एव प्रमाशब्द-
वाच्यो भवति स्मृतिज्ञानस्य च प्रमात्वं निराकृतं भवति । श्रीमद्वाचस्पतिमिश्र-
विरचिते "न्यायवार्तिकतात्पर्यटीकापरिशुद्धि" नामके ग्रन्थे स्मृतेः प्रमात्त्वस्य
निराकरणमित्यर्थं कृतं वततिः -

"एवं च कथं स्मृतिः प्रमा १ किञ्च स्मृतेरार्थाध्ययमपि
कृतम् १ नहि यादृशार्थो यदा स्मरति, तादृश एवास्ती,
तदा पूर्ववस्थित्यापत्तमाने काले निवृत्तत्वात् ।
अनिवृत्तौ हि पूर्ववत् न स्यात् ।"

इत्थञ्च प्रमाविषये अतमेदाभावेऽपि स्मृतिज्ञानं प्रमाज्ञानत्वेनैव
स्वीक्रियते । वेदान्ते नधिगता वाधितार्थविषयकं ज्ञानमेव प्रमाशब्दवाच्यं भवति।
यद्यपि स्मृत्यनुभवभेदेन ज्ञानं द्विप्रकारकं भवति, तथापि भ्रमप्रमाभेदेनापि ज्ञानस्य

द्वी भेदो भवतः । यदि पूर्वानुभवो यथार्थज्ञानं भविष्यति, तदा तस्य स्मरणमपि
 भूमात्मकेष्व भविष्यति, किन्तु यदि पूर्वानुभवो यथार्थस्तदा तस्य स्मृतिरपि
 यथार्थेव भविष्यति, तथापि प्रमाणपदार्थान्तरिता या प्रमा व्रत्ति, तत् स्मृति-
 ताधारणत्वेणाङ्गीकृतं नैव शक्यते, किन्तु अनुभवव्याप्त्यै एव प्रमाणपदार्थान्तरित-
 प्रमाया अर्थो ज्ञातव्यः ।

अद्वैतवेदान्ते प्रमायाः यत्त्वत्वं कृतमस्ति तदनधिगतायाधितार्थ-
 विषयकं ज्ञानमेव प्रमाशब्दवाच्यमस्ति । तस्य कारणमिदमस्ति यत् अद्वैतवेदान्तस्य
 गते ब्रह्मव्यतिरिक्ततत्त्वगुणव्यञ्जनं भ्रम एवाङ्गीकृतं व्रत्ति, तच्चाविद्यातत्कारेण
 जन्यमुच्यते । "तद्व्रत्ति तत्प्रकारकं ज्ञानं प्रमा" इति नैयायिकसम्मतस्य लक्षणस्य
 परित्यागो न एव कृतो व्रत्ति, यतोहि अद्वैतवेदान्तगते भ्रमस्थले निर्वचनीयव्याति-
 रङ्गीकृता व्रत्ति । अतः शुक्लो विद्यमान प्रातिभासिकस्य रजतस्य ज्ञानमङ्गी-
 कृतमस्ति, इत्थञ्च नैयायिकस्य लक्षणं भ्रमेऽतिव्याप्तं भवेत् । अस्तु ! प्रमाविषये
 एवमुक्तारमतमेवान् प्रदर्श्य एतज्ज्ञातव्यमुचितं प्रतिभाति यत् प्रमाणलक्षणे कथमपि
 मतभेदो नास्ति । प्रमायाः कारणमेव प्रमाणमुच्यते । अतः "प्रमाकरणं प्रमाणम्"
 इति प्रमाणस्येदं लक्षणं निर्दिष्टमेव भवति ।

आस्तिकदर्शनेषु प्रमाणानां संख्यायां प्रक्रियायान्य पर्याप्तमतभेदो
 व्रत्ति । एतस्य निष्पण्णे भविष्यति । प्रमाणानां संख्याविषये निम्नलिखिताः
 श्लोकाः दयातव्याः भवन्ति -

"प्रत्यक्षमात्रं चार्वाका बीजा वैशेषिका द्वयम् ।

सांख्या योगास्त्रयं चैव तार्किकाश्च चतुष्टयम् ॥

पञ्च प्रमाकराः श्रौतास्तथा वेदान्तिनश्च षट् ।

पौराणिकास्तथा वाङ्मयी प्रमाणानि ब्रुवन्ति वै ॥"

अस्य श्लोकस्य स्थान्तरमपि श्रीमण्डनमिश्रकृते ब्रह्मसिद्धान्तनामके ग्रन्थे समुपलभ्यते -

"चार्वाकास्तावदेकं द्वितयमपि पुनर्बोद्धवैशेषिकी द्वयोः ।

शास्त्रार्थश्च सांख्यास्त्रितयमुदयनाद्याश्चतुष्टयं तदन्ति ।

प्राहुः प्रमाकराः पञ्चकमपि तु पुनर्बोद्धवैदान्तविज्ञाः ।

षट्कं पौराणिकारत्नचटकाभिदधिरे तमेवेतिद्वययोगात् ॥"

॥ प्रत्यक्षप्रमाणम्

वैशेषिकद्वयानि प्रत्यक्षप्रमाणानुच्चेति केवलं प्रमाणद्वयमेवाङ्गीक्रियते,

किन्तु न्यायद्वयानि प्रत्यक्षप्रमाणानुमानोपमानशब्दाख्यानि चत्वारि प्रमाणानि स्वी-
कृतानि सन्ति ।

१. न्यायवैशेषिके प्रत्यक्षप्रमाणस्य प्रक्रियाः

प्रत्यक्षप्रमाणस्य लक्षणम् - "साक्षात्कारि प्रमाकरणं प्रत्यक्षम्" इति

भवति । अर्थात् साक्षात्कारिप्रमायाः करणमेव प्रत्यक्षप्रमाणमुच्यते, साक्षात्कारिणी
प्रमा च सा भवति या इन्द्रियजन्या प्रमा भवेत् । तद्विकल्पकनिर्विकल्पकभेदेन
साक्षात्कारिप्रमाया अपि भेदद्वयं भवति, तस्याश्च प्रमायाः करणं त्रिप्रकारकं

भवति -

१. विश्वेश्वरसिद्धान्तशिरोमणिकृत दर्शनमीमांसा - ५, तर्कभाषा - पृष्ठ ११५.

साक्षात्कारि प्रमाकरणं प्रत्यक्षम् । साक्षात्कारिणि च प्रमा
 संबोध्यते या इन्द्रियजा । सा च द्विवधा, सविकल्पक-निर्विकल्पकभेदात् ।
 तस्याः करणं त्रिविधम् । कदाचिदिन्द्रियम्, कदाचिदिन्द्रियार्थतन्निर्कर्षः,
 कदाचिद् ज्ञानम् ।

इत्थञ्च कदाचिदिन्द्रियद्वारा कदाचिदिन्द्रियार्थतन्निर्कर्ष-
 द्वारा, कदाचिन्निर्विकल्पकज्ञानद्वारा च सविकल्पकं ज्ञानमुत्पद्यते ।

॥अ॥ निर्विकल्पकप्रत्यक्षप्रमायाः प्रक्रियाः - यदा निर्विकल्पकप्रत्यक्षप्रमायाः
 फलमुत्पद्यते, तदा इन्द्रियं

करणं भवति । आत्मा मनसा संयुज्यते । मन इन्द्रियेण, इन्द्रियवर्धेन तद्व संयुज्यते ।
 अयं नियमोऽस्ति, यद् इन्द्रियाणि वस्तूनि प्राप्यवस्तुभिः सम्बद्धानि भवन्ति ।
 अर्थं प्रकाशयन्ति अर्थात् पदार्थज्ञानं कारयति । इत्थञ्चाद्येन तन्निर्कृतेन्द्रिय-
 द्वारा निर्विकल्पकं ज्ञानमुत्पद्यते । निर्विकल्पकज्ञानं तज्ज्ञानमस्ति, यस्मिन्
 ज्ञाने नाम जात्यादियोजनानास्ति, केवलं वस्तुमात्रस्यैव ज्ञानं जायते । नाम-
 जात्यादियोजनारहितस्यैतस्य निर्विकल्पकज्ञानस्य करणमिन्द्रियं भवति ।
 इन्द्रियार्थयोः तन्निर्कर्षो वान्तरव्यापारो भवति, निर्विकल्पकज्ञानस्य तस्य
 फलमस्ति ।

॥ब॥ सविकल्पकप्रत्यक्षप्रमायाः प्रक्रियाः - निर्विकल्पकज्ञानानन्तरं सविकल्पक-
 अर्थात् नाम जात्यादियोजनया युक्तं

ज्ञानमुत्पद्यते । यदा [2] तन्निष्ठावर्तननिर्णयः स करणमस्ति, तदा निर्विकल्पक-
ज्ञानमवान्तरव्यापारो जायते, तद्विकल्पकं ज्ञानञ्च तत्तत् कालं भवति । तद्विकल्पक-
ज्ञाने नाव्यवस्थादियोजना भवति, यथा- "अयं ब्राह्मणोऽस्ति" इत्यत्र ब्राह्मणत्वं
वास्तव्युक्तव्यवस्थोः प्रतीतिरिति, "अयं श्यामोऽस्ति" इत्यत्र श्यामत्वमुणविकल्प-
व्यापारः प्रतीयते । इत्यत्र च विशेषणविशेष्ययुक्तं तद्विकल्पकं ज्ञानमुत्पद्यते ।

[3] निर्विकल्पकं ज्ञानं कदा करणं भवति ? इति प्रश्नस्योत्तर-
मिदमस्ति यत् यदोक्तं तद्विकल्पकज्ञानानन्तरं हानोपादानोपेक्षाबुद्धिर्वा उत्पद्यते
एतद्विज्ञानोपादानोपेक्षा बुद्धित्वं कालं प्रतीतिनिर्विकल्पकज्ञानं करणं भवति तद्विकल्पकं
ज्ञानञ्चावान्तरव्यापारहानोपादानोपेक्षाबुद्धिर्वा कालं भवति । अवान्तरव्यापारस्य
च लक्षणमित्यं ज्ञातव्यम् -

तज्जन्यकृतजन्यजनको व्यापारः । यथा -

कुठारजन्यः कुठारदास्त्रयोगः कुठारजन्यच्छिदा जनकः ।

यथा कुठारजन्यकुठारनष्टाच्छिदोः संयोगः कुठाराहुत्पद्यमानायाः छेदनक्रियायाः
जनको भवति । तथैव च यदा हानोपादानोपेक्षाबुद्धित्वं ज्ञानमुत्पद्यते तदा
निर्विकल्पकं ज्ञानमुत्पन्नं करणं भवति तद्विकल्पकज्ञानञ्चावान्तरव्यापारस्य कार्यं
करोति एतेन च हानाद्विबुद्धित्वं फलमुत्पद्यते ।

2. सांख्ययोगद्वयनि प्रत्यक्षमापत्य प्रक्रियाः -

सांख्यद्वयनि प्रत्यक्षमापत्य तत्त्वं प्रक्रिया शैत्यं वर्तते -

"प्रति विषयाध्यवसायो कृष्टम्"

अर्थात् विषयतन्निर्कृत इन्द्रियाश्रितोऽध्यवसायोऽर्थाद् बुद्धिर्धर्मः प्रत्यक्षप्रमाणद-
वाच्यो भवति । "प्रतिविषयम्" इत्यस्यार्थ इन्द्रियमस्ति यतोहि तत् प्रत्येक-
विषयं प्रतिवर्तमानं तिष्ठति । इत्यञ्च "अर्थं तन्निर्कृतं" इत्यर्थः सिध्यति ।
अध्यवसायबुद्धेर्व्यापारः परिणामस्थो वा व्यापारो भवति । इत्यञ्चेन्द्रियाणां
विषयेः सह तन्निर्कर्षं जातेऽपि बुद्धिगतज्ञानो गुणस्याभिभवस्तिरस्कारो वा जायते,
तदेव च सत्त्वगुणस्य यत्स्फुरणं भवति, तस्मैव नाम अध्यवसायवृत्तिः ज्ञानं वोच्यते।
एतदेव ज्ञानं प्रत्यक्षनामकं प्रमाणं भवति । विज्ञाकारे परिणतेन प्रमाणवृत्तित्व-
ज्ञानेन सह चेतनपुरुषस्य यो नुगृहः सत्त्वन्वयापि जायते, तदेव प्रमाणस्य फलमर्थात्
प्रमा भवति । इत्यञ्च प्रमा "यौल्लेख्य चित्तवृत्तिबोधः" इत्यप्युच्यते । यद्यपि
बुद्धितत्त्वं जडप्रकृतेः परिणामो विकारो भवति, अतो चेतनमस्ति । अतस्तस्य
बुद्धितत्त्वस्याध्यवसायोऽपि अचेतनमेव भवति, तथापि चित्तस्वल्पः पुरुषः, बुद्धौ
प्रतिबिम्बितः तन् बुद्धिस्थितज्ञानतुलादिधर्मद्वारा स्वयमपि तद्व्युक्तमिव प्रतीयते ।
इत्थञ्च चेतनपुरुषः बुद्धिद्वारा अनुगृहीतो भवति चेतनपुरुषेण च सह तादात्म्य-
भावापत्तिकारणात् अचेतनबुद्धिस्तदीयाचेतनं ज्ञानमपि चेतनमिव ज्ञायते । प्रत्यक्षे
विषयाः पृथग्यादिग्राह्यमदार्थाः तुलादिमनोभावविशेषत्वेण विद्यमानास्तिष्ठन्ति,
किन्तु तन्मात्राः इन्द्रियाणां विषयाः भवितुं नार्हन्ति । योगिनामेव कृते
तन्मात्रा अपि ग्राह्याः विषयाः भवन्ति ।

योगक्षेत्रेण प्रत्यक्षस्य लक्षणं प्रक्रिया च तांशमिव प्रतिभाति ।

यथा -

इन्द्रियम् । तांशतत्त्वकीमुदी - पृष्ठ 22-24.

इन्द्रियगुणात्मिका चित्तस्य बाह्यवस्तुप्राप्त्या तद्विषयाः तादा-
त्म्यविशेषाऽऽत्मनोऽर्थस्य विशेषाधारणप्रधाना वृत्तिः प्रत्यक्षं प्रमाणम् ।

अर्थादिन्द्रियगुणात्मिका चित्तवृत्तिर्बहिर्निष्कृति बाह्यवस्तुद्वारा
व ता उपरक्ता भवति । इत्थञ्चोपरक्तावस्तुविषयवती चित्तवृत्तिरेव प्रत्यक्षं
प्रमाणमुच्यते । तथा च चित्तवृत्तौः प्रमाणत्वमेव मुख्यत्वेन प्रतिपादितमस्ति ।
चक्षुरादीन्द्रियान्तु केवलं तस्य द्वारमात्रमस्ति । अतश्चक्षुरादिविशेषे यत्प्रमाण-
शब्दस्य व्यवहारो भवति, तः नोपः प्रयोगो ज्ञातव्यः । शंस्य पीततादृश-
कारे परिणम्यमानस्य चित्तस्येन्द्रियेण तद्विषयकारणत्वे परिणामो भवति । केवलं
चित्तस्येव परिणामो न भवति, यतोहि नैवे पीतताद्विषयकारणत्वे एव चित्तस्य
“पीतः शंसः” इति ज्ञानस्य परिणामो भवति । यदि नैवे कागसादिरोमो न
भवेत्तदा “पीतः शंसः” इति ज्ञानस्य चित्तस्य परिणामो न भवेत् । इत्थञ्चा-
न्यव्यतिरेकक्रियाभ्यामिदं सिध्यति, यद् चित्तस्य वस्तुत्वाकारे परिणामः
इन्द्रियेण तद्वैव जायते । केवलं चित्तस्य परिणामो न भवति । अतश्चक्षुरादि
इन्द्रियाणामपि प्रत्यक्षादेः कारणताधारणकारणं वक्तुं शक्यम् । मुख्यत्वेन तु
चित्तवृत्तिरेव प्रत्यक्षप्रमाणः करणत्वस्वीकारे औचित्यं प्राप्नोति ।

न्यायश्रेष्ठेऽपि कर्तव्योक्तौ पुनरिमांशवत्कारणत्वं तस्य नित्य-
त्वाद्गोपीकाराच्च चित्तस्य परिणामो नादृग्नीकर्तुं शक्यः । किन्तु तादृश-
योगे चित्तवृत्तेरिन्द्रियद्वारेण बहिर्निष्कृति तथा बाह्यवस्तुनिर्गमणेन तस्य वस्तुत्वा-
कारे परिणामस्वीकार आवश्यक इवाभाति । वृत्तिचित्तयोः कार्यकारणभाव-
सत्त्वाद् कार्यकारणयोश्चाग्नेयसम्बन्धसत्त्वाद् वृत्तिचित्तस्य परिणामो वक्तुं
शक्यते । अन्यथापि प्रत्यक्षादिप्रमाणेषु नन एव कारणत्वेनादृग्नीकर्तव्यमस्ति ।

विभिन्नदशनिषु प्रत्यक्षादिप्रमाणानां स्वल्पं प्रक्रियाणां तुलनात्प्रकृत्ययनञ्यात्य
शोध्यप्रबन्धस्य विषयो नास्ति । अस्मिन्बोधप्रबन्धे प्रधानत्वेणैतदेव प्रदर्शितमस्ति
यत् प्रत्यक्षादिप्रमाणेषु मनसः किं महत्त्वमस्ति, कथञ्च मनो साधारणकारण-
स्वत्वेण प्रमागन्तव्यार्थार्थज्ञानमुत्पादयति । तांश्चयोग्योः प्रत्यक्षप्रक्रियाया वेदान्त-
दशनिष्य प्रत्यक्षप्रक्रियायाः यथेष्टं सादृश्यमस्ति । एतस्य स्पष्टतायै वेदान्तप्रक्रि-
याया अपि संक्षेपोल्लेखो विधीयते ।

3. वेदान्तदशनि प्रत्यक्षप्रमाणस्य प्रक्रियाः -

एतत्पूर्वमेव प्रतिपादितमस्ति, यत् वेदान्तदशनि "चेतन्यं प्रमा"
इति स्वीकृतं वर्तते । वेदान्तपरिभाषायाऽपि शंका समुत्थापिता वर्तते, यद्
यदि चेतन्यमेव प्रमा अस्ति, तदा एतच्चेतन्यमनादिभूतमस्ति, तदा चक्षुरादीन्द्रि-
याणां प्रमायाः कारणमङ्गीकृत्य कथं प्रमाणं वक्तुं शक्नुयात् ? एतस्य समाधान-
मित्यं कृतमस्ति -

ननु चेतन्यमनादि, तत्कथं चक्षुरादेः तत्करणत्वेन प्रमाणत्वमिति
उच्यते । चेतन्यस्यानादित्वे पि तदभिव्यञ्जकान्तःकरणवृत्तिरिन्द्रियतन्निष्कर्षादि-
ना जायते इति वृत्तिविशिष्टं चेतन्यमादिमद् उच्यते । ज्ञानावच्छेदकत्वाच्च वृत्तौ
ज्ञानत्वोपचारः ।

अतः ज्ञानन्तु वास्तवचित्तरात्येव वर्तते किन्तु ज्ञानावच्छेदकत्व-
कारणात् चित्तवृत्तावपि ज्ञानशब्दस्य गौणः प्रयोगः कृतो वर्तते । न्यायवैशेषिक-

कनिषीर्यदपि जनो निरवप्रयत्नार्थो भवति । अतोऽन्तःकरणस्य परिणामा-
 तिकावृत्तिर्नाशुणीक्रियते, किन्तु सांख्ययोगवेदान्तेषु चान्तःकरणं निरवप्रय-
 त्तार्थं नास्ति । अन्तःकरणं ताद्विद्रव्यमस्ति, अतः सांख्यप्रयत्नार्थं स्वास्ति ।
 बुद्धावपि "तन्मनो हृद्यम्" इत्युक्त्या अन्तःकरणस्योत्पत्तिः ताद्विद्रव्यत्वज्यापि
 अशुणीक्रियते सांख्यिक्याश्चाश्चादि तर्ह्येन एव कथितमस्ति । बुद्धावपि "मो"
 [अर्थात् मन] शब्देन वृत्तित्वं ज्ञानं कथितमस्ति । अतः कणादयो जनत एव
 धर्माः सन्ति । अहं वृत्तिरपि जनत एव धर्मो भवति । एतत्तत्त्वं सांख्ययोग-
 वेदान्तानां मुख्यं य जनतः स्वस्वधर्मो वृत्तिश्च वृत्तिरिति कथितमस्ति ।

वेदान्तपरिभाषायां जनत इन्द्रियत्वाद्गोकारो नास्ति । तदा
 अयं प्रश्नः तद्भवेति, यत् बुद्धावपि स्वस्वस्य साक्षात्कारः कथं कथितमस्ति, गोहि
 साक्षात्कारस्य इन्द्रियजन्य एव भवति । एतस्याः शंकायाः समाधानं वेदान्त-
 परिभाषाकारः इत्यभ्युत्थितमस्ति -

नहीन्द्रियजन्यत्वेन ज्ञानस्य साक्षात्त्वम् । अनुमित्यादेरपि जनो-
 जन्यत्वात् साक्षात्त्वमपत्तेः । ईश्वरज्ञानस्यानिन्द्रियजन्यस्य साक्षात्त्वमपत्तेरपि ।

अर्थात् ज्ञानस्य प्रत्यक्षकरणार्थेन्द्रियजन्यत्वमावश्यकं नास्ति ।

येषां मनो जनत इन्द्रियत्वमस्ति तेषां नो अनुमित्यादिकानामपि जनो जन्यमेव भवति ।
 अतो अनुमित्यादिकानामपि प्रत्यात्वाद्गोकारो कथितमस्ति । ईश्वरस्य ज्ञानं
 साक्षात्कारो वा प्रत्यक्षं ज्ञानमस्ति, किन्तु तदिन्द्रियं जन्यं नास्ति । अतः

ज्ञानस्य साक्षात्कारार्थमिन्द्रियजन्यत्वमावश्यकं नास्ति । इत्यत्र अत्र
इन्द्रियजन्यत्वाभावेऽपि ज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वे काचिद् बाधा नास्ति । अतः पुनरि-
ज्ञानस्य साक्षात्कारार्थं अत्र इन्द्रियत्वाङ्गीकारो नावश्यकः । साक्षात्कार-
प्रयोजकमिन्द्रियजन्यत्वं नैव वक्तुं शक्यो । इन्द्रियजन्यत्वं अस्त्वित्यादिज्ञान-
मयीति । ऐक्यानुमितिः उग्निज्ञानेऽपि प्रत्यक्षत्वापत्तिर्न विद्यते, ये कैवल्यस्य
ज्ञानं प्रत्यक्षज्ञानस्याङ्गीकुर्वन्ति, तदिन्द्रियजन्यत्वाद् प्रत्यक्षज्ञानं नैव तत्त्वमिति ।
अथपि अस्त्वित्येवमस्तीति ईश्वरज्ञानं साक्षात्जन्यत्वाङ्गीकरोति, तथापि तदिन्द्रिय-
जन्यं नाङ्गीकरोति ।

अथ साक्षात्कारात्पुनः प्रत्यक्षार्थं वेदान्तस्य प्रकृति इत्यं कति ।

वेदान्ते निरुकारकं चैतन्यमङ्गीकृतं भवति -

- 1- विषयचैतन्यम् ।
- 2- प्रमाणीतन्यम् ।
- 3- प्रमातृचैतन्यम् ।

अत्र घटादयश्चिन्त्यैतन्यं विषयचैतन्यमित्युच्यते । अर्थात् तथै-
तन्यं यद् घटस्त्वोपाध्यायि चिन्त्यं भवति त एव घटो भवति ।

अन्तःकरणवृत्त्यव्यवस्थितन्यं प्रमाणीतन्यमुच्यते, अन्तःकरणव-
्यवस्थितं चैतन्यञ्च प्रमातृचैतन्यमुच्यते । एतत्पूर्वमपि चतुर्थाध्याये स्पष्टीकृतमस्ति ।
यथा जरोजरस्यं जतं नातिव्याप्यं निर्मित्य हेमे प्रकृति, हेमस्य चतुर्कोणाद्याकारे

य परिणमते, तथैव तैजसमन्तःकरणमपि चक्षुरादिना तिर्यया बहिर्निर्मित्यघटादि-
 निष्ठं व्याप्नोति, घटादिविषयाकारे च परिणमते । अन्तःकरणस्य परिणाम-
 एवान्तःकरणस्य वृत्तिरुच्यते । अनुमित्यादित्थलेषु अन्तःकरणवृत्तिः परतन्त्रा-
 न्यादिद्वेष्टे न भवति । अतोहि अग्न्यादेशचक्षुरादिना तन्निर्माणं न भवति ।
 इत्युच्यते "अयं घटः" इत्यादि प्रत्यक्षत्वे घटादेः घटाकारवृत्तेर्यत्र बहिरेक-
 स्मिन्नेव द्वे वस्तुवैतन्ये भवति । घटावच्छिन्नवैतन्यं घटावच्छिन्नवैतन्यमुच्यते
 इत्यपि वैतन्यात्मना एकेव भवति ।

घटादिविषयत्वान्तःकरणवृत्तेर्यत्र विभाजके द्वे वैतन्ये एकदेशव-
 स्थिति कारणात् तयोर्भेदो नास्ति । यथा गन्धान्तरीयताकाशम्, गन्ध-
 न्तरीयम् घटावच्छिन्नताकाशम्, गन्धवच्छिन्नाकाशान्निद्वये, तथैव घटाव-
 च्छिन्नवैतन्यं घटावच्छिन्नवैतन्यान् निद्वये । इत्युच्यते "अयं घटः" इति
 प्रत्यक्षज्ञाने यतोहि घटाकारवृत्तेः घटे न तत्तयोर्भेदो भवति, घटावच्छिन्न-
 वृत्त्यवच्छिन्नवैतन्ययोरभेदो जायते । अतो घटज्ञानस्य घटाग्रे प्रत्यक्षो भवति ।
 सुषुप्त्यवच्छिन्नवैतन्यं तद्वै नियमेनैकस्मिन् द्वे तिष्ठति । अतः सुषुप्ति-
 प्रत्यक्षे इन्द्रियद्वारेण वृत्तेर्बहिर्निर्मितस्याप्यकता नास्ति, "अहं सुषुप्ति" इति ज्ञानञ्च
 जायते । इत्युच्यते घटसंयुक्तमनोभागावच्छिन्नवैतन्यस्य घटस्य अर्थात् घटस्थानस्य-
 ब्रह्मवैतन्यस्याभेदो जायते, घटत्वावच्छिन्नघटाग्रे च घटस्य प्रत्यक्षज्ञानं भवति ।
 स्वस्थानी ब्रह्मवैतन्यं न पुनरपि परोक्षं भवति । न च कदापि स्वापरोक्षतार्थं
 प्रमाणव्यापारम् । वृत्तिर्यं व्यापारम् । अथवा मनोऽपेक्षते, यतोहि ब्रह्मवैतन्यं
 स्वपुकाशोऽस्ति । मनोभागावच्छिन्नवैतन्यविषयावच्छिन्नवैतन्येति व्याख्या

चेतन्याभ्यामवच्छिन्नं यद् प्रत्यक्षैतन्न्यस्ति, तदेतन्नादिविषयादे प्रत्यक्षस्य हेतु-
र्भवति, इति तथ्यं सिध्यति ।

बुद्धौर्भिन्नम्, इन्द्रियेण विषयस्य तन्मन्थः, विषयस्य बाह्यलो-
स्थितिः, बुद्धौर्बाह्यविषयाकारे परिणतिरिति तन्मात्रानि तन्मानि वर्तन्ते,
यानि तांश्व्योदान्ताप्रक्रियायावपि उपलब्धन्ते । अतः उपरि प्रतियोगितास्ति,
यद् तांश्व्यस्य प्रत्यक्षप्रक्रियायाः तादृश्यास्ति, किन्तु तांश्व्ययोगार्थं वस्तुतो
ह्येतद्वर्तमानम् । प्रवृत्तिपुरुषाः तत्ता तन् स्वीकृता वति । अतः तांश्व्ययोगे
विषयावच्छिन्नचित्तत्वं वृत्तचक्रव्यवस्थितत्वं वा तन्मोरमेव ह्येव विषयि वस्तुस्वीकृतं
नास्ति । केदानीं ज्ञानं चित्तिर्वा विषयस्यापि अधिकारं वति बुद्धौराधार-
स्यापि भवति । उद्यमात्मकं ज्ञानं स्वयं प्रकाशत्वाद् तत्पूर्णं प्रपञ्चं प्रकाशयति ।
चेतन्यस्थितं नाम प्रकाश वति । अतो वदविषयकादिप्राया आवरणं दूरी कर्तुं
बुद्धौराधारकता स्वीकृता वति ।

पूर्वमीमांसायां प्रत्यक्षप्रक्रिया न्यायवैकीकृतप्रक्रिया तन्माना एव
भवति तन्मापि च ज्ञानतः करणता स्वीकृता वती केदानीं च ज्ञानतः कारणता
स्वीकृता वती । विज्ञानवादे बुद्धिरेवेकमात्रं वस्तु वति तदेव च विषयाकारस्य
परिणतमित्ति प्रतीयते । अतस्तन्म ज्ञानतः करणता स्वीकृता नास्ति ।

॥२॥ अनुमानादिप्रमाणम्

अनुमानोपमानप्रमायावपितत्तन्मूलविषयप्रमाणेष्वपि ज्ञानो योगदानं
वति । यतस्तानि तर्कानि प्रमाणप्रक्रियायां तदीय तुलनात्मकरीवात्मकस्य विस्तारेण

वर्णनोक्तस्य औद्योगिकस्य मध्यं नास्ति । अतः एतेषु तर्केषु प्रमाणेषु मनसो महत्त्वम्, मनसो साधारणकारणता अर्थात् तस्य कारणत्वम्, तदीययोगदानस्य वादोलोको प्रविश्यति ।

प्रत्यक्षप्रमाणे मनसः स्थाननिश्चयानन्तरमनुमानप्रमाणेऽपि मनसो महत्त्वमधिकृत्यऽप्यनुमानमात्रमवश्यं प्रतीयते । अनुमितिक्रमे व्यापिक्रानं करणं भवति । परावर्तित व्यापारो भवति" धूमो वह्निव्याप्यः" इति वह्निधूमयो-
व्यापिनि स्वरति । तत्पश्चात् "अयं पर्वतो वह्निव्याप्यो धूमवायव्य" इति ज्ञानं तस्य पुरुषस्य भवति । सास्थि य नाम्परावर्तो" भवति परावर्तानन्तरञ्च "पर्वतो-
वह्निव्याप्य" इति प्रकारं ज्ञानमनुमिति पदवाच्यं भवति । व्यापिक्रान-
स्वरणार्थं व्यापिक्रानाय वास्तवमनसोः संबोध आशयकः । व्याप्यधूमस्य य एव तत्त्वस्थापनं ज्ञानं परावर्तो" भवति । चक्षुरिन्द्रियेण एव धूमस्य प्रत्यक्षात्मकं ज्ञानं भवति, तत्पश्चाच्च व्याप्योः ज्ञानं अनतस्तादृशेन च परावर्त उत्पद्यते ।

"यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्र वह्नि"रिति व्यापिक्रानमपि मनसः तादा-
य्येनैव प्रमाता प्राप्नोति । हेतुभावात् तस्य समप्रक्रिया वास्तवस्थेन मनस एव व्यापारो भवति ।

॥३॥ उपमानप्रमाणम्

उपमिति ज्ञाने मनसो व्यापारः स्पष्टो भवति । अरण्ये गीतकुलं गवयपदवाच्यं भवति, इति धृत्वायदा व्यक्तितः मध्यं पश्यति, तदा समानोदय तस्याः व्यक्तोः गीतकुलस्य ज्ञानं जायते । इति तादृशज्ञानमेवोपमिः करणं

भवति । एतदनन्तरं "गो तद्वत् वस्तु गवयवत्त्वाद्यं भवति, इत्यतिदेशाद्व्यार्थ-
स्मरणं तस्या व्यञ्जोक्तयोः । अतिदेशाद्व्यार्थस्मरणमेव व्यापारी ज्ञातव्यः ।

इत्यत्र "गवयो नीलगीर्वा गवयवत्त्वाद्यो भवति" इति वक्तव्यं जायो तदेवोप-
पत्तिरित्यवत्त्वाद्यं भवति । अस्यां प्रक्रियायाजपि अतिदेशाद्व्यार्थस्मरणं गो-
तद्वत्त्वस्य ज्ञानं मनस्तत्तादात्म्यं विना नैव जायो ।

॥४॥ शब्दप्रमाणम्

शब्दज्ञाने वक्तव्यं करणं भवति, वदार्थस्य ज्ञानोक्तत्वं करणार्थस्य
व्यापारी भवति । अत्रार्थं प्रत्यक्षवदार्थस्मरणमेव स व्यापारी भवति यत्प्रत्यक्ष-
त्वस्य करणे भवति । एतस्याजपि प्रक्रियायाजपि वदार्थस्य स्मरणञ्च
मानसिद्य एव क्रियाः वर्तन्ते । अतो मनसोऽभावेऽनुमित्युपपत्तिरिति शाब्दज्ञानानि
नैवोत्पद्येरन् ।

॥५/६॥ अवधारितः, अनुपलब्धिप्रमाणञ्च

इत्यत्रव्यार्थवर्तितप्रमाणानुपलब्धिप्रमाणञ्चापि मनसः तादात्म्येनो-
त्पद्यते । अनुपलब्धकानस्मरणज्ञानञ्चेति मनसःतन्निर्माणोत्पद्यते ।

वस्तुतः समुद्धारानिकप्रियेधनं तत्त्वज्ञानस्य मनसः क्रियायां मनसः
तदायतायामेव निर्जरं भवति । मनसोऽभावे किमपि व्यावहारिकं ज्ञानं नोत्पद्यते,
अत एव यथा पूर्वं प्रतिपादितं धृताजपि चैतत्तत्त्वं पुष्टं प्रतिपादितं -

"यस्मान्न ज्ञो किञ्च कर्म क्रियो ।"

भवति । एतदनन्तरं "गो तद्वत् वस्तु गवयपक्षाद्यं भवति, इत्यतिशयोक्त्या-
स्मरणं तस्या व्यञ्जीकृतम् । अतिशयोक्त्यास्मरणमेव व्यापारी ज्ञातव्यः ।
इत्युक्त्य "गवयो नीलमीका गवयपक्षाद्यो भवति" इति यज्ज्ञानं जायो गवयोप-
पत्तिरिति वक्ष्याच्यं भवति । अस्यां प्रक्रियायामपि अतिशयोक्त्यास्मरणं गो-
तादृशस्य ज्ञानं अनतस्तादाच्यं विना नैव जायो ।

॥४॥ शब्दज्ञानम्

शब्दज्ञाने यज्ज्ञानं करणं भवति, पदार्थस्य ज्ञानमेतत् करणार्थस्य
व्यापारी भवति । अतएव पदवत्पदार्थस्मरणमेव त व्यापारी भवति यस्य ज्ञान-
स्वस्ये करणे भवति । एतस्यापि प्रक्रियायामपि पदस्य ज्ञानं पदार्थस्य स्मरणञ्च
मानसिक एव क्रियाः वर्तन्ते । अतो मनसोऽभावेऽनुमित्युपपत्तिरिति शब्दज्ञानानि
नैवोत्पद्येरन् ।

॥५/६॥ अवधारितः, अनुपलब्धिप्रमाणञ्च

तत्त्वज्ञानावधारितप्रमाणानुपलब्धिप्रमाणञ्चापि मनसः तादात्म्येणो-
त्पद्यते । अनुभवज्ञानस्मरणज्ञानञ्चेति मनसः सन्निकर्षेणोत्पद्यते ।

वस्तुतः तत्त्वप्रदार्शनिकप्रियेष्टनं तत्त्वज्ञानस्य मनसः क्रियायां मनसः
तदावतायामेव निर्जरं भवति । मनसोऽभावे किमपि व्यावहारिकं ज्ञानं नोत्पद्यते,
अत एव यथा पूर्वं प्रक्रियादितं धृता अपि वीतस्तथ्यं पुष्टं प्रक्रियाति -

"यत्मान्न ज्ञो किञ्च कर्म क्रियते ।"

अथर्व मनो विना किमपि कर्म कर्तुं न शक्यते । तुल्यप्रत्ययस्थायां
वेदान्ते स्वकारणे मनसो नयोऽदृष्टीक्रियते । अतोऽहं धृतिस्तद्विद्यमानतो विद्यमानं
तत्कारणाय तुल्यतोः ज्ञानं योनिनः तदाध्वान्त्य "ता विना स्वयं" तद्विद्यमानं
वसति ।

पूजाः

पूजाकेतुत्वाद्यमानं यथावर्तमानं सामान्यतया "पूजा" उच्यते । कथं
प्रत्यक्षादिप्राप्तेषु मनसो व्यापारः कार्य करोति प्रत्यक्षादि पूजायन्तकाले च
मनसः किं महत्त्वं किञ्च योगदानमस्ति ? इति लोपेणोपरि प्रविष्टादित्यस्ति ।

स्मृतिज्ञानम् -

स्मृतिज्ञानस्य लक्षणं "संस्कारजन्यं ज्ञानम्" इत्यस्ति । मानसो
यदा घटतूनादिनिष्ठयादि साक्षात्केन प्रत्यक्षमनुभवति, तदा तस्य मानसगतौ
तत्कालेनैकप्रकारः संस्कारः [संश्लेषण] उत्पद्यते । केनापि कारणविवेकेण यदा
अयं संस्कार उच्छुद्धो भवति, तदा पूर्वप्रदर्शितवदार्थानां स्मरणज्ञानमुत्पद्यते ।

मनोविज्ञानिकतुल्या स्मृतोः महत्त्वमधिकं वसति । अनुभवात्मक-
ज्ञानानन्तरं मानसस्य स्मृतिविवारेण वसति, या तस्य संस्कारद्वारा अतीताना-
गतवरोद्धतूनां मानसं चिन्मयस्थापयति । वाचकः स्वमातरं पितरञ्च दुरक्षे
स्मरति । यात्रिणां यात्रापुत्तानां पठित्वा त्वानुभूततूनां स्मृतिः पाठकानां
पुरस्ताज्जायते । ज्ञानो-धीपनिधि एतस्य स्मरणज्ञानस्य महत्त्वमतीव स्पष्ट-
स्थेन वर्णितमस्ति -

स्मरौ वातावासाद्भूतः । तस्यात् यद्वापि तद्वतः स्मरन्
स्मरन्तौ नैव ते कंचन ह्युच्युः । न जन्वीरन् । न विजानीरन् । यदा वाच्ये
स्मरेषुः उप ह्युच्युः उच्यन्वीरन् उप विजानीरन्, स्मरेषु ते पुमान्विजानाति,
स्मरेषु वपून्, स्मरुषास्मरेति।

इत्यथज्येष्ठभूतं स्मरणं ब्रह्मस्यैव उपात्तत्वात् आक्षेपः प्रदत्तो
वसति ।

वाच्यतात्पर्यमनोविज्ञाने वाच्यत्ववर्त्तनं ज्ञातः स्वस्य ज्ञातः स्पष्ट-
तत्त्वमपि स्थिरं न भवति, तावत्पर्यन्तमुपलब्धत्वात्तद्वानस्य स्मरणात्तद्वानस्य च
स्पष्टतायां व्याख्यानेन भविष्यतीति, किन्तु स्मरणावधारो नास्ति यत् वाच्यतात्पर्य-
तात्त्वचिन्तनेषु प्रत्यक्षानस्य उच्यतां स्पष्टिज्ञानस्य च विचारो नास्ति । वाच्यतात्पर्य-
मनोविज्ञानस्य चिन्ते कतिपयविचाराः उद्भवन्ताम् प्रस्तुयन्ते -

भेदभूतत्वमहोदयः कथयति यत् "प्रत्यक्षीकरणम्, वर्तमानवस्तुनां
चिन्तनमस्ति । वाच्यत्ववर्त्तनेन वस्तु वर्तमानमस्ति वाच्यं तत् आगच्छन्पुस्तोक्तः
महिम्निष्यामि प्रभावयति ।

Perceiving is the thinking of present objects.
An object is present so long as an energy (stimulus)
coming from it affects our sense organs.

स्तेनतरमते "इन्द्रियाद्वारा वाह्यवस्तुनां महानां वा ज्ञान-
प्राप्त्यर्थं प्रक्रिया प्रत्यक्षीकरणमस्ति ।"

जगतमते - Perception is the immediate appre-
hension of an object on all the sense organs by way of
sensation.

हीरिंग तथा अन्यान्यविदुषां मो - Perception is the first event in the chain which leads from the stimulus to action.

इत्थञ्च प्रत्यक्षीकरणमेव मानसिकीप्रक्रिया वर्तते, यस्यां व्यवृत्तिः

सौख्यानुभूतयस्तैव पूर्वानुभवाधारेण तत्र शीघ्रमेवार्थं संयोजयति । अन्येषु शब्देषु

"प्रत्यक्षीकरणं ता मानसिकीप्रक्रिया वर्तते तथा व्यवृत्तिः ज्ञानेन्द्रियाणामुत्तेजक-

वातावरणे समुपस्थितवस्तुनामुत्तेजकत्वान्ध शीघ्रमेव ज्ञानं प्राप्नोति" । यदा

व्यवृत्तेः पुरस्तात् कश्चनोत्तेजकः [इमिडियेट] समुपस्थितो भवति, तदा तेन

प्रभावितः सन् ज्ञानेन्द्रियेषु स्नायुप्रवाहः समुत्पद्यते । तत्पश्चात्तयं स्नायुप्रवाहः

व्यवृत्तेः मस्तिष्कस्थ केन्द्रे गच्छति । फलतस्तस्य व्यवृत्तेः सौख्यं भवति । शीघ्रमेव

येन सौख्यं प्रत्यक्षीकरणे परिवर्तिता भवति, अथवा सौख्यं सौख्यानुभूतिरुत्तेजक-

ज्ञानं च करोति । इत्थन्वार्थसंयुक्तसौख्येन प्रत्यक्षीकरणमित्युच्यते ।

पाश्चात्यजनो विज्ञानस्य प्रत्यक्षीकरणस्य मानसिकक्रियायाः

विवरणे कुतो सति निम्नाः कार्यः प्राप्यन्तेः -

- 1- वस्तुनोऽप्योत्तेजकस्योपस्थितिः ।
- 2- ज्ञानेन्द्रियाणामुत्तेजकः प्रभावितकरणम् ।
- 3- ज्ञानेन्द्रियैः स्नायुप्रवाहाणामुत्पादनम् ।
- 4- स्नायुप्रवाहाणां मस्तिष्ककेन्द्रे गजनम् ।
- 5- सौख्यं वा अर्थसंयोजनम् ।
- 6- प्रत्यक्षीकरणम् ।

उपर्युक्तमेषु दृष्टिगतमेव स्पष्टं जायते यत् एतानि ज्ञानानि मनो-

विज्ञानस्य शरीरविज्ञानस्य साधारेण निश्चीयो । किन्तु यदर्थं पुनरुपस्थापितो

श्रोताद्वयं यथा स्वयं वस्तुनादुत्पद्यते तत्ति ज्ञानेन्द्रियेषु त्नाद्युपादः तदुत्पद्यते
 तथैव गन्धवद्वास्तुनादुत्पद्यते तथैव नातिकेन्द्रिये त्नाद्युपादः तदुत्पद्यते । स्वर्गो-
 द्योतीर्णयोः अर्थाद्वयं प्रत्यक्षाने गन्धस्य च प्रत्यक्षाने च प्रत्यक्षीकरणस्य हेतु-
 त्वं वस्तु एवेवास्ति अर्थाद्वययोः त्नाद्युपाद एव प्रत्यक्षीकरणस्य कारणवस्ति,
 तदा गस्तिरूपे एवेव त्नाद्युपादेण गन्धस्थान्येव त्नाद्युपादेण च स्वस्य ज्ञानं कथं-
 तुत्पद्यते ? उत्तेज्यद्वारा त्नाद्युपादस्य चक्षुषा च वापि प्राप्नुं शक्यते ।
 अतो ज्ञानेन्द्रियेषु विद्यमानस्य कारणं विनास्ति ? इत्यादिप्रश्नानादुत्तरमथा
 विलुप्तो विचारः वर्णमत्र पाश्चात्त्यमनोविज्ञाने नोपपद्यते । प्रत्यक्षीकरणे
 तदेवोत्तेजनोत्पद्यते उत्तेजनं च क्रिया अपि शोदिति नैव सम्भाव्यते ।
 चिन्ता निमग्नस्थितेः चक्षुषि निमीलितानि भवन्ति । वस्तुतः प्राप्नोत्तेज्या
 अपि तत्र गच्छति, पुनरपि च द्ययतेः वाद्यवस्तुनां प्रत्यक्षीकरणं नैव जायते ।
 इन्द्रियमनसोश्च सम्बन्धः कथं भवति ? अतः इन्द्रियैः विन्नः पदार्थोऽस्ति
 अविन्नो वा ? त्नाद्युत्पत्त्याम्, गन्ध चैकोऽङ्गः अस्तित्वोऽपि यति, श्रोतव्यं
 मनोभवति ? अथवा मनसो गतिविधिसम्पादनार्थं त्नाद्युत्पत्त्यां अस्तित्वकथं केवलमु-
 पकरणमात्रोवास्ति ? तत्र श्रोतां श्रोतां प्रश्नानां समाधानं पाश्चात्त्यमनोविज्ञाने
 नैव किमपि उपपद्यते ।

भारतीयमनोविज्ञाने प्रत्येकचिन्द्रियस्थोत्पत्तिः वृत्तीत्यादि-
 विन्न-विन्नभूतैः प्रतिपादिता यति । अतो यदिन्द्रियं येन भूतोत्पन्नमपूर,
 तत्तात्पर्यं वृत्तस्य विशेषगुणं गृह्णाति । अत्रैव ज्ञानेन्द्रियैः सर्वथा विन्नः पदार्थो-
 स्ति, अनेकेन्द्रियेणाऽपि विन्नविन्नाविषयः तद्वत्तन्निर्गमं जातेऽपि एवमेव तात्पर्य
 ज्ञानं नोत्पद्यते, इति तथैव स्पष्टयति यद्वा इत्येन्द्रिययोर्मध्ये अन्धा वाचि-

वस्था भवति । यत्कारणात् पुनर्वैज्ञानिकानि ज्ञानानि नोत्पादयन्ते । न्याय-
वैज्ञानिकानि च पुनर्वैज्ञानिकानोत्पत्त्यभावे एव मनसोऽनुमानस्य हेतुर्वसि ।

इत्यथञ्च स्मृतिकानार्थं पुनर्वैज्ञानिकानामुत्पादयमानः संस्कारः कुत्र
कस्य भवित्यसौ भवति, सास्यापि विमर्शं वाङ्मार्गस्य मनोविज्ञाने स्पष्टत्वेन
नैवोपगच्छति । गान्धर्वीज्ञानस्य सत्यम्भः भावमानां युक्तस्य च सम्बन्धो वाच-
नार्थां तुलनात्मकदृष्ट्या स्पष्टः व्याख्यां करोति ।

इत्यथञ्च विमर्शस्य विस्तृत्यैव पुनर्नोपपत्तिं तदीयं ध्यानं गच्छते
यत्वा सम्योद्भवोः विषयोः परिभाषावैयर्थ्येण विमर्शान्तरविस्तृतिस्तद्विषय
तुलनामृता भवति ।

भारतीयमनोविज्ञाने मनस्विगुणात्मकत्वं संताड्य ततोऽनुकारणात्
स्मृतावरणस्य ज्ञादि विस्तृष्टव्याख्या स्पष्टं जायते । तस्मिन् एते ततोऽपि पुनः
मनसः स्वस्येण, मनस उत्पत्त्या, मनसः प्रकारेण च सम्बन्धः वर्तते । भारतीय-
वार्त्ताचिन्तने मनः ज्ञानोत्पत्तौ कारणान्तःकरणं वा संताड्यज्ञानेन्द्रियात्मकत्वा
तस्य पुनश्च तस्य विज्ञा भवति । निःसन्देहो व्यावहारिकेण वाङ्मार्गस्य मनो-
विज्ञानस्य पर्याप्तोपयोगी भवितुमर्हति, किन्तु मनोविज्ञानेन्द्रियाणां तारित्व-
विमर्शभावे मनोविषयकेन्द्रियविषयकत्वस्य वाङ्मार्गस्य मनोविज्ञानविरोधित्वानां
निराकरणं विरोध उत्पन्नो भवति ।

स्वप्ने मानवीऽनेकवस्तूनां तदीयेरङ्गस्थे प्रकाशे च प्रत्यक्षं करोति । स्वप्नावस्थायां न तु बाह्योत्तेज्यवस्तूनां तत्ता भवति, न च ज्ञानेन्द्रियेण तदीया द्वारा स्नायुप्राह एव वा जायते, तथापि वस्तूनां त्यक्तत्वा तथैव प्रत्यक्षं ज्ञाने जायते यथा च काश्वदवस्थायां भवति । अतः तदीयत्वा, उत्तेज्यवस्तूना स्नायुप्राहद्वारा च प्रत्यक्षीकरणस्य वा व्याख्या मनोविज्ञाने कृता आसीत्, ता स्वप्नादितत्त्वानामालोके अनुभववित्त्वत्वात् धराशायी इव जायते ।

पाश्चात्त्यमनोविज्ञाने मनोव्यापारस्य पदुसारं वर्णयितुमभ्यस्यते, किन्तु मनः किं वस्तु भवति ? एतस्य स्वल्पञ्च कीदृशं ? इन्द्रियैः सह मनसः कथं सम्बन्धो जायते, पुनश्च कथं ज्ञानाः ज्ञानं प्राप्नोति, इत्यादि तत्त्वप्रश्नानि प्रव्याख्यातुं शिष्यते । सेन्सरिन्सर्ज [ज्ञानवाहिन्यो नाड्यः] मोटरनर्व [क्रियावाहिन्यो नाड्यः] मस्तिष्को मस्तिष्कस्य विभिन्नकेन्द्रं च, यन्मानवस्य विभिन्नज्ञानानां केन्द्रं प्रापितं भवति, येषाञ्च केन्द्राणामभावे मानवस्य शरीरस्याभेदः क्रियाः नैव सम्पन्नाः स्युः, इत्यादि परीक्षयिष्यं तथ्यमस्ति, यत्र भारतीयमनोविज्ञानिकस्य ध्यानवानशास्त्रयत्नमस्ति । तद्वैद्य च पाश्चात्त्यमनोविज्ञानं गृहीतव्यः । पाश्चात्त्याध्ययनाधिकारिकैः शरीरस्य तू मातिसूक्ष्मनाडीनां मस्तिष्कोष्ठाणां ग्रन्थीनाञ्च यन्महाहर्ष्येन तूक्ष्ममध्ययनं कृतमस्ति, यन्भारतीयमनोविज्ञानिकानां कृते मनस्तत्त्वत्याध्ययनकाले परिहार्यमस्ति । ज्ञानोपलब्धौ ज्ञानस्य विस्तारे च पूर्वप्रश्न इव नैव केनापि भेदेन नयितव्यम्, अस्मिन् द्वे च येनापि वातायनेन अनुसन्धानप्रक्रियाणां तादाय्येनालोकः प्राप्तो भवेत्, न मीनत्

गृहीतव्यः । पूर्वाग्रहेः मुक्तः तन् निर्दिष्टः पुनश्च तन् सत्यता निश्चया अनु-
संधिततया च मानवस्य ज्ञानजडारस्य विस्तारकरणमेव मनोवैज्ञानिकानां मुख्यं
कर्तव्यमस्ति ।

वास्तविकतया जगति विन्न-विन्नविषयाणां विद्वांसो
मनीषिणश्च व्यक्तेषु स्वस्वमेतरीयाः निर्धारयन्ति, एतस्य तीव्रनिर्धारणस्य
परिणतो भूद् यद् सत्यव्यवधानाया अभावे ज्ञानस्य सम्यक्तायाः चेन्न संशुचिर्दुष्प्रि-
त्यञ्च संजायते । तन् विविन्नतम्युदावायुगुणतिसत्त्वमेव, विन्नु एते सम्य-
क्तायाः परस्परविरोधित्वाद् स्थापनाकारणस्य मानवजिज्ञासायाः सम्यक्
ज्ञाधानं न कृत्वा चिन्तनस्य केन एकस्यान्मुक्तविषयस्य त्वयुपस्थापयन्ति ।

वास्तविकः विद्वांसः मनोवैज्ञानस्य केन परस्परविरोधित्वाद्
एताः स्थापनाः प्रति समस्याविचिन्तनशीलाः मनीषिणः स्वयं स्वीकृत्यन्ते
प्रकटयन्ति ।

अज्ञानानं प्रतिपन्नतः स्थानम्

* तर्कव्यवहारेद्विष्टः ज्ञानम् । ता द्विविधा स्मृतिरनुभवश्च ।
तत्कारणानुबन्धं ज्ञानं स्मृतिः । तद् विन्नं ज्ञानमुक्तः । तद् द्विविधो
यथायोऽयथा² ।

इत्युक्तं तर्कगृहे ज्ञानस्य मेदक्षयं स्वीकृतमस्ति - एवं स्मृतिकानं

द्विविधं स्मृतिकानाज्ज्ञानमुक्तमस्ति । एतदनुभवस्यापि मेदक्षयमस्ति -

1. Philosophy of psychology : By S.C. Brown.

2. तर्कगृहः - पृष्ठ 21-22.

॥१॥ यथार्थानुभवः. ॥२॥ अयथार्थानुभवश्च । यथार्थानुभवस्यैव द्वितीयं नाम प्रमा
अस्ति । एतस्य प्रमाज्ञानस्य वर्णनं पूर्वमिवाभूत् । तस्मात् प्रमापानां तादृशेन
यदुपार्थं ज्ञानमुत्पद्यते तस्य निष्पन्नं पूर्वमिवाभूत् । इदानीमयथार्थानुभवस्या
प्रमाज्ञानस्य वा केने मनतः महत्त्वं मनतः कार्यकलापानाञ्च वर्णनमेव भविष्यति ।
अयथार्थानुभवस्य लक्षणमित्यस्ति - तदमाववति तत्प्रकारकोऽनुभवो यथार्थः ।
यथा श्रुता इदंरजतमिति ज्ञानम् ।

ज्ञानं यथार्थानुभवो श्लेढयथार्थानुभवो वा किन्तु ज्ञानोत्पत्त्यर्थं
मनतो साधारणकारणता उभयत्रापि स्वीकृता वति । अप्रमाज्ञानान्तर्गतं प्रमा -
ज्ञानाज्जिम्बन्मन्यत्तमस्तमपि ज्ञानमन्तर्भूतमस्ति । यथा- ॥१॥ श्रमज्ञानम्, ॥२॥
विपर्ययज्ञानम्, ॥३॥ संशयज्ञानम्, ॥४॥ स्मृतिज्ञानम्, ॥५॥ तर्कज्ञानादियगार्था-
नुभवाद भिन्नमेव न्यायमते स्वीक्रियते । ज्ञानस्य प्रामाण्याप्राप्ताण्यविषये अनेके
दार्शनिकाः मतभेदाः वर्तन्ते । किन्तु एतेषां मतभेदानां निष्पन्नेतस्य शोधप्रबन्धस्य
विषयो नास्ति । अतः केवलमेतावदेवावलोकनीयं वति, यत्प्रमातः इतरज्ञानेषु
मनतः किं प्रकार्यं वति ।

श्रमज्ञाने विपर्ययज्ञाने वा विषयेण तदेन्द्रियस्य संयोगो भवति,
इन्द्रियेण च त मनतः संयोगानन्तरमात्मनि ज्ञानमुत्पद्यते, किन्तु अन्यकारादि-
न्द्रियादिदोषकारणादवा प्रमाज्ञानं नोत्पद्यते, अपितु श्रमसंशयादि अप्रमाज्ञानमेवो-
त्पद्यते । इन्द्रियाणामसाध्यमपि एकप्रकारको दोष एव वति ।

सांख्यकारिकायामत्यधिकदूरत्वात्त्यधिकताभीष्यभिन्द्रियगणमत्त-
 र्थता चित्तस्यास्थिरता चित्तस्य सौदम्यं मध्ये नवधायभिन्नतः सादृश्यमित्यादि
 हेतुभिर्वस्तूनामुपलब्धिरथात् ज्ञानं नैव जायते इति प्रतिपादितमस्ति । एतैः
 कतिपय हेतुभिर्न केवलं वस्तूनामुपलब्धिरेव जायते, अपितु वस्तूनां विस्मृजान-
 मयवा अप्रमाज्ञानमपि भवति । एतैर्यैः हेतुभिरप्रमाज्ञानमुत्पद्यते ते हेतवो दोषा-
 न्तर्गताः मन्यन्ते । यदि चक्षुषीतिमारोगो जायते तदा शंस्य यथार्थज्ञाना-
 भावात् "पीतः शंसः" इति अप्रमात्मकं ज्ञानमुत्पद्यते । चित्तस्यास्थिरता-
 कारणात् कस्यापि वस्तुनो दिवलोदिकमयवा संज्ञानमुत्पद्यते ।

पाश्चात्त्यमनोविज्ञाने आचिक्कृतयन्त्रताहास्येनेन्द्रियाणां कार्य-
 समता बहुदूरमपसारयितुं शक्यते, किन्तु इन्द्रियस्य दूषितकारणात् रोगमुत्पत्त्याद्
 वा चित्तस्यास्थिरादिव एतानि यन्त्राण्यपि यथार्थज्ञानोत्पादने नैव समन्ते ।

अन्तःकरणे संस्कारविशेषस्य प्राबल्यात् स्वस्थेन्द्रियस्य तन्निर्धर्षणो-
 पस्थापितं ज्ञानमपि अप्रमायाः स्वल्पं धारयति । उदाहरणार्थमन्तःकरणे सर्व-
 दण्डादीनां वा संस्कारोऽन्यकारदोषकारणात् रज्जौ सर्पस्य दण्डस्य वा भ्रममु-
 त्पादयति । अप्रमाज्ञानस्य भ्रमज्ञानस्य वा विषये न्यायवैशेषिकमीमांसावेदान्तादि-
 दर्शनानां व्याख्याः शिन्नाः-शिन्नाः वर्तन्ते । अन्यथाऽप्यात्यव्यात्यनिर्वचनीय-
 व्याख्यादिनामभिः एतेषु त्वनिष्ठे भ्रमज्ञानोत्पत्तिविषये अनेकप्रकारकाः स्थापनाः
 कृताः वर्तन्ते । पूर्वमीमांसावेदान्तादर्शनस्य ज्ञानस्य स्वतः प्रामाण्यमङ्गीकरोति,
 दोषकारणादेवा प्रमाज्ञानोत्पादने इन्द्रियमनसोः करणता स्वीकृता वर्तते । समस्त-
 मध्यप्रमाज्ञानं प्रमाज्ञानेन बाध्यते किन्तु प्रमाज्ञानमत्र एव प्रमाज्ञानमुच्यते - यतोहि

एतस्य कालान्तरे कदापि बाधो न भवति । यथा प्रमाद्वानार्थमबाधितत्वमा-
वश्यकमस्ति, तथैवा प्रमाद्वानार्थमपि बाधितत्वमावश्यकमेव भवति । उभय-
प्रकारज्ञानोत्पत्तौ इन्द्रियमनसो असाधारणकारणस्य कार्यं कुर्वतः । अत एव ते
ज्ञानोत्पत्तेः बाध्यककरणमन्तःकरणत्रयोध्येते ।

अथ यदि केनापि कारणेन मनः स्वीर्यं कार्यं न कुर्यात्, इन्द्रि-
याणि च विषयेषु सद्यः तन्मात्रं नैव स्थापयेयुः, तदा सामान्यतया व्यावहारिकं
ज्ञानं नैवोत्पद्येत् । उदाहरणार्थं सुषुप्त्यवस्थायां भवतां क्लोरोफार्मादि
जीवादिप्रयोगेण च मनसः क्रियाशक्तिः परित्यज्यते, घटपटादीनां व्यावहारिकं
ज्ञानं तस्यावस्थायां नोत्पद्यते । अत एव वेदान्तो सुषुप्त्यवस्थायां क्लोरो-
फार्मादिप्रयोगकाले चाज्ञानं तादृशमाश्रित्युच्यते । अत एव जागृते तत्ति चेतना-
वस्थायां तन्मात्रायां वा व्यतिरेकं स्मरणं श्रूयते - यदेतावत्कालपर्यन्तं अदीर्घं
किमपि ज्ञानं नासीत्, किन्तु किञ्चिदपि ज्ञानानास्ति - इति ज्ञानाभावेति
ज्ञानस्य स्मरणं तदेव सम्भाव्यते, यदा सुषुप्त्यादवस्थायां मुक्ताज्ञानस्य प्रत्यक्षा-
नुभवो भवेत् । अतो वेदान्तस्यैतत्सिद्धान्तस्थापनायाः कालेऽपि तादृशी आत्मा
वा स्वयम्प्रकाशोऽस्ति, घटपटादेः ज्ञानाभावस्य प्रत्यक्षानुभवत्येवेति तद्वशा
मुचिततममस्ति ।

योगस्य निर्विकल्पकज्ञाधार्म्यं योगस्य बाह्यविषयाणां ज्ञानं
नैव भवति । अस्यावस्थायां स्वकारणे मनसो तयः स्वीकृतो वली । घट-
पटादेः ज्ञानाभावश्च तादृशस्य एवोच्यते, किन्तु जागरणकाले तन्मूर्णं

व्यावहारिकं ज्ञानमुत्पादयितुं मनसः करणता स्वीकरणीया भविष्यति ।

एतत्पूर्वमपि प्रतिपादितमस्ति यत् ज्ञानं यथार्थानुभवो भवेद्यथायथानुभवो वा
भवेदिन्द्रियमनो विना कथञ्चकारकमपि व्यावहारिकं भवोत्पद्येत् । अतो
मनसो साधारणकारणता मनसो महत्त्वञ्च स्पष्टं सिध्यति ।

॥ इति षष्ठोऽध्यायः ॥

S:S:S:S:S:S:S:S:S:S:S:S:S:S:S:S:S:S:S:S:S:S:S:S:S:S:S:S:S

सप्तमोऽध्यायः

S:S:S:S:S:S:S:S:S:S:S:S:S:S:S:S:S:S:S:S:S:S:S:S:S:S:S:S:S

1. साधनापथो मनश्चः-

एतस्य शोधप्रबन्धस्य प्रारम्भे स्वैतत्प्रतिपादितमस्ति यत् समस्त-
भारतीयतत्त्वदर्शनानामुद्देश्यमात्यन्तिकदुःखनिवृत्तिः शाश्वतसुखप्राप्तिरेव
वर्तते । केवलं "ज्ञानं ज्ञानाय" इति पाश्चात्त्यमान्यताया अत्र भारते देशे
वस्तुतः कोऽप्यर्थो नास्ति । संशयप्रयोजनं विना कोऽपि प्रेक्षावान् कस्यापि
तथ्यस्य प्रतिपिपादयिष्यामपि न करोति । निरुद्देश्यमानप्रयत्नः निरर्थकः,
अस्वाभाविकः, केवलमेकप्रकारकोन्मादमात्रं भवति । पाश्चात्त्येऽपि उपयो-
गितावावृत्तिरान्तोद्यमकारणात् "ज्ञानं ज्ञानार्थं" इति मन्तव्यस्य निराकरणमात्र-
मेवास्ति ।

अनुभवाधारेणैकं प्रत्यक्षमनुभूतञ्च वस्तु वर्तते यदस्मिन् संसारे
प्राणिनां सर्वा इच्छाः नैव पूर्णन्ते । इच्छायाः स्तेन विधातेन स्वीय तीव्रतायाः
अपूर्णतायाश्चानुभवेन संसारस्य प्राणिनः आत्मानं दुःखिनमनुभवन्ति । भारतीय-
तत्त्वचिन्तकाः दुस्वार्थचतुष्टयस्य सान्ध्यतां स्थापयित्वा धर्मार्थकाममोहाद्यान्
चतुर्विधान् पुत्राथान् जीवनस्य लक्ष्यं कथयन्ति । समस्तमपि भारतीयनास्तिक-
दर्शनं सुखस्योपादेयतां दुःखहेयताञ्च स्वीकरोति, चावार्कानास्तिकदर्शनमपि एत-
स्मात्त्वक्ष्यान्न बहिर्भवति ।

पाश्चात्त्येऽपि ज्ञाति अनुभवाधारितविचारकरणे उपरि कथित-
मतेन विरोधा न भवति । आत्मतन्तोषः सर्वेषां लक्ष्यमस्ति । वैज्ञानिकानां

तन्मनुष्यस्य च, दार्शनिकानां तत्त्वचिन्तनं तत्त्वज्ञानस्य स्वकार्यजीवनं
 वाच्यतादृशानां अपि स्व-स्वविज्ञातया प्रेरिताः तन्तः ज्ञानस्य तत्त्वार्थं निरा-
 कर्तुं तत्तत् संशयानां तन्त्रि, यत्कानं विना तेषामात्मपरितुष्टिर्न भवति ।
 विज्ञातायाः तत्त्वज्ञेयतया मानवः स्वविशिष्टप्रकारपरितुष्ट्यर्थं शारीरिक-
 मानसिकसहस्रक्रियाकलापानि करोति, विविधप्रकारक्यन्त्राणामाविकारं कृ-
 त्वातिः तादात्म्यं गृह्णाति । यदि नाभ्योर्ध्वं चिन्तयति मानवस्य कश्चिन् च
 विस्तरेण दृष्टिर्दीयते, तदा मानवेच्छामूले निम्नलिखितानि तत्त्वानि दृष्टि-
 गोचराणि भवन्तिः -

॥ १ ॥ आश्चर्यजीवनमरत्वाकांक्षा वा

तस्य प्राणिनो विवर्तितम् अधिकाधिकतमपर्यन्तं स्थितिं
 वाञ्छन्ति । तदेव तेषामवधारिता भवति यत् तेषामिदं तत्त्वा ज्ञानन्दमयी
 भवेत्, दुःखमुक्ता च भवेत् । प्राणोऽवलोक्यते, यत् कुष्ठरोगस्तथाभूतरोगपीडिता-
 वायस्य चिकित्सान तन्माप्नुते, तथाभूताः जना अपि ये यदा कदाचित् एतात्
 कथन्ती भवन्ति यत् "एतन्माज्जीवनात् भरणमेवम् । तेऽपि न जीवने उत्तमीनाः
 अस्मिन् जीवनस्य दुःखपूर्णतां च प्रत्येव तेषामतन्तोऽपि वर्तते । दुष्टिरपि "कृत्यो-
 र्मां वृत्तं नय" इत्युक्त्वा एतदेव तदर्थं संकेतयति ।

॥ २ ॥ अतीतपूर्णज्ञानस्य वाकांक्षाः

तस्यैतदेव वाञ्छन्ति, यत् सर्वविषयाणां ज्ञानं यम भवेत् ।
 ज्ञानहेतुस्थेयपूर्णता तेषां तदर्थं नास्ति । ते ज्ञानं तथाकथितत्वेन विज्ञास्य यदा-

तत्रैव तर्कज्ञानं विषयविशेषो भवन्ति । श्रुतामपि "तत्त्वतो मा ज्योतिर्मयं"
इत्युक्त्या एतदेव तथ्यं प्रकटितमस्ति ।

[3] अनन्तानन्दस्या सुखस्या आकाङ्क्षा

मानवस्य यदि चिरन्तनजीवनमपि प्राप्तं भवेत्, तस्य च ज्ञानस्य
विस्तृतं भाण्डागारमपि प्राप्तं भवेत्, तदाऽपि तस्य सुप्तिर्न जायते । एतद-
द्यपि विरिक्तं तस्यानन्दसुखोरपि आकाङ्क्षा जायते निरानन्दजीवनतत्ता-
निरानन्दज्ञानञ्च न केवलं तस्या स्वीकृत्येव यति, अपितु स तत् भारत्वं हेयमपि
च जानाति । अत आनन्दस्य इयं सहजाकाङ्क्षा तत्प्राप्तये च सर्वेषामुपायानां
वेष्टागान्धै स्वाभाविकी अस्ति, किन्तु उपरि प्रतिपादितया आकाङ्क्षान्य-
पूत्त्याऽपि मानवस्य परिपुष्टिर्न सम्भाव्यते । जगद्गुरुभारतीकृष्णतीर्थहाराजो-
ऽपि सत्यमेवोक्तवान् -

Suppose now, we have got all these things -
Immortal life, all pervading knowledge and unbounded happi-
ness all round. Are we satisfied there with¹?

अतो मानवः एतदाकाङ्क्षातिरिक्तं किञ्चिदप्यपि चाङ्क्षति । यथा

[4] स्वातन्त्र्यस्य स्वाकाङ्क्षा

ज्ञानवतानन्दादयाकाङ्क्षायां सुप्ती तस्यामपि यावत्पर्यन्तं मानवः

1. ब्रह्मसूत्रांकरभाष्य, एडिट - अनन्तकृष्ण शास्त्री, फोरवर्ड - एच० एस०
भारतीकृष्णतीर्थ - पृ० 46 17.

तत्पुण्डारकबन्धनेः सर्वथा विमुक्तो न भवति - तावत्पर्यन्तं तस्य परितुष्टिरपि
 नैव जायते । भारतीयद्वन्द्वेषु एतत् स्वातन्त्र्यम् अर्थात् तत्पुण्डारकबन्धनेः मुक्तौ-
 नमिषोऽहं दातुं शक्यते । एतच्छ्रुतिविधाकाङ्क्षायां परितुष्टया तद्वैव मानवस्य एका-
 काङ्क्षा एवमेव तिष्ठति । यथा च जगद्गुरुणाप्युक्तम् - यदि अस्माभिः स्व-
 भावनानाम् स्वमहत्त्वाकाङ्क्षायां सम्यक्तया तस्यै न च विमलेक्षणं क्रियते तदा
 तद्विद्वानन्दमयमोक्षस्य प्राप्त्वा अपि मानवस्य हृदयं नैव परितुष्टयति । तः
 कथाप्यन्यस्य वस्तुनोऽन्वेष्टे रतो भवति, तच्च वस्तु वृत्तवस्तु -

[5] ईशानस्याकाङ्क्षाः

सर्वेऽपि प्राणिनः कस्याप्यन्यस्याधीनतागामुषितुं नैव वाञ्छन्ति ।
 नेतायमेव, अमितु तः समग्रविश्वोपरि स्वीयवैश्वर्यपूर्णं शासनं स्थापयितुं वाञ्छति ।
 वेदान्तशास्त्रेषु प्रत्येकं प्राणी तद् किम् आनन्दं, मोक्षमोक्षमिति एताः पन्था-
 काङ्क्षाः पूरयितुं वाञ्छति । इत्थं कथमिति प्रश्नो यदि कोऽप्युपस्थापयेत् ?
 मानवः कथं शाश्वतजीवनमभरत्यं वा वाञ्छति ? कथं मृत्युं न वाञ्छति ? कथं
 समग्रं ज्ञानमेव वाञ्छति, सीमितं ज्ञानमज्ञानं वा कथन्नाकाङ्क्षे ? कथं मानवः
 आनन्दमेवोपाददाति, कथञ्च तद् दुःखमुपादेयमिति नाङ्गीकरोति ? कथं तः
 समग्रबन्धनेः मुक्तिं वाञ्छति, अर्थात् मोक्षमभिलषति ? बन्धनेषु बन्धनं न कथं न
 स्वीकुरुमिच्छति ? एतेषां सर्वेषां प्रश्नानां समाधानमौतदेवास्ति - यत् यतोहि
 जीवो यत्येवमरस्यांशभूतो यतीति, तदीयमेव स्वरूपं गृहीतुमभिलषति । ईश्वरस्य
 स्वरूपं तद्, यित्, आनन्दरूपम्, नित्यगुक्तस्वरूपमोक्षमेव चास्ति । अतो जीव-
 स्यापि सहजाकाङ्क्षा एतस्मिन्नीश्वरे प्रतिष्ठितामिव भवति - यद् वस्तुतः तस्य

त्वकीयेन स्वमस्ति । अथार् जीवः तत्त्वस्य चित्तस्वस्थानन्दस्वस्थगुणतत्त्वस्यै-
श्वरस्वस्थैव च अवस्थितम् । तः स्वीयेतस्मिन् स्वामी प्रतिष्ठितं अवितुं वाञ्छति ।

१. साधनायाः प्रयोजनम्

अथारि स्वस्थदशायास्य जीवस्य तत्त्वदशायास्यैश्वरस्य च स्वस्थं
लक्षणं त्वकीयेतस्मिन् हृदयस्य प्रतिष्ठादितमस्ति, यत् जीवः स्वीयेतस्मिन्नेव
स्वामी अवस्थितिं वाञ्छति । अतः समुत्साधानानां तात्पर्यं तत्त्वस्वस्थिति
प्राप्तिरयथा स्वास्वस्थस्वस्थित्वाप्तेस्तस्मिन् पथि प्रयत्नस्य प्रवृत्तिरस्ति, येन
तः ईश्वरस्य सान्निध्यलभाय कृत्वा स्व~~स्व~~पूर्णं संपूर्णतानां परितीक्ष्णानां याति-
कृष्णं कृत्वा साधनान्नुक्तः तन् आनन्दस्वस्थे अवस्थितो भवेत् ।

मानवः शरीरमन्यासादनां समष्टिभूतो यती । अतः शरीरं
मनस्य तदाभूतमुपकरणमस्ति यत् साधनार्थं प्रयुज्यते । शरीरस्य साधनाशरीरस्य
स्वास्थ्यमस्ति । आयुर्वेदे दोषाणां साम्यं स्वस्थशरीरस्य लक्षणं ज्ञापितमस्ति ।
महाकविः कालिदासोऽपि "शरीरमाद्यं वतु धर्मसाधनम्" इत्युक्त्वा स्वस्थ-
शरीरस्य महत्त्वं स्वीकृतवान् । छान्दोग्योपनिषद्ः प्रारम्भे "ॐ आप्यायन्तु
मेमांसां वाक्प्राणश्चक्षुः श्रोत्रमथो वलमिन्द्रियाणि च सर्वाणि" इत्युक्त्वा
साधनार्थं सर्वग्रहणं स्वस्थशरीरस्य महत्त्वं बलिष्ठं भवति, शरीरस्य च सर्वाणि
मेमांसां वाक्प्राणी सर्वाणिन्द्रियाणि च बलवान्ति भवन्तु इति प्रार्थना कृता यती ।

१. प्रह्लादसूत्र-शांकरभाष्यम्, एडित- अनन्तकृष्णशास्त्री, कोरवर्ड- एच० एस०
भारतीकृष्णजीर्थ - पृ० 27.

शरीरस्य पञ्चात्ताधनायाः अन्योपकरणं मनोऽयता अन्तःकरणमेवास्ति । आ-
त्मनश्च नित्यशुद्धबुद्धत्वभावकारणाद् ताधनाभेदाद् बहिर्भूताः प्रापिताः सन्ति ।
तद्विपरिवर्तनाधनानां तत्त्ववर्त्मन्य दृष्ट्या ह्यधोभणियोः विभाजनं कर्तुं शक्यते -

॥३॥ अद्वैतमूलकताधना ।

॥४॥ द्वैतमूलकताधना ।

॥३॥ अद्वैतमूलकताधना

अद्वैतमूलकताधनायामेकमेवतत्त्वं निमित्तिबुद्ध्या श्रुतेऽस्ति । अतः
परमार्थबुद्ध्या उपास्योपासकभावस्य कथम्प्रकारिकायाः प्रवृत्तिमूलकताधनायाः
आवश्यकता नास्ति, यतोद्बुद्ध्या उपास्योपासकभावस्य प्रवृत्तिमूलकताधनायाः सर्वेषां
बन्धनानां सर्वथा निराकरणमीदृजभावस्योपसन्धिर्न श्यति । यतोहि शेषः एको
नित्यप्रदायीऽस्ति, तच्च नित्यप्रदाय एव ताद् विदानन्दस्यकारणात् ब्रह्मेवास्ति
परमार्थता च जीवो ब्रह्मेव नापरः । अथाह जीवे ब्रह्मणि च वस्तुतः क्वचन भेदो
नास्ति । जीवोऽविद्या कारणाद् आत्मानं तस्मात्प्रकृत्येव चानुभवति,
किन्तु श्रुतेः "तदस्त्वमसि" इत्यादिब्रह्मावाक्यानामर्थे विचारिते सति पुनः कथम्भूत-
त्यापि विधिमूलकस्य आत्ममूलकस्य कर्तव्यस्य चापेक्ष नैव जायते । अत एव
अगवान्कर्तव्यार्थोऽपि अचकथत् -

"वाक्यार्थविचारणाध्याताननिर्वृत्ता हि ब्रह्मावगतिः ।
नानुमानादि प्रमाणान्तरनिर्वृत्ता ।"

अथादि ब्रह्मात्मनिः [अथादिब्रह्मणो आत्मन्] "तत्त्वमसि" इत्यादिमहावाक्यार्थ-
विचारद्वारा निश्चये सति पूर्यते । अनुमानादिना केनाप्यन्येन प्रमाणान्तरेण
ब्रह्मणोऽवगतिर्न भवति ।

वेदान्ताभाष्याधिरोधिनां तर्केषां प्रमाणाणां कृतीनाञ्च तदाक-
र्तव्यावधारकप्रणेत्य ब्रह्मार्थं सहकारितसोपाहारं स्यात् । नेतदद्वैतवेदान्तं विरु-
षति । धर्मजिज्ञासायां यद्यपि श्रुत्यादिरेवैकमात्रं प्रमाणमस्ति, किन्तु ब्रह्म-
जिज्ञासायां न केवलं श्रुत्यादिकमेव प्रमाणमस्ति, अपितु जीवन्मुक्ताप्यवस्थीनामनु-
बन्धादयोऽपि यथासंभवं प्रमाणं सन्ति । ब्रह्मज्ञानस्य परित्यक्तिः साक्षात्कारे-
ऽनुभवे एव वा जायते, यतोहि ब्रह्मज्ञानमद्वैतमूलं वस्तु ब्रह्मविषयकं वसति ।

न धर्मजिज्ञासायामिव श्रुत्यादय एव प्रमाणं ब्रह्मजिज्ञासायाम् । किं -
तु श्रुत्यादयोऽनुबन्धादयश्च यथा संभवति प्रमाणम्, अनुबन्धावसानत्वाद् भूतवस्तु-
विषयत्वाच्च ब्रह्मज्ञानस्य ।

अतः आत्मानुसंधानमेव वेदान्तस्य एकमात्ररस्ताधना वसति । ब्रह्म-
ज्ञानद्वारेण अज्ञाने निवृत्ते सति पुरुषः "अहं ब्रह्मास्मि" इति साक्षादनुभवति,
ब्रह्मणा महाभेदकारणाच्च स्वतत्त्वज्ञानन्दस्वरूपे प्रतिष्ठितो भवति । अतोऽद्वैत-
वेदान्ते भक्तिप्रदायोऽपि स्व-स्वस्थानुसंधानमेवास्ति । आचार्यशंकरः स्वचित्ते-
चूडामणिनामके ग्रन्थे प्रतिपादितवान् -

"श्रीशंकरभक्त्यामगूणां भक्तिरेव गरीयसी ।

स्वस्वस्थानुसंधानं भक्तिरित्यभिधीयते ॥

स्वात्मतत्त्वानुसंधानं भक्तिरित्यपरे श्रुः ॥^१

"आत्मा चाऽरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो गन्तव्यो निदिध्यासितव्यः"

इति श्रुतिवाक्यमपि आत्मान एतदनुसन्धानस्य प्रक्रियां सुस्पष्टं प्रतिपादयति ।

अद्वैतसाधनायां मनसः प्राकारम्

अद्वैतवेदान्तस्यैतस्याः साधनायाः कृतेऽपि मानवः शरीरमनसो-
त्पन्नोरपि साहाय्यं गृह्णाति । छान्दोग्योपनिषदि नामानेषपावाण्याः मह-
त्त्वमधिकं भवति । "मनोवाच साचोभूयः" इत्युक्त्वा "मनोहि ब्रह्म मनः
उपास्त्विति- - - तयो मनो ब्रह्मेत्युपास्ते यावन्मनसो गतं तज्जात्य यथा काम-
चारो भवति" इत्यादिसूत्रेण साधनायां मनसः महत्त्वं स्पष्टं प्रतिपादितमस्ति ।
मनसा भूयान् नृक् संकल्पो भवति संकल्पापेक्षया^२ च चित्तं महद् भवति । चित्ता-
पेक्षया ध्यानमुत्कृष्टं भवति, एतदपि च प्रतिपादितमस्ति यत् मनुष्येषु ये महत्त्वं
प्राप्नुवन्ति, ते ध्यानेनैव प्राप्नुवन्ति ।

ध्यानं वाचचित्ताद्भूयो, ध्यायतीवपृथिवीध्यायतीवान्तरिक्षम्
- - - - तस्माद्ये इह मनुष्याणां महत्तां प्राप्नुवन्ति ध्यानापादा सा
इव ते भवन्ति^२ ।

हिन्तवैतस्यायमर्थो न भवति - यन्नेतिकर्तव्यादयो व्यर्था एव

१. शंकराचार्यकृत विवेकचूडामणिः - श्लोक ३२-३३.

२. छान्दोग्योपनिषद् - ७/६/१.

सुः । आचार्योक्तः स्वविवेकयुद्धागणो साधनवस्तुद्वयगत एव तैत्तिरिवान्,

यथा -

"मौनस्य हेतुः प्रथमो निगद्यते,

वैराग्यमत्यन्तमनित्यवस्तुषु ।

ततः शुभ्रचापि दृढस्तिष्ठति,

न्यासः पुनस्तत्ताडितकर्मणां शृणु ॥

ततः धृतिस्तन्मननं तत्तत्त्व-

ध्यानं चिरं नित्यनिरन्तरं बुधैः ।

ततो विकल्पं परमेत्य विद्वा-

निद्वैतनिर्वाण्डुलं समुच्छति ॥"

उपयुक्तसाधनानां पश्चादेव मानकस्य मनः आत्मानात्मविवेकार्यं सुखमो भवति
कृष्णाय तः महावाक्यस्थायं विचार्यस्वबुद्धमत्त्वस्यै वस्थितोऽभवति, अगदगीता-
यामिदमेव तस्य" ग्राहनी स्थितिः" प्रतिपादिता वसति । विवेकवैराग्यशमदमा-
दयोऽन्तःकरणस्थैव धृतिविवेकाः सन्ति । एतेन साधनार्थां मनसो विशेषमहत्त्वस्य
स्थानं सूचितं भवति ।

॥४॥ द्वैतमूलकभावना

उपात्योपासकभावसाधनायाः श्रुते द्वैतभाव आवश्यको भवति ।

अत एव शाङ्करवेदान्तातिरिक्त वैष्णवा अद्वैतिन आचार्या अपि श्रीमन्त
रामानुजवल्गवादयः ॥ मौनप्राप्तेः साधनं विहितकर्मणामनुष्ठानपूर्विकं शक्तिशुभा-

तनामेव वा त्वीकुर्वन्ति । ते हि केवलेन ज्ञानेन बुद्धिं नाङ्गीकुर्वन्ति ।
 ज्ञातृवेदान्तो तन्मयोपासनार्थं शक्तिस्तथा ध्यानयोग उपासना च साधन-
 त्वेणाङ्गीकृता वसति, किन्तु त्रयोदश्या प्राप्तौ "ब्रह्मविद्ब्रह्मेव भवति" तथा
 तमेव विदित्वा अतिमुत्थुमेति" इत्यादि बुद्ध्यनुसारं महावाक्यप्रवण्यभेदोत्पन्न
 ज्ञानेनैकाविद्याया अज्ञानस्य वा निवृत्तिरङ्गीकुर्वन्ति । अतस्साधना तथा विष-
 रीतसाधनादिदोषान् पुरीकृतुं मनननिदिध्यासने कारणत्वे भवतः ।

2. साधनायामधिकारिभेदः:-

साधनायामधिकारिभेदस्य महत्त्वमात्यन्तमधिकं प्रतिपादितमस्ति ।
 इत्यत्रोत्तमाधिकारिणां कृते केवलं प्रवण्यमात्रम् अर्थात् महावाक्यस्य प्रवण्यमेव
 पर्याप्तं भवति । तथा मध्यमाधिकारिणां कृते मनन निदिध्यासनानां कृतं कृतं
 एव मनसि महावाक्यप्रवण्यमन्वयज्ञानेनाज्ञाननिवृत्तिपुष्टत्वं स्वस्य स्थितिः अर्थात्
 गौक्याभिजायते ।

श्रीमन्नण्डनसिन्धवाचस्पतिमिश्रप्रभृतयश्चात एव प्रसंख्यानत्याज-
 शक्यतां त्वीकृतवन्तः । निदिध्यासनस्य अर्थो ध्यानं प्रसंख्यानमेव वा कृतौ
 वसति । इत्यत्रोत्तमाधिकारिभेदेन ज्ञातृभेदेन कर्णः उपासनायाश्चापि महत्त्व-
 पूर्णं स्थानं त्वीकृतमस्ति ।

3. उपासना शक्तिः ज्ञानबोद्धरन्तरम्

अस्मिन् स्थले उपासनाया ध्यानज्ञानयोश्च भेदस्य स्पष्टं स्वरूपं
 ज्ञातव्यं भविष्यति । ज्ञातृभावे पूर्वपक्षत्वेन प्रतिपादितमस्ति यज्ज्ञानमपि ज्ञान-

सिद्धीक्रिया अस्ति १ एतत्तत्त्वाध्यायन् आचार्योक्तिरः कथयति, यदेतन् तन्नीचीनम् ।
 ध्यानचिन्तनादिमानसिकव्ययः क्रियाः पुस्तकतन्त्राः अर्थात् पुस्तकाधीनाः भवन्ति,
 किन्तु ज्ञानं वस्तुतन्त्रं भवति । न च तद् विधिवानुष्ठेयमाधीनं भवति, न च
 पुस्तकाधीनमेव वा भवति । अतश्चिन्तनध्यानोपासनादित्वाद्यामानसिकव्ययः क्रियाः
 पुस्तकतन्त्राः भवन्ति । पुस्तको यदीच्छेत्, तदा कुर्यात्, नवा, अथवा अन्यथा
 व्येनापि तत्कर्तुं शक्यते, किन्तु ज्ञानस्य केवलं प्रमाणजन्यमेवास्ति, प्रमाणद्वय
 रथाभूतमेव वस्तु विषयीकरोति । अतो ज्ञानस्य करणम्, न करणमवता अन्यथा-
 करणं नैव सम्भवम् । "ननु ज्ञानं नाम मानसी क्रिया । न केनान्यथात् । क्रिया
 हि नाम ता, यत्र वस्तुस्वभावभिरपेक्षैव योदयते, पुस्तकचित्तव्यापाराधीना च ।
 - - - - ध्याने चिन्तनं यद्यपि भवितुम्, तथापि पुस्तके कर्तुमर्हति अन्यथा वा
 कर्तुं शक्यम्, पुस्तकं तन्त्रमात्रम् । ज्ञानं तु प्रमाणजन्यम् । प्रमाणं च यथाभूतवस्तुविषयं,
 अतो ज्ञानं कर्तुमर्हति अन्यथा वा कर्तुमशक्यम् । केवलं वस्तुतन्त्रमेव तद् न योदनात्मं
 नापि पुस्तकतन्त्रम् ।

किन्तु केचनवाचार्थद्वारा वा अवितत्यातनावा मोक्षस्य साधन-
 भूता स्वीकृता वसति, तस्याः स्वार्थं शांकरमतस्य ज्ञानाद् तर्था भिन्नमस्ति ।
 "नारदप्रवृत्तौ" पांचरात्रागमे च भगवन्तस्मृतिव्यभिचारात्मन्युपायागमप्रत्याहार-
 धारणाध्यानतन्त्रादित्यादिद्वारा चांतीलधाराप्रदविच्छिन्नस्मृतितन्त्रानन्त्य-
 भगवद् ध्यानमेवमोक्षस्य साधनमुक्तं भवति । एतेषामाचार्याणां अतो निर्गुणनिराकार-

निश्चिन्तास्तत्त्वस्य ह्यनं नैव सम्भाव्यते । आचार्यो वत्सवत्सु भवतीत्यर्थं "महत्त्व-
ज्ञानपूर्वकं परानुरक्तिः भवतिः" अर्थात् भवतो महत्त्वज्ञानपूर्वकं भवन्तं प्रति-
परमानुरागत्य नामधेयवितरति, इत्यर्थं कृतवान् । अधिकारिभेदादेर्भावं सर्वेषां
साधनानां यथासम्भवं यथा अधिकारो उपवीर्यताधनायाः कार्यस्य स्वस्य निधा-
रयति इत्यर्थञ्च सर्वप्रकारसाधनानामधिकारिभेदवृत्त्या सम्भवतो भवति ।

५. शंकरयो भवतीत्यर्थः

आचार्यो सिद्धारण्यकुनिः भवति "तंवादिग्रन्थं" लोकादुत्प-
रतेति । अथद्वितीयम् अतो भवतिः प्रयुक्ता तत्त्वमि वस्तु प्राप्ता तदाधिको
भवति, अतः सा तंवादिग्रन्थाया भवति ।

"तंवादिग्रन्थं प्रहृतत्त्वोपास्त्यामि मुख्यो ।
उत्तरे तापनीयेतः श्रुतीयास्तितरनेकथा ॥
दीपप्रमाणमिष्टान्तिर्वितंवादिग्रन्थः स्मृतः ।
मणिप्रमाणमिष्टान्तिः तंवादिग्रन्थ उच्यते ॥"

मणिप्रमाणां मणिग्रन्थायः पुस्तकः प्रवर्तते तः मणित्वस्य वस्तु
प्राप्नोत्येव । अतः एवम्भूतायाः उपासनायाः तंवादिग्रन्थस्य तंवा प्रवर्तता भवति ।
उपासनमायि च वस्तुभूतस्य ब्रह्मणः प्राप्तिः स्वीकृता भवति । उत्तमकारद्वय-
साधनायां मनसो योगदानं स्पष्टमेव प्रतिभाति । शंकरयो मनननिदिष्टांते
मनतः एव व्यापारभूतो ततः । साधनचतुष्टये श्रवणार्थ एव मनसो विधेयावस्था-

रहिता स्थितिरिति ।

5. साधनायां मनसः स्थानम्

उपासनाद्वारा वा साधनाक्रियते, ता यद्यपि मानसिकी क्रिया अन्तर्गतास्ति, किन्तु निरन्तरसुखीतिपूर्वकमगदमावनाद्वारा भगवतोऽवया स्वेकस्मात् प्राप्तिः साधकस्य भवति एव । संसारस्य तर्षेण धर्मेण भगवत्प्रेम्णो भगवतो ध्यानस्य योगयोगिता स्वीकृता भवति ।

विभिन्नादर्शनानां साधनाविषयकमागेदानां विलुप्तं वर्णमेतस्य शोधप्रबन्धस्य लक्ष्यं नास्ति । अधिकारिभेदस्य सिद्धान्तं स्वीकृत्याध्यात्मिक-मार्गस्य प्रत्येकप्रकारकताधनायाः कृते सम्यक्-स्थानं भवति । प्रेम्णा तथा ध्यान-द्वारा सिद्धिबलस्य विघ्नानां निवारणं भवति, भगवत्पूजायाश्च प्राप्तिर्भवति, इत्थं साधनायाः पथि गच्छतां विश्वस्य तर्षेण सज्जनानामनुभवो भवति । शांकरमतेऽपि उपासनायाः भवतेः प्रेम्णश्च गहृता स्वीकृता भवति । किन्तु शांकर-मते भक्तैरर्थः "वराप्तीतिः" नास्ति । अपि तु भक्तैरर्थः "आत्मानुसंधान"मेवास्ति । किन्तु मानवस्य बन्धनोद्धो मनस एव स्वीकृता भवतः । "सर्वविद्वान्तसिद्धान्तान्तर-संग्रह"नामके प्रकरणग्रन्थे आचार्यशंकरः स्पष्टदृष्टीय प्रतीपादितवान् -

"बन्धश्च मोक्षो मनसैव पुंसा-

मर्थोऽप्यनर्थोऽप्यनुमेव सिध्यति ।

शुद्धेन मोक्षो मलिनेन बन्धो,

विशेक्तोऽर्थोऽप्यविशेक्तोऽन्यः ॥

रजस्तमोभ्यां मलिनं तन्मुक्तं

प्रज्ञानं तत्त्वगुणेन रिक्तम् ।

मनसाग्रीहीयतमन्यितरथात्.

अतश्चमोहामलता पुनरुदेः ॥

तिरस्त्रुं तन्मनोतिवासात्

महार्थतत्त्वं तदुपपन्नमात्रम् ।"

इत्यथ मन्त्रस्य मन्थनीयः कारणेन स्वास्ति तदा मानव-
त्वावर्गिणो मनस एव जायते । कुं मनोजोहस्य कारणस्ति, अथ च मनिं मनो-
मन्थनं हेतुमिति । मनो विवेकक्रियाद्वारा अधीष्टमर्षं प्रकटयति अविवेकद्वारा
तानर्थत्वापि कारणं भवति । रम्योप-मनोपुपास्यामिदं मनः मनिम्, अमु-
मन्थनमन्थनीयते, यतोहि तस्य तत्त्वमुप-रम्योप-मनोपुपास्यामिदं भवति ।
यदा मनसाग्रीहीयेन तन्मन्यां भवति, यदा ज्ञाना, मोहः, आत्मत्वम्, प्रकाश-
त्वमथ ततः संभवति । इत्यर्थं मनो वास्तविकमहार्थस्य तत्त्वमहार्थात्मनो वृत्त्य-
प्रचोयनमन्त्रमपि तस्य साक्षात् ज्ञानं [मुक्तम्] कर्तुं न शक्यमिति ।

तत्त्वमुदाजायामोन्मिषयेदान्मृगार्थं श्रीमद्देव्यावर्गिणं
यो शांकरयो व अहन्तावास्त्यागः तन्मनोय सनीकृतो यति । श्रीमद्देव्या-
वर्गिणः अहन्तायाः एवं करित्वायम् "आत्मतत्त्वम्" इति तद्वन्ति । अर्थात् ते
मनसाः शरणे गत्वा स्वकीयं तन्मन्त्रं तन्मन्यात्वं तन्मन्यान्ति । शांकरयो ज्ञानेना-
विद्यायाः विनाशो भवति, तदैव साक्षात्तायाः कार्यभूतानां शरीरमनः इत्यादी-
नामपि नाशो जायते । अहन्ता [ज्ञो] अथि ज्ञानं स्वैकाग्रचित्तवत्ति । मनो
नाशेन तद्व अहन्तायाः तन्मन्यामिति । जीवो वास्तव्ये व स्वयमे अर्थात् प्रक-
त्वयो त्वित्यो जायते । मुहुर्तौ निर्दिष्टमहन्तायी व ज्ञातो तयो ज्ञातो, तय

वाहनायाः सर्वथा उपायो भवति. किन्तु उद्युक्तावस्थायादिदं मनः स्वात्म-
पूर्वतत्कारिः तस्य नागच्छं तिष्ठति उद्युक्ताकारणाच्च पुनर्वचिः समुपन्यसे वर्तति ।

इत्येतद्भूतकोषात्कोषात्तन्मात्रमुक्तमुक्तमिति तत्र तादृशताये भवतां
तादृशताये स्वभावमात्रं पतनमवगच्छति । अतः शक्तिरिति तादृशताये चरमावस्थाम्
मानेन उचितव्यापारतात्पर्यात् तस्या नाशी कश्चि । इत्येतद्भव गतो नाशी
तति नागच्छः स्थितप्रज्ञस्य जीवन्मुक्तस्य वा अवस्थां प्राप्नोति । अतः रागादिम-
हावृत्तिर्न भवति तत्ता तिष्ठति. निरावृत्तौ कार्यं इति वक्तुं नैव शक्यते । अतो-
ऽद्यैतावतायां उद्युक्तोपायस्य कार्यं स्थापितमस्ति, तेन च मानवः पुनः
तादृशतायादि पतनाशंकरः भूतो भवितुमर्हति । उक्तमिदं विवेकस्यैव तान्दो-
ग्योपनिषदि उक्तमुक्तकोषात्तानां वर्णनं कृतमस्ति । "तौ तिर्यक्तप्रवरमुदगीमुपा-
तीत । तौ तेषु पंचविध तादृशतातीत । आदित्य तादृशतातीत ।
गतो मुदगीमुपातीत । इत्यादिपदानि उपातनाः विदधति । अद्यैतावतायां
भूतकोषविद्यया तादृशतायां देहात्मा उद्युक्तायाश्चोर्मुक्त्यानस्य चर्चनमुपपद्यते ।

6. मुक्तिकोषविषयि तादृशतायाः मनोनाशः

मुक्तिकोषविषयि तादृशतायाः अत्यन्तं सुन्दरं वर्णनं
भवति । यथा -

पुरुषस्य कर्तृत्वमोक्तमुत्पन्नमुक्तुः काचित्कल्पवित्ततत्त्वार्थः उक्तस्य त्वाद्
वन्धो भवति । तन्निरोधनं जीवन्मुक्तिः । उपाधिविनिर्मुक्तं पदार्थावयव
प्रारब्धत्वाद् विदेदमुक्तिः ।

7. ताधनायां पुल्लमुपवत्ताय महात्तम

सप्तप्रकारद्वयात्मिका युवत्यवस्था पुल्लमुपवत्तायमुक्ता वती ।

कृत्वा हि युवतुः वनिवृत्तिद्वारा निजानन्दस्य प्राप्तिरेव भावस्य ताधनायाः

परमं प्रयोजन^मति । भाव^वत्तायं पुल्लमुपवत्तः साधनेन प्राप्तुं शक्यः -

1- शास्त्रमुत्प्रेक्ष्य विहितः पुल्लमुपवत्तः, तथा

2- शास्त्रमुत्प्रेक्ष्य विहीना विहितः पुल्लमुपवत्तः ।

यावत्पर्यन्तं जायते तद्वत्- 1- लोकात्मना, 2- शास्त्रात्मना,

3- देहात्मना च तिष्ठति, तावत्पर्यन्तं शास्त्रो यथाकामं नैव जायते ।

शुभाशुभयोगेन चात्मना अपि प्रकारद्वयात्मिका वती । शुभात्मनानाशुभो तति

शास्त्रमुत्प्रेक्ष्य विहीन साधनेन प्रवर्त्तते च ताः ज्ञेय्याः । यदा भावः ह्येतेन सह

चात्मना-वत्स्य, विज्ञानस्य [शास्त्रज्ञानस्य] योनाशस्य च विरक्तपर्यन्तस्य-

स्थाति, तद्वत् तः स्वाधीन्येन प्राप्तुं शक्नोति ।

“जन्मान्तरज्जायते विद्या संसारचात्मना ।

ता विराज्यमानयोगेन विना न जीयते क्वचित् ॥

तस्मात्सौम्यवर्त्तनेन पीत्येन विवेकिना ।

जीवेच्छां दूरतस्त्यक्त्वा प्रयोज्य तमाश्रय ॥”

अथ च संसारचात्मनाः अथातोऽनादिमानादेव जीवः कुर्वन् भाग्यवति, आतो

यावत्पर्यन्तं विरक्तमिदं चात्मनायाः शास्त्रत्वमवस्थाय चाभासो न विधीते,

साधनार्थन्तं संसारसाधनाया उच्यते, यि न सम्भाव्यते । अतो विवेकिपुण्याणां
कृते, वेदयोग्यत्प्रयत्नद्वारा अर्थात् दीर्घकालनिरन्तरेण तत्कारपूर्वकाण्डात्मका-
द्वारा च संसारसाधनाया अर्थात् क्षेपसाधनाया वेदसाधनायाः वा उच्येदः
कर्तव्यः । मानवस्य सांसारिकमोक्षेच्छायाः दूरतः एवं परित्यज्य -

॥१॥ तत्त्वज्ञान, ॥२॥ वातनाथ, ॥३॥ प्राप्तिनिरोधेति त्रयाणामेकैवाभ्यासः
कर्तव्यः ।

वातनाथिर्बुद्धस्य मनस एव नाममदं मन इत्यस्ति तस्यैव साधनाभिः
रहितं मनः बुद्धमनः इत्युच्यते । अतः साधकेन निश्चितचित्ताधनानामभ्यासः
सम्भवात् एव कर्तव्यः ।

“अध्यात्मविद्याश्चिन्मयः, साधुमंगलिरैव च ।
वातना संवरित्यागः, प्राप्तिरानन्दनिरोधनम् ।
एतास्तु युक्तायः पुष्टाः तन्मि चित्तजये किम् ॥”

अर्थात् ॥१॥ वेदान्तशास्त्रस्याध्ययनद्वारा आत्मज्ञानस्य प्राप्तिः, ॥२॥ साधु-
चित्तबुद्ध्याणां संगतिः, ॥३॥ बुद्धाबुद्धमर्षप्रकारकवातनानामपरित्यागः, तथा
॥४॥ प्राप्तिरानन्दस्य निरोधः, एताश्चिचतुर्भिर्बुद्धिभिः
अध्यासे कृते तस्मि विषयो निश्चितस्येण प्राप्तुं शक्यते ।

यदाचित्तं साधनायाः परिणामेण प्रज्ञानबुद्धिस्तद् भवति, तदा
तत्परमानन्दप्रदातुमर्हति । अध्यासस्य ज्ञेयं पुनर्जन्मभुरमुत्यादयतो मनसः स्थितिः

वदन्ती सत्तमर्चितां श्रीमतिषु वाचते, अर्थात् पुनश्च तत् मनस्तापना पुनर्जन्मप्राप्ता-
 त्मीभिः तत्पुनर्जन्मविनाशनाभिः सहिता विनश्यति, पुनश्च तत्र जन्माङ्कुरो-
 त्पादकाक्षित्यं तिष्ठति । मुक्तिलोपनिषदि एतस्याः स्थितौर्ध्वं उत्तरमप्रा-
 रेण समुपलभ्यते ।

“अज्ञानमुध्नाकारा धनाकारा वाचिनी ।
 पुनर्जन्मकरी प्रोक्ता मलिना वातनापुष्पेः ॥
 पुनर्जन्माङ्कुरं त्यक्त्वा स्थितिः संकुलजीवत् ।
 बहुधात्मकयाकन्धारोभ्येन पुष्पे किम् ॥”

अन्वेष्टव्यं प्रयत्नेन आसौ ज्योतिरान्तरम् ।

“दर्शनाद्यपि हित्वास्वयं फलसत्त्वतः ।
 य आस्ते कपिशार्दूलग्रहम् स ब्रह्मवित्तवत् ॥”

उक्त साधनाद्वारा मनो नाशे जाते तति जीवन्मुक्तः पुत्रः पुत्रस्त्व-
 प्रारब्धकर्मां भोगद्वारा विनाशयति, अन्ये च तत्पुनर्जन्मस्थितौ स्थितः तत्
 प्रारब्धकामानन्तरं विदेहमुक्तिं प्राप्नोति ।

एतत्सकृत्साधनायां मनोद्वारेवाध्यात्मज्ञानस्य प्राप्तिः तथा
 शुभवातनाद्वारा अनुभववातनानां विनाशः, साधुसंगतिः प्राप्तव्यं शुभसंस्कारं
 प्राप्नुयान्ते च साधको बन्धस्य परमकारणभूतस्यास्य मनस्यैव विनाशं करोति, अन्य-
 गरण्यकृत् सर्वतो भावेन मुक्तः तत् सत्त्वतत्त्वज्ञानन्दस्वभावात्स्थितौ स्थितो भवति ।

1. मुक्तिलोपनिषद् - 2/62-63.

2. .. - 2/64.

सांख्ययोगदर्शनवीरपि चित्तशुद्धिः । चित्तस्य च दृष्टितराहित्यं
वर्णयित्वा निरोधमस्थावाः कथा कथिता वर्तते । एतेषां दर्शनानां लक्ष्यमपि
शैतन्यप्राप्तिरेवास्ति । अत्र मनो निरोधस्य वर्णनमस्ति किन्तु मनोनाशस्य
वर्णनं नास्ति यतोहि शाकरवेदान्तं परित्यज्य सर्वाणि दर्शनानि एकप्रकारकाणि
द्वैतवादीनि दर्शनानि भवन्ति ।

2. मन एव मतिप्रसूत

पाश्चात्त्यमनोविज्ञाने सामान्यमानवानां सामान्यमनोऽवस्थासु
तथा विद्वत् [स्वनामते] मनोऽवस्थासु च विचारो विधीयते भारतीयसाधनासु
सर्चितयोगमतिज्ञानोपासनाध्यात्मज्ञानादीनाञ्च तत्त्वज्ञानस्य धर्मज्ञानस्य च
विषयमुक्तमनोविज्ञानस्य वेदाद् बहिरेव निष्कासिताः सन्ति । सामान्यवस्थेत-
स्याभावेनेकमदयाभावकारणस्य पाश्चात्त्यमनोविज्ञानस्य क्षेत्रे अनेकप्रकारकाः
नूतनाः नूतनाः सम्प्रदायाः प्रादुर्भूता अभूवन् । यत्र परस्परं निरोधानां नूतनानां
नूतनानां कल्पनानाञ्च स्थापनाया अश्विनिकेनो दृष्टिगोचरो भवति । परिणा-
मतः तत्रत्याः मनोवेदानिकाः विद्वांसः स्वयं मनोविज्ञानं प्रति अतन्तोऽप्यनु-
भवन्ति, तच्च "सम्यक् विज्ञान"स्वरूपे नैव स्वीकुर्यन्ति । ते मनोविज्ञानं शक्ति-
विज्ञान, शैतिकविज्ञान, ज्योतिषविज्ञानादि विज्ञानक्षेत्रेषु स्थापनार्थं नैव प्रयतन्ते ।

शैतिकविज्ञान-ज्योतिषविज्ञान-शक्तिविज्ञानेषु च याज्ञानां घटनानां
पूर्वानुमानं संशयहितमप्रत्या क्रियते, तथा पाश्चात्त्यमनोविज्ञाने ज्ञानां यावद्
सम्भवो नास्ति । किन्तु भारतीयमनोविज्ञानस्यानुभवाधारेण भवतः पञ्चभूमीनां

वर्णनं योगक्षमि तदुपलभ्यते । मनतः एताः पञ्चभूयः तांशयोग-क्षमिन्त्रिगुण-
 सिद्धान्तोपरि आश्रिता वर्तन्ते । [1] सूत. [2] शिष्ट. [3] विविक्त.
 [4] एताः, [5] निरुद्धाश्च । मनत एताः पञ्चभूयः पाश्चात्त्यमनोविज्ञाने
 मानवानां केवलं तत्वेन मनसो विचारः कृतो वसति, यत् सूत-विष्ट-विविक्ताः
 वास्तवास्तु तदुपलभ्यते । एताः एताः अपि तैव यत्र तत्र कृतो वसति, किन्तु
 धारणा-ध्वान्तवाधीनामेवां मन्त्राणां नाशयोगक्षमि तंमन्त्रेणोक्तमस्ति यत्पादु-
 त्पन्नस्य मनतः उत्कृष्टपरिणोः कश्चन विचारः पाश्चात्त्यमनोविज्ञाने नास्ति ।
 यत्र योगक्षमत्वाः साधनायाः समुपलब्धमानीनां विभूतीनां प्रायो मिथ्याविचार-
 मुपलब्धमनिरित्यतः आसीत् । योगक्षमस्य तुतीयस्तिम्भः कश्चन वर्णितानां योग-
 विभूतीनां केवलमूर्त "मिटेकिल" नाम ददाति । तत्र "तर्कहीन अविश्वोक्ति"
 यात्रमुक्ता त्वन्ति । योगिनां योगक्षमज्ञानमूलात्कौटिल्यार्थं विषये ते
 कथयन्ति -

In yoga reading the accounts of the miracles per-
 formed by Yogies in India we have in fact the same feeling
 of wonderment which we have in reading of the miracles
 performed by the Newplatonists in Alexandria- - - -ofcourse
 we know that such thing as the miracle here related are
 impossible, but it seems almost as great a miracle in human
 nature that such things should ever have been blived,
 and should still continue to be believed!

किन्तु योगमार्गस्य पथिकः अनेकयोनीनां जीवनवृत्तान्तं योग-
साधकानामनुभवत् तर्हिनीनां विचरन्तीयासम्भारं चोक्त्या भेदापसारयितुं शक्नोति ।
वीरताधनायां तथा पतञ्जलेः योगद्वयं वर्णिताः योगविभूतयः "केवलमन्य-
विज्ञात" कथनं दुःसाहसकमेवास्ति । केवलमूलरः स्वयमेव कथयति -

A part from that, however, we must also
remember that the influence of the mind on the body
and of the body on the mind is as yet but half
explored.¹

अतो मनसोऽग्न्यादिकीनां प्रकृतिः प्रकृतेश्च पदार्थेषु प्रभावः कदा
साध्यः भवति, एतत्स तत्साधनं योगद्वयं समुपलभ्यते । पाश्चात्त्यैऽपि जगति
साहचिकतोलाइटीच इत्यस्य परीक्षणद्वारा मनसो लौकिकवर्तीनां तैतः समुप-
लभ्यते । मिलियमजेम्सकृत "द्वी वेराइलीज औफ रीतिजिफ्त एवतपीरियेन्त"
इत्यादिना तथाभूतानि अनेकान्मुहावरणानि दातुं शक्न्यते येः ईतार्थं तद्विधिः
अनेकादभूतानां किञ्चनकीनां तैतः समुपलभ्यते, इत्येवं प्रकारकापि चानेकताधना-
मन्योदाहरणानि आरतीयान्त्रशास्त्रेषु समुपलभ्यन्ते । अगद्वीतायां वर्णित-
अगद्व-विराड्स्वर्णितस्य व्यासद्वारा संज्ञाय प्रदत्तदिव्यदृष्टेश्चाधारो । तथा
पैराताइकाजोजीनामगुण्येषु वर्णितानामनेकानां किञ्चनध्वानां सादवाधारेणैतद्वक्तुं
शक्यते, यद् विज्ञानतीयातो वहिरपि अतीमज्जतयः कार्यं कुर्वन्ति, यीजिताध-
नाद्वारा चैताः शक्तयः आपत्तीकृताः कर्तुं शक्न्यन्ते ।

अनेकैन्दुडेविडनील्लहोदयः स्वतित्ततयाभावाः आधारे अनेक-

साधनानां अद्भुतयोगिककार्येषु "विश्वगिस्टिक इण्ड मेजिशियन्स इन तिब्बत" नामके
त्वग्रन्थे प्रकाशं पातितवान् । एतेषां लेखकानां व्यक्तिगतानुभवान् "अन्धविश्वास"
मात्रमुक्त्वा नैव त्यक्तुं शक्यन्ते ।

भारतीयतादित्ये- दिव्यमनो दिव्यकुण्डलादीनां वर्णनमुपनिषद्-
त्वपि समुपलभ्यते -

"पृथिव्यै चैनमग्नेश्च देवीष्वान् आविशति ।
तावेदेवीष्वान् यथा यदयदैववदति तत्तद् भवति ।
यथा - दिवश्चैनमादिस्थाप्य देवं अन् आविशति ।
तद्विषं मनो येनानन्दस्यैव भवति अथो न शोयति ।"

अर्थात् साधनया ता देवी ताणी प्राप्यते, यथा यत्किञ्चिदपि
उच्यते तदेव जायते । साधनया च योगिनस्तथा दिव्यं अन्ः प्राप्नुवन्ति, येन
तः तदा आनन्दोपानुभवति, नैव च कदापि शोयन्ति ।

योगदशनि वर्णितानां समाधेर्युगां त्वत्पाणां मधुमती मधुपुत्तिका-
विशोकासंस्कारशेषाख्याणाम् अवस्थानां वाशवात्त्यमनोविज्ञाने कुमापि कश्चन
विचारो नाभूत् । योगदशनि चित्तवृत्तिनिरोधस्यैव नाम "योगः" कथितो जातिः ।
विष्णुं विविष्टं भूढं चित्तं च योगस्य कृते अनुभवयोगि प्रतिपादितमस्ति ।

सम्प्रज्ञातसमाधेः ये चत्वारो भेदाः कृत्वा वर्तन्ते, अर्थात् चित्तार्क-
नुगतविचारानुगतानन्दानुगतात्मितानुगतोद्देशकः शृङ्खलात्त्यमनोविज्ञाने कश्चन
विचारो नाभूत् । बोद्धताधनायां मनोविज्ञानस्य यातां सूक्ष्मताधनानां वर्णनमुप-
लभ्यते एतासु साधनासु चोत्पन्नजीलानाम् ऋषीणां "विशुद्धिगङ्गा" नाम्ने
-----
1. बृहदारण्यकोपनिषद् - 5/18-19.

वित्ततारेण यः सुखो विचारः कृतो भवति, तस्यापि समावेशः पारवात्त्यजनी-
विज्ञाने इदानीं यावन्नामूत् ।

पारवात्त्यजनीविज्ञानिकानां ध्यानमेतस्यां ज्ञातव्यां जनतः
एतासु अवस्थास्वपि इदानीं किञ्चित्तीयापर्यन्तम् आकृष्टव्यम्, यस्य परिचाय-
त्वम् "पराजनीविज्ञानं" नाम्ना एकस्य नूतनस्य शास्त्रस्योद्घोषः भूत् । परा-
जनीविज्ञानस्यैतस्मिन् नूतने ध्ये दूरदर्शिनः, इन्द्रियातीत्यस्य विचारपामेकाग्रतया
वस्तुनां परिचयनं तथा अन्यस्य दृष्टे स्वविचारानां सम्यग्बोधदित्येवार्था
प्रारब्धा भूयुः, इदमेवप्रकारेण भारतीययोगदर्शने वर्णितानां योगकक्षीनाम् अत्य-
न्तस्वल्पविश्रुतीनाम् स्वीकृतिर्भवति ।

विज्ञानस्योन्नत्या सहमानसिकविचारानां मानवशरीरस्य पृथिव्यासु
प्राप्तो वर्धमाने तदेदानीमपि स्वीकृतो भवति । क्राइस्टमहोदयस्य जीवने वर्णित-
त्वद्युक्तवदनास्वपि इदानीं विश्वासः प्रारब्धो भूत् । केतडीयास्मिन्महोदयः
"रिजीकल्स इन दी लाईट आफ साइंटिस्" नामके स्वग्रन्थे स्वप्रकारकालौकिक-
घटनानां विज्ञानातत्त्वस्य स्वस्य स्वीकरोति । तः कथयति -

All the miracles ascribed to Jesus, have been
successfully reproduced in thousands of well authenti-
cated cases, in the three great American therapeutic
churches of 'Christian-science', 'New thought' and 'Unity'
and the like.

किन्तु एतद्वचनं ध्यातव्यं भवति, यत्प्रायश्चित्तजन्यो विज्ञानधर्म-
दर्शनसंज्ञैतानि तद्वचनानि स्वविचारशीलास्तो बहिरेवाद्दृष्टीकरोति एतत्तद्व-
चनानि प्रति स च बहुनिर्णीतमन्योक्तिं जानाति ।

प्रतिपत्तिरर्थः

यथा शीतलं प्रतिपत्तिरिति यत्प्रायश्चित्तजन्यस्य मतः प्रायः
सिद्धीऽवस्थाः भवन्ति । निद्रादिषु वृद्धावस्था, सगच्छत्पुत्रं यद्वचनः तन् इत-
रन्तो गच्छतो मतः शिष्टावस्था तयैकस्य वृद्धस्य ह्यो कस्मिंश्चिदेकस्मिन् विषये
एकाग्रभूता ततो अन्यविषयेषु मनसो गमनस्य विविक्तावस्था भवति । किन्तु एका-
ग्रताया विरोधस्य च दीर्घकालिकतायनया निरन्तराभ्यासेन च यदा मतः अन्त-
र्निहितत्वात्तः आतीकतायान्वापत्त्यायां विकृतिताः भवन्ति तदा इत्थं प्रति-
पत्तिरन्वयस्य मतसोऽतिगमः ॥ सुपर आहण्ड ॥ वदेवोच्यते ।

साधनायाः पूर्वोपि भवति एका इत्यन्भूता प्रजापितृसत्त्वद्वयै वा
केवलं कृतं सत्यमेव वा केवलं नृणांति । योगदर्शने एषा "शतम्बरा प्रजा" इत्युच्यते।
यदा योगिनां बुद्धिसत्त्वं रजोगुण-तमोगुणस्याभ्यासबुद्धिभ्यां नाभिभवति, तदा
बुद्धिसत्त्वं त्वच्छं भव् एकस्मिन् स्थितिप्रवाहे प्रवर्तते । योगदर्शनेषु प्रबोद्धे
एतस्या अवस्थायाः नाम वैशारद्यमिति । यथा -

॥ निर्विचारवैशारद्येऽध्यात्मप्रतापः ॥

विचिन्तारत्नाधिद्वारा यदा बुद्धितत्त्वविद्यां विचारयतां
प्राप्नोति, तदा न एतत्सुखं पुनः लोभं प्राप्नोति ।

तस्मिन् तदाहितचित्तस्य वा पुनः जायो तस्या अंतरेति तं
भवति । अन्यथा च ता, तत्त्वैव विजिती, न च तत्र विषयसिद्धान्तोऽप्य-
स्ति । आगमैव अर्थात् योगज्ञानानुमानेन तदा दशनाभ्यासरत्नेनैवं ब्रह्मरा
पुनः प्राप्नोति । इयं योगस्थिता उत्तमावस्था कथिता भवति । इयमिति भवत
एका उत्कृष्टा अवस्था ज्ञातव्या । पाश्चात्त्यजनोचिताने सर्वसाधारणस्य
विधिप्रतापना यत्किञ्चिदेकाग्रजनता मनोद्वारा वैरिक्तकारी रिक्तोष्ठाभिरनु-
मितं ज्ञानं प्राप्नोति, तथा तां हिमकीयसिद्धान्तानुसारम् स्वभूतजनतोऽवस्थानां
तामान्वीकरणं क्रियते । योगज्ञाने वर्णिततापनासिद्धयेव अंतरे प्राप्ता प्राप्तास्य
जनतोऽवस्थाभिरत्यन्तनिम्नकोटिः अवस्थाः वर्तन्ते ।

भारतीयजनोचिताने क्रियायोगेन अष्टांशयोगस्याभ्यासेन च मनो-
जनोत्कृष्टभूयो भवति, तामान्वय्य जनोऽतिमनस्तत्त्वस्यै नैरिष्यते, तस्यासाधा-
रणज्ञानेयोऽद्वारा प्राप्तासाधारणविभूतीनाम् केवलमन्धविषयात्मनं स्वस्य-
बुद्धिजनैवापत्तयि शक्यते । योगिनां तत्पुल्यानाम् जीवकेषु स्वभूता तां हि-
मकीनां सिद्धीनाम् वर्णनं प्रायः सर्वनामि उपलब्धते । द्वैकान्ततीमाभिर्भुक्तस्य
योगिनस्तथा मनः पुनः प्राप्तावतां ज्ञानानामपेक्षया तदपि ज्ञानमनुभवमेव, च-
तारयति मनोक्तानामन्यज्ञानात्तत्त्वता विन्नकति । अत एव कथितमिति यद्
"नास्ति योगज्ञानं कम्" अर्थात् योगज्ञानं का वि शक्तिनास्ति ।

3. जीवनस्य विभिन्ना अवस्थाः

विद्यमानं सर्वेऽपि मानताः जाग्रत् त्वप्नक्तुष्टथावस्था अवस्थाः अनुभवन्त्येव, किन्तु योगिनः तच्चित्तमपविर्विकल्पकतया चिद्वारा एकमन्यामपि अवस्थानुभवन्ति, जागुरीयावस्था चतुर्थावस्थाव्यतीत्यते । मत्सुप्तौऽवतीत्यते तदा एतावन्तततौऽपि अवस्थाः द्वयोर्मूलिका एव ।

॥अ॥ जागरितावस्थाः -

एतावतामवस्थायां मानवः इन्द्रियद्वारा जगतौ विषयान् उपलब्धयति । यथा च पंचदशीग्रन्थे प्रतिपादितमप्यस्ति -

“इन्द्रियैर्योषेर्लब्धजगिरितम् ।”

प्रत्यक्षानुमानोपमानाब्ध्यादि-पुमाण्द्वारा मानवो जगतौ विन्नविन्नविषयाणां ज्ञानं प्राप्नोति । जागरितावस्थायां विद्यविषयः प्रायः स्थिरो भवति । यथा- यं महाविद्यालयमद्वयं दृष्टवान्, तमहं स्थिरकारणात् कालान्तरेऽपि द्रष्टुं शक्नोमि ।

॥ब॥ स्वप्नावस्थाः -

स्वप्नावस्थायाः तद्वर्णं पंचदशीग्रन्थे स्वप्नकारकं कृतमस्ति -

“करणेष्वसंवेदेषु जागरितसंस्कारजः प्रत्ययः तद्विषयः स्वप्नः ।”

अर्थात् स्वप्नावस्था तथाभूता अवस्था भवति, योऽन्द्रियाणि उप-

तद्वृत्तानि भवन्ति जाग्रदवस्थायास्तु वैद्वः वस्तूनामनुभवेन ये संस्काराः भवन्ति
पतन्ति, तेः संस्कारैरन्यविषयाणां ज्ञानं त्वज्मे तद्वृत्तयौ । त्वज्जागरणयो-
रव्योरेवस्थायामेव तेषां विषयाणाम् ज्ञानं भवति । किन्तु जागरणावस्थायामनु-
भूताः विषयाः स्थिरास्तिष्ठन्ति, यदा च त्वज्मे परिप्लव्यमानो वस्तुतः
मेव स्थिरो भवति । तेषां वस्तूनां स्वयं केवलं प्रतीतिमानमेव भवति । त्वज्जा-
गरणयोरव्योरेवस्थायाः अनतोऽहंप्रतिः [अहो] तिष्ठति ।

॥न॥ तुमुप्त्यवस्थाः -

पुमादनिद्राया अवस्था तुमुप्त्यवस्थोच्यते । तस्यावस्थायां तयो-
गुप्त्या विजायकारणात् मनः मूढवेचित्त्यावस्थायां वा पतति, त्वकारमे अथादि
अविद्यायां गीयते । यदा तुमुप्त्यवस्थायां अनुप्य अहंत्वो भवति, तदा तस्यैतत्
स्वरूपं भवति यत् "अहं तथा अत्वाप्तम् येनाहं न किञ्चिदपि अकास्मिन्" । एता
अवस्थाः सर्वतामान्यानुभूतिर्विषयाः भवन्ति । आचार्योऽधुना स्वप्नयोरी-
टीकायां वेदान्तसूत्र्या एतस्य चित्तुत्वं वर्णनं कृतवानस्ति यत्तमेवावगच्छेत् किं
भवत्यने ।

॥द॥ तुरीयावस्थाः -

तुरीयावस्थाया अनुभवः केवलं योगिनां जन्यते भवति । एतस्याव-
स्थायां मनोमूढं विविक्तान्य कारकैस्तत्रो^णगुरवो गुणतत्त्वगुणद्वारा सर्वथा तिरोहितं
भवति । योगिनां चित्ततत्त्वमेतस्यावस्थायामेकाग्रमथवा सर्वथा निस्तमेव
तिष्ठति । अथवा योगिनां मनसविद्यतत्त्वैः कस्मिंश्चिदेकस्मिन् विषये एकाग्र-

भूता ततो स्थिर प्रवाहेण प्रवहति अथवा ज्ञानोऽप्यग्रेऽसंग्रहवृत्तीनां निरोधश्च जायते । अनन्त एवावस्थां प्राप्नुवन् च स्थिरं स्थापयितुं योगक्षमि वर्णितानां योगाष्टांगानां सत्कारपूर्वकदीर्घकालपर्यन्तनिरन्तराभ्यासः कर्तव्यतया आपतति, तदैव योगिनो मनो निरोधस्यावस्थामपि प्राप्नुवन्ति । दीर्घकालपर्यन्तं मनो-निरोधस्याभ्यासकरणेन निरन्तरोत्तादेन सह प्रयत्नकरणेनैव सचिकित्सकः निर्विकल्पको वा तथापिः प्राप्यते । एताः योगिनः साधनापयश्चावस्थाः वर्तन्ते, एताश्च सर्वतानान्यानुभूतेरगुणामिनस्ता अवस्थाः वर्तन्ते अथवा योगभूषयो वर्तन्ते, यासां योगक्षमि विस्तृतं वर्णनं कृतमस्ति । आत्मा अर्थात् चित्तिशक्तिः एतासां सर्वतानावस्थानां साक्षित्वेन द्रष्टृरुपायमेव केवलं तिष्ठति ।

इत्यन्येता अवस्थाः यद्यपि अनन्त एवावस्थाधिकेताः वर्तन्ते, तथापि अन्तःकरणेन सह सादात्म्यकरणात् इयं जीवस्यापि अवस्था कथिता वर्तते । शुद्धचित्तिरथवा आत्मा, तां उच्यते, योगवेदान्तयोश्च तत्त्वचिन्तने अतद्गोचरित्युक्त-ल्लेखोक्तो वर्तते । अतः स आत्मा सर्वाभिरवस्थानिः परो वर्तते ।

4. सर्वोत्तमा जीवन्मुक्षोरवस्थाश्च अनन्तः सत्ताकार्यस्य:-

एतदुपरि प्रतिपादितमस्ति यदात्मज्ञानद्वारा अज्ञानस्य अज्ञान-कार्यस्य विनाशो भवति । अज्ञानस्य नाशः केवलं ज्ञानेनैव जायते, यतोऽयं ज्ञानस्य विरोधिज्ञानमेवास्ति, उपासनाशक्तिप्रसङ्गानादयश्च नाज्ञानविरोधिनी भवन्ति । यतोहि मनो ज्ञानस्य जीवन्मुक्त्यवस्थायां सत्त्वज्ञानकारणान्मनोनाशो जायते । यतोहि मनो ज्ञानस्य अर्थात् प्रकृतेरेवैकं कार्यं वर्तते । तदग्रपक्षे स्वैककृत्या प्रकृतेः कार्यमस्ति, तां उच्यते-

सिद्धान्तानुसारं प्रकृतोक्तपदयुक्तानि तर्काणि वस्तूनि त्रिगुणात्मकान्येव सन्ति।
 अतोऽन्तःकरणं मनोऽपि वा तत्त्वपर्यवस्यतां व्याप्तां गुणानामेव परिणामभूत-
 अस्ति । इत्येतादिवर्तिनं तादृशवर्तिनमिति कृत्वा प्रकृतिरनादिरनन्ता चेति स्वी-
 करोति, किन्तु अस्मैतद्वेदान्तविरहितमिति अर्थान् आत्मानमेवाधिन्यनिमित्तोपादान-
 कारणभूतत्वात् मायां प्रकृतिं वा श्लेषपरत्येवैकांगमित्यङ्गीकरोति । उपनिषदि-
 नाश्रयात्मकमेव तस्याः मायाशक्तौः स्वस्य प्रतिष्ठादित्यस्ति । अतोऽन्तःकरणमपि
 आत्मनः एकः शक्तिक्रियो भवति । तत्त्वज्ञानेन यदा साधकः अज्ञानमज्ञानकार्यम्
 [अन्तःकरणादिभ्यः] विनाशयति, तदा तज्जीवन्मुक्तोऽर्थात् प्राणधारणं कुर्वन्मपि
 "मुक्तः" इति तं प्राप्नोति । सन्ततादित्ये एवमुक्ताः साधकाः अंशरजीवा
 पदवाच्याः कथ्यन्ते । मानवस्य श्वात्पशुश्यातयोः क्रिया मनोभूतिकेवास्ति ।
 अन्तःकरणरहिते श्वे प्राणस्य क्रिया वैवाच्योक्त्यते । अत्रायं प्रश्नो भवितुमर्हति
 यत् यदा जीवन्मुक्तस्य मनो नाशो भूदेव तदास्तस्य प्राणजरीरयौघं धारण-
 क्रिया कथंकारं भवितुमर्हति ? एतत्प्रश्नेन सप्रधानमस्ति, यत् यदा रज्जौ दग्धो
 क्रिया कथंकारं भवितुमर्हति ? एतत्प्रश्नेन सप्रधानमस्ति, यत् यदा रज्जौ दग्धो
 यां तस्यामपि यदपि रज्जुबन्धनादिकं कार्यं भवितुं नार्हति तथापि दग्धरज्जु-
 स्वस्य तथैव तिष्ठति । इत्थं ज्ञानेन मनो नाशो जाते तस्यपि मत्तः संस्कार-
 लो अवस्थितित्तिष्ठत्येव, एतस्य संस्कारकारणाच्च जीवन्मुक्तस्य व्यावहारिको
 व्यापारोऽक्तोक्त्यते । अन्यथाज्ज्ञे कान्द्वारा संचितानां क्रियमाणानां कर्माणां
 नाशो जायते, किन्तु प्रारब्धकर्माः [अर्थात् तत्कर्मा येन मानवस्य जन्म, जरी-
 रादेश्च प्राप्तिरभूत्] त्वयः केवलं भोगेन जायते । अतो जीवन्मुक्तस्यैव प्रारब्ध-
 कर्माणां कारणत्वं तदीयप्राणजरीरादिकाः क्रियाः पुनस्तथैव यदा च प्रारब्धकर्माणां

अवितर्कयोगेन जीयते, तदा स विदेहमुक्तिं प्राप्नोति ।

वातनाकारणादेव च प्रायः त्यन्दते प्राणस्यन्दनेन च वातना
तिष्ठति । यदा विरक्तं निरन्तरमनोनिरोधस्याभ्यासेन । च साधकस्य चित्तं
वातनाभिः रक्षितं जायते, तदा तत् "चित्तम्" वातनाविरहितं तत् "अचित्तम्"
प्राप्नोति, परमज्ञानि-प्रधानी "अमस्ता" नाशिकाया अवस्थाया उदयो जायते।
गुह्ययुक्ता ज्ञानप्रमाणेषु च कुतन्तानां स्थाने योगिनश्चित्ते गुह्यवातनानां प्रवाहः
पुनरुत्ति, तत्प्रवाहस्य योगिनः स्वात्मा गुह्यवातनानां प्रवाहमपि निवृत्तं करोति ।
इत्यन्यत्र वातनारहितं चित्तं ज्ञानाग्निना दग्धं तत् नाशं प्राप्नोति ।

मुक्तिकोषनिबद्धि अत एव मनोनाशस्यावस्थाद्वयं प्रतिपादितमस्ति-

॥१॥ तत्त्वमनोनाशः, ॥२॥ अत्यमनोनाशश्च । जीवन्मुक्तस्य मनोनाशः तत्त्व-
मनोनाशो भवति । विदेहमुक्ती प्राप्तायां तस्यां मनसो त्यागो भवति ।

यथा -

"द्विविधचित्तनाशोऽस्ति तस्यो त्व एव च ।

जीवन्मुक्ताः तस्यः स्वादयो देहमुक्तिनः ।।"

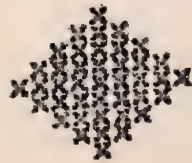
तत्त्वमनोनाशो सति मनसि कथमनुतायाः अपि सुतैरवका वात-
नाया उदयो न भवति । अतः साधकस्य चित्ते आचरणं विवेको वा नैव जायते,
किन्तु मनसः संस्कारस्वप्नावकालेषु स्थितौ तस्यापि प्राणस्यन्दनं जारीरि-
चेष्वपि प्रारब्धकर्मनुसारं प्रवृत्तन्ति । एताः जारीरिचेष्वः तया प्राण-

त्यन्दनसाधकमिन्वज्जतीनां पुतीतिर्जायते । जीवन्मुक्तास्तु शैर्दुक्त एव जायते ।
 प्रारब्धकर्माणि द्वयः केवलं भोगेनैव जायते । प्रारब्धे कर्मणि कष्टे जीवन्मुक्तस्य
 शरीरपातोऽपि जायते । ज्ञानस्य कारणं जीवन्मुक्तस्य तंचितं क्रियमाणा च कर्म-
 नैव तिष्ठति । शरीरपातात्परं मनोनाशस्य वा अवस्था घटति ता च अव्यक्तो-
 नाशमवेनोच्यते ।

वैष्णवाचार्याः जीवन्मुक्तेरेवावस्थां नैव स्वीकुर्वन्ति । ते
 केवलं विदेहमुक्तिमेव स्वीचक्षुः किन्तु मुक्तिषु गीतादिस्मृतिषु च जीवन्मुक्ताव-
 स्थायाः वर्णनमुपलभ्यते । आचार्यविद्वारण्यः "जीवन्मुक्तिविवेक"नाम्ने ग्रन्थे
 जीवन्मुक्तेरेतस्या अवस्थायाः वर्णनमत्यन्तविस्तरेण कृतवानस्ति । एतेन वर्णने-
 नोपलक्षणमिदं वर्णितमवस्थानां पूर्णतः सम्पुष्टिः कृता गति ।

॥ इति सप्तमीऽध्यायः ॥

दिव्यस्य स्वोचितविधिविचिन्तनन्ताश्चर्यनित्यनिरवस्थापरिमितदिव्यकृतस्य
 स्वातन्त्र्यासंबन्धेया चिन्तयमानानित्यनिरवस्थानिरतिशयकल्याणदिव्यायुधस्य स्वाभि-
 मत्तानुपपत्त्युक्तान्त्यस्य युगविबिधवर्षातीताद्यनवधिकातिशयासंबन्धेय कल्याणमुष्-
 मणीवत्सलस्य स्वसंकल्पानुविष्टाविरच्यस्वस्थिसिद्धिप्रवृत्तिभेदाशेषशेषीकरसिन्ध-
 नित्यनिरवस्थानिरतिशयज्ञानविधिवर्षाद्यनन्तगुणमनस्यापरिमिततूरिभिरनवरता-
 शिष्टतत्त्वचरमुक्तस्य आश्चर्यमन्तापरिच्छेद्यत्वस्य स्वभावस्योचितविधिविचिन्ता-
 नन्तशोभ्यशोभोपकरणशोभस्थानतद्भावनन्ताश्चर्यनन्ताविज्ञानन्तापरिमाणनित्य-
 निरवस्थाहरपरमशोभनित्यस्य विविधविचिन्तनन्तशोभ्यशोभकृत्यपरिपूर्णविविध-
 कमुद्रयतिशयवत्सलस्य परस्य प्रत्ययः पुल्लिङ्गस्य नारायणस्यैकात्म्यः तारित्व-
 कमुद्रयत्वात् तारित्वकता, कर्तुं पाद्व्यशोक्तानां जीवानामिच्छा सर्वथा
 विनाशितत्वादनित्यैव ।

अतः सिद्धिप्रकारा आत्मसिद्धावित्त्वं विवदन्तो - जनतो हि
 तर्कविनिर्मुक्तं प्रधानत्वात् तर्कविनिर्मुक्तत्वाच्च तथैव व्यवह्रियमाणत्वाच्चानन्त एव
 सैतन्म्यास्तु । तथा तसि इन्द्रियात्मत्वतो नां स्मृतिप्रतितन्धानानुपपत्ति-
 नानात्कृतत्वाच्चिदोषाणान् नाना पदे प्रसङ्ग इत्याशयेनोपपत्तौ चेन्द्रिया-
 न्तरेषु प्रतितन्धानम्, तन्निमित्तानुत्तन्धानाधारस्य अनन्त एकत्वात् । तत्तद्विनिर्मुक्त-
 पादेऽपि जनतो नित्यत्वात् स्वरूपप्रयुक्तत्वाच्च एव । तदपि न तन्नीचीयतां प्रकृती-
 यथिरोहति । तथाहि- तर्कज्ञाने करणत्वजन्यतो न तत्र कर्तृत्वमाश्रयत्वं वा
 सम्भवति । जनो हि न प्रत्ययविषयः । किन्तु गुणप्रज्ञानानुत्तरस्ति तिस्रोभेद-
 सत्त्वज्ञाने करणविशेषायाऽनुमीयते । तस्य च जनतो न ज्ञातृत्वं चकुरादेरिव तद्व-

क्षीति भावः । बाह्येन्द्रियेषु यथायथं निमित्तविषयकान्निर्गमगिद्यसि यतो
 युगपदेव सर्वे विषयाः प्रतीयन्तेऽतोऽवगच्छामः - अस्ति किञ्चिद्वारमपि ता
 यत्तादात्म्यविरहान्न सर्वे प्रकाशन्ते, कश्चिदेकः प्रतीयते इति । अत्र तादात्म्य-
 विरहादित्यस्य तन्निर्गमविरहादित्यर्थः । तात्तद्वर्णनादकेन्द्रियस्येति शेषः । स्वद्वय
 बाह्यार्थेषु युगपज्ज्ञानानामनुत्पत्तिरिति शङ्केन सर्वेन्द्रिय सहकारित्वेनाप्युक्तस्य यतः
 "मनः करणमिन्द्रियत्वाद्" इत्यादिनानुमानमुक्त्वा आन्तरमुखादि सूक्ष्मावा-
 त्कारेषु करणत्वाऽपि मनसोऽनुमानाद् - मुखादितीक्ष्णान्वपि करणान्ति क्रिया-
 त्वात्, त्वेदनाद्यात्त्वः । स्वादिज्ञानादिति । न च करणत्वानुमितस्यैव मनसो
 ज्ञानादौ कर्तृत्वमपि नास्मादस्तु इति तावच्च, स्वातन्त्र्य-पारतन्त्र्यव्यवस्थाः
 कर्तृत्वकरणत्वयोर्विरोधात् करणस्य कर्तृत्वात्-अभात् । तथाहि आत्मतत्त्वमेत
 गुणान्तरं ज्ञानमिच्छां तन्मोहस्य च निमित्तकृत्य प्रवृत्तिः प्रवर्तमानस्य कर्तुः
 स्वातन्त्र्यमित्यर्थः । कर्तृत्वं नावस्थेच्छाधीनत्वप्रवृत्तिकत्वमप्यस्मात्तन्मोहनिमित्तं
 त्वेच्छयैव तावच्च सिद्ध्यधीनमिच्छाश्रुतमादनतामर्थम् । करणत्वं परेच्छा-
 प्रवृत्ताधीन त्वप्यावृत्तिकत्वव्यवस्थारतन्त्र्यनियतं परस्य कर्तुः त्विच्छाश्रुतानिष्ठ-
 त्वात् प्रवृत्तौपकारकत्वव्यवस्था । न च तयोरेकत्र तत्तावेकः सम्भवतीति भावः ।
 यद्यपि चेतनस्यैकत्र कर्तृत्वं करणत्वं सम्भवेदपि आकारमेवात् । तथापि मनस-
 रचेतन्ये दृढतरप्रमाणभावात् लोकसिद्ध्याप्यता च यदुराहित्यपरस्य चेतनस्य युवा-
 द्यनुक्तकरणत्वस्य सिद्धेर्न मनसो जायत्वम् । यस्तुतस्तु अत्यन्तातीन्द्रियेच्छास्येण सात्म-
 येन प्रमाणम् । तत्रच मनोविज्ञानमवस्थ जीवस्थोपकरणत्वस्य सिद्धयतीति तात्पर्यम् ।
 न च स्थलुवादिबाह्यान्तरयदायानुमेषु मन एव कर्तुः । आन्तरमुखाद्यनुमेषु करणं

वाक्यपरमायुः पञ्चदिति । द्रव्यान्तरसंयोगस्य तुषादौ अप्रत्यक्षविहेतुत्वात्तद्व्याप्यः
 संयोगस्यैवतयात्वेन परिशेषान्तरतः सिद्धिरिति कश्चन वदः, सोऽपि स्वकीयान्
 अन्यव्याप्तिरेकसहचारक्षणादेव हि तस्मिन् कारणत्वाध्यवसायः । पार्थिवानुषादौ
 दहनसंयोगस्य हेतुत्वमपि तातो देहावयवादौ स्याद्विपरवृत्तेर्दृष्टत्वाद् दृष्टानु-
 सारादेव कल्प्यते । इह चानुसूक्तानादेरेव तुषादौ हेतुत्वं दृष्टम् । तस्यापि-
 कृष्ण आत्मनि प्रत्यासन्नत्वात्तत्त्वैवात्मवापिहेतुत्वं च युक्तं तत्रेति नादृष्टद्रव्या-
 न्तरसंयोगस्य तयात्वेन कल्पनावतरः । अतो दृष्टहेतुस्यैव तत्त्वानुसंग्येन तस्य-
 वापिहेतुत्वादिव्यवस्थाप्यम् । ज्ञानादिदृष्टहेतुभिन्नत्वाभौतिकत्वापुत्तित्वस्य
 द्रव्यान्तरसंयोगस्य हेतुत्व-कल्पनायानु-सुप्रत्यागो कल्प्यवरित्पना च ।
 ज्ञानादेरतस्यापिहेतुत्वे बाधकस्यानुपपत्त्येः तदभिन्नत्वस्यातस्यापिहेतु तद्वै-
 निवेशोऽनर्थक्यम् । तुषादौ तु तद्विपर्ययः कारणान्तरोपलम्ब्यं दृष्टान्ततो-
 वेद्यम् । एतावता पूर्वोक्तानुष्ठाने प्रयोजकत्वाद्व्याप्यत्वासिद्धिरुक्ता । दृष्टा-
 न्नो तः द्रव्यान्तर संयोगः भौतिकः - सूतारब्धः भौतिकपुत्तियौगिक एव दृष्ट इति
 प्रकृतेऽपि भौतिकदेहादिपुत्तियौगिकात्मानुगो गिकसंयोग एवानुमानवर्धयतावान्-
 तापादाभिमतमगद्व्यवस्थाभौतिकमनः सिद्धिप्रत्यारोति श्रावः ।

यतो न पार्थिवं तेजसादिवारतावमभिमितेन्द्रियत्वाद्भूतनायम्,
 यतो न जलीयं गन्धग्राहकेन्द्रियत्वाद्भुज्यदिति अनुमानादिना मनसो भौतिकत्व-
 निषेधः । सुषुप्ताद्वानुत्पत्तिसिद्धौमेनाद्युत्वेन सिद्धेर्न मनसो विमुद्रव्यान्तराभिः ।
 अतो नवमद्रव्यत्वसिद्धिर्नतो जायत इति कश्चन प्रश्न उदेति सोऽपि नैव पुत्ति-
 पक्षीयधिरुहति । धर्मिप्रियोवधिवरीत साधनात् । मनसि पक्षेऽभिमतो यो पियो-
 यो

शीतिकृत्यः । तद्विषयीकतायकत्वाद्गुणहेतुनामिति शब्दः । रसग्राहकेन्द्रियत्वं
 क्रीडार्थं गन्धग्राहकेन्द्रियत्वादिपार्थिवत्वादि च मनसः साधयेत् । एवं साधना-
 न्तराण्यपि भूतान्तरव्यतिरेकमिहात्मीयभूतजातजातादयन्ति । एषा हि मध्ये
 गन्धग्राहकत्वं पार्थिवत्वसाधकम् । एवं रसग्राहकत्वादि च क्रीडत्वादेः ।
 तथा च मनसः पार्थिवत्वादिसाधयेतो रतिदिरिति । तदपि न, यद्भूतगुणान-
 ग्राहकं यदिन्द्रियं तदेव भूतान्तरव्यतिरेकत्वेन तद्भूतिमन्मिति भूतान्तरगुण-
 ग्राहकताभावेन न तत्तद्भूतगुणग्राहकस्य मनसः तत्तद्भूतव्यतिरेकसिद्धिः । गन्धा-
 द्यग्राहकत्वमेवापार्थिवत्वादिसाधकम् । तच्च मनसो शीतिकृत्यानुमाने षष्ठे मनस्य
 सिद्धमिति शब्दः । अपार्थिवत्वाद्यनुमाने तत्तद्भूतगुणग्राहकत्वमुपाधिरिति चोक्तं
 भवति । इतरयन्तु शीतिकृत्यानुमानं पृच्छ्य मनसो शीतिकृत्यानुमानमुपस्थापयति
 मनः पान्थ्यशीतिं पन्थ्यभूतगुणजन्यताधनत्वाद्वेदवदिति । पन्थ्यभूतोपादानकत्वे
 गौरवाज्जातितामूढवरीत्वा "एकदिवसादिमं वा इतरभूतं संवृष्टमस्तु मनः"
 इति षष्ठान्तरमुपस्थापयति देहस्थैकशीतिकृत्य भूतान्तरौषडव्यत्वाद्भूतान्तर-
 गुणोपलम्भसाधनत्वोपपत्तिर्निरुद्ध इति सात्यर्थम् । "अन्त्यमं हि तौम्य मनः"
 इति भुतिवाच्यमपि मनसः पार्थिवत्वे प्रमाणम् । अन्तरसाज्जायितस्यैव मनसः
 तद्गुणत्वादिद्वयापारकमत्वाऽन्वयत्वं भूतेऽन्तरव्यतिरेकवित्तत्त्वजन्यं, तादृशित्वे-
 न्न पुनस्तौम्यमयत्वं जनरसाज्जायितत्वात् । अत एव मनसो शीतिकृत्यादेवा-
 पवर्गदशावामप्यनुवृत्तिर्जायते यदि शीतिकं मनो शीतत्वा देवादिभ्यनुवृत्ती नानु-

५ ५ ५

प्रीति । परन्तु बुद्धी मनोऽनुवृत्तौ बुद्धिं प्रमाणमाह - "अस्मैतान् कामान् पश्यन्
 रमते" मनोऽस्य द्वेयं पश्यति । बुद्धस्तस्य मनोयोगबुद्धत्वा नित्यबुद्धत्वभावस्ये-
 तत्परत्वापि तत्र प्रमाणमुदाहरति- "तौऽन्यं कामं मनसाऽभाषीते"ति श्रुत्य-
 निषेधः, "मनसि ज्ञातुमिच्छति"मिति च पुराणवचनम् । मनसो द्रव्यान्तरपरिकल्पना-
 पेक्षया तस्य स्वीकार एव बुद्धः । पारमार्थिकरीत्या विचारे तु मनो न प्रीतिर्हं
 द्रव्यम्, नापि पार्थक्येन भग्नं द्रव्यम् । तथा च ज्ञेयानां मनः शब्द इति प्रश्नः
 पुनरपि तदवस्थ इति चेत्, बुद्धादेव मनः शब्दो पारमार्थ्येन वक्ष्यते, अत्र बुद्धिशब्देन
 ज्ञानं विवक्षितम्, बुद्धात्पेशवरस्य च बुद्धिमत्त्वादेव मनो वाचो युज्यते, तयोर्मन-
 स्तत्त्ववचनं तु कर्मण्युद्दिष्टमितिनियेधाभिप्रायमिति भावः । अत्र एव च बुद्धिमान्
 मनस्वीति व्यापद्विषयो । बुद्धेरेव मनस्तत्त्वेऽस्मिन्निष्पत्तौऽन्तःकरणत्वोचितत्वात्
 कथं तदुपपद्यते इति जिज्ञासायां तस्यां स्मृतितत्त्वोक्त्याधनुज्ज्वल्यकारणत्वात्प्रदर्शनाय
 महद्वह्नुकारणत्वात्तयोर्मनःकरणत्वव्यपदेश इवेति तात्पर्यम् । "बुद्धिर्ज्ञेयं मनः,
 प्रतप्न्नं मे मनः" इत्यादिरीत्या मनसोऽवस्थाभेदाच्च द्रष्टव्या भवन्ति, एतन्मन-
 सतः करणत्वात् व्यपदेशो बुद्ध्यह्नुकारणोरिव वृत्तिभेदप्रदर्शनं परो वक्ष्यते । अनेहं
 विवक्ष्यते - केन बुद्धादि साक्षात्-कारणत्वेन मनसोऽनुमानं तार्किकश्रुतं न
 विवृण्वते । अनेहं तात्पर्यम् - इन्द्रियतीक्ष्णोपधातयोरेव तुल्यदुःखस्यत्वात्तयो-
 र्वासीन्द्रियत्वात् तत्तादाकारकरणत्वात्, मनोऽनुमेयम् । यद्वा ज्ञानविशेष-
 स्यत्वात्तयोर्ज्ञानस्य स्वयं प्रकाशत्वभावेन तत्प्रतिभातोपपत्तिरिति न तत्तादा-

त्कारकणतया मनः कल्पनीयकिति भावः । तथा च तिस्रिभकाररीत्या मनो
 न पुरुषशक्त्यमपि तु मुख्यन्तर्गतमेव भाति । श्रीभाष्यकारास्तु इन्द्रियाणि 'किं'
 सप्त¹ , अवधारयतीति संज्ञे सप्त्येति पूर्ववत्स्येणोपस्थापयन्ति, गतिविशिष्टतत्त्वात् ।
 गतित्वावकाशमात्रेण क्रियमाणेन च जीनेन तत्संज्ञे सन्न्यकरणव्याप्तत्वात्तानामेवमूक्तौ ।
 तथाहि- "सप्त द्वये लोका येषु चरन्ति प्राणा गुहागता निहिताः सप्त सप्त²"
 इति । विशेषितमयं ते गतिमन्तः प्राणाः स्वभासो भवन्ति । "यदा पटुयावति-
 षन्ते ज्ञानानि मनसा सह ह बुद्धिश्च न विवेकेत तानाहुः परमां गतिम्" इति ।
 शरीरान्तस्तन्न्यकरणं विहाय क्लेशार्थमनं परमा गतिः । इत्यन्यत्र जीनेन सह
 जन्मग्रहणयोः सप्तानामेव गतिप्रणामात्, योगदशायां ज्ञानानीति विशेषितत्वाच्च
 जीवस्य करणानि श्रोत्रयवचक्षुर्जिह्वाग्राणबुद्धिमनांसि सप्त्येति गम्यते । "अष्टौ
 गुहाः"⁴ सप्त्येकीर्णयाः प्राणाः श्वापान्त्र्यौ"⁵ इत्यादिषु प्राण्युत्तिगादकवाक्येषु
 यानि चित्तराणि विषयाणां ग्राहकत्वेन चतुर्दशार्थानि वाक्याणि पादवाक्य-
 स्थावहोकारचित्ताख्यानीन्द्रियाणि प्रतीयन्ते, तेषां जीनेन सह गतिप्रणामावात्
 जीवस्यात्यात्योपकारकत्वमात्रेणोपचारिकः प्राणव्यापदेशो विधीयते इत्यादि त्वेन
 पूर्ववदे तमुपस्थापिते⁶ "हस्तादवस्तु स्थितोऽतो मेवम्" इति सूत्रे न सप्त्येन्द्रियाणि

1. "प्राणं जिह्वा च चक्षुश्च तत्तच्च श्रोत्रं च पञ्चमम् ।

मनो बुद्धिश्च सप्त्येते ज्ञेयाः करणहेतवः ॥"

- भा० आ० अनुगीता पर्वणि 26.

3. क० - 2/6/10.

2. सु० - 2/1/8.

5. यजु० - 7/3/10.

4. सु० - 5/2/7.

6. सु० सु० - 2/4/5.

अपि त्वेकादश, हस्तादीनामपि शरीरे स्थितौ जीवे तस्य शोभोपकरणत्वात्,
 कार्यमेवाप्यनुसृत्यो हि श्रोत्रादीनामपि हस्तादीनामपि शरीरे स्थितौ जीवे तस्य
 शोभोपकरणत्वात्, कार्यमेवाप्यनुसृत्य । ह्यप्यो हि श्रोत्रादीनामपि हस्तादीनामपि
 आदानादिकार्यमेव । अत एकादशोन्निव्यापि भवन्ति । अतो हस्तादयो न
 सन्तीत्येवं न गन्तव्यम् । अथ कदावाचिमानचिन्तावृत्तिमेवाभ्यन एव सुखद-
 शूकारचित्तमज्जैर्धर्मविवक्षित इति एकादशोन्निव्यापि । अतः "क्षेत्रे¹ पुरुषे प्राणाः²
 आत्मीकादशः" पुनरपि आत्मज्ञानेन मनसोऽप्यविधानं वक्षति, यथा- "इन्निव्यापि³
 क्षेत्रं च पञ्च शैन्निव्याप्योचसाः" । "तैवज्ञानोन्निव्याप्योचसा³ क्षेत्रादिकादश
 एकादशं मनश्चान्" इत्यादि वृत्तिवृत्तिविधेः निव्याप्यसंख्या स्थिता । अधिकतश्चोचसा-
 वादाः मनोवृत्तिमेवाभिप्रायाः । अत्रैव तत्प्राप्त्येति प्राप्पुरुषमेवाभिप्रायत्वमनं
 पूर्वमभिप्रेत्या, सिद्धान्तो बहुधागुणेन स्वरसनिर्वाह एव । न्यूनत्वमेवास्तु तत्र
 तत्र विवक्षितमनादिकार्ययोग्यपुक्ताः भवन्ति ।

—
 —
 —

1. वृ० - 5/9/4.
 2. जी० - 13/5.

3. ति० पु० - 1/2/47.

विभिन्नदृष्ट्यायेषु भारतीयास्तिकदृष्टिषु मनस्तत्त्वतश्चान्धिनं
 विविधानां पक्षाणां निष्कर्षं विभिन्नदृष्टिभिः संक्षिप्ततन्त्रेण प्रयास्य कृतं
 वर्तते, तद्वैद्य य पाश्चात्त्यमनोविज्ञानभारतीयमनोविज्ञानयोः भेदेऽपि यथा-
 स्थानं दृष्टिपातः कृतो वर्तते । विभिन्नदृष्टिषु मनस्तत्त्वस्य यादृग्भिन्नमनुभूतं,
 तस्य प्रयोजनमिदमस्ति यद्विदं तत्त्वं तद्वर्णनस्य प्रक्रियायाः मूले तिष्ठति,
 तथा सर्वप्रकारकानेषु तत्त्वानिष्ठाधीनयोगिता तथैव तदवस्था वर्तते । फलतो
 मनस्तत्त्वस्य तत्ताया स्वीकृतिः अवहितार्यन्ते सिद्धा अभूत् ।

भारतीयमनोविज्ञानिकदृष्ट्या मानवशरीरस्य, मनसः, मानव-
 चेतनायाश्च बाह्यजगतो मध्ये सम्बन्धस्थापने करणस्य कार्यसम्पादकत्वमस्ति,
 तथैव मानवस्थात्मपर्यन्तं जगतो विषयाणामिन्द्रियैः प्राप्तं ज्ञानं मनोद्वारेण
 प्रापयितुं शक्यते । अतो भारतीयदार्शनिकचिन्तने मनः "अन्तःकरण" पदवाच्यं
 भवति ।

मानवस्य विविधशारीरिकचेष्टानां मूलोत्प्रेरकं मन एवास्ति ।
 मानवीयस्वप्नानुभूतिप्रोत्साहकमाद्यन्तविषयाणामनुभूत्यर्थं करणस्यावश्यकता
 स्वीकर्तव्यतया आपन्नति तथा अनुमानप्रमाणस्याधारेणैवं करणं मन एव सिध्यति ।

भारतीयचिन्तने शब्दवस्तुत्वस्य {मोक्षत्व} तथा आत्यन्तिकदुःख-
 निवृत्तिव्यत्यस्य तद्व्यत्याधारेण भारतीयचिन्तनस्य तन्त्रव्यात्मकता एवं कुम्भकता
 च प्राप्यते । पाश्चात्त्यमनोविज्ञाने वर्ण्यविषयः केवलं मानवीयव्यवहारस्या-

एवमनमङ्गीकृतमस्ति, तत्र भारतीयवास्तिकज्ञानेषु अनन्ततत्त्वस्य तदवकाधिकत्वापत्त-
तया गम्भीरतया च प्रतिपादितमस्ति, यतोहि भारतीयजनस्तत्त्वाध्ययनस्य तथ्यं
केवलं व्यवहारपर्यन्तमेष सीमितं न भवति, अपितु जनत उत्पत्तिस्वभावविकास-
कार्याणाम् विवेचनकरणमपि भवति । चिकित्सां भवः आत्मगृह्योः रहस्यानां
स्पष्टाबुद्ध्यादनं कृत्वा मानवस्य तज्ज्ञाः जिज्ञासाः समावृथाति ।

भारतीयजनो विज्ञानविषयकमहत्त्वपूर्णं सामग्रीं चिन्तनधारां प्रति
च पाश्चात्त्यजनो वैज्ञानिकानाम् निःतन्त्रेणुपेक्षा भवति, अनन्ततत्त्वविषय-
चिन्तनधारां तदीय कुम्भकं तुलनात्मकमध्ययनं प्रति च गवेषणायां दृढित्वं गता
भवति । भारतीयजनो विज्ञानस्य समन्वयात्मकबुद्ध्या समानद्वेषग्राप्ति तद्वैजो-
त्पन्ना बुद्ध्यवस्था प्रकटिता भवति । तद्यतस्य तुलनायां पाश्चात्त्यजनो विज्ञानस्य
चिन्तनधारायां तयाभूतस्य समन्वयस्य द्रष्टव्यस्य बाधातः, परिचीना, अपूर्णता
तथा जनो विषयकचिन्तनप्रवाहे परस्परविरोधित्वात्तानां विचारणान्त्र्य
तनुदायः परिलक्ष्यते ।

भारतीयं जनो विज्ञानं विभिन्नास्तिकज्ञानस्यैव एकमङ्गीकृतमस्ति,
तथा विधानां परिगणनेऽपि जनो विज्ञानस्य समावेष्टः सर्वथा समीचीन इव प्रतीयते ।
पाश्चात्त्यज्ञाने तदुपलब्धेषु विविधेषु नामसु यथा- "माइन्ड", "सोल्", "साइन्ड",
"स्पिरिट" तथा बुद्धिगधिकृत्य विचारयन् अनन्तम्बन्धिनां विविधानां नामनां
कारणाद् यथा अस्पष्टता परिज्ञाता भवति तथा भारतीयवास्तिकज्ञानेषु नोपलब्धौ,
यतोहि भारतीयवास्तिकचिन्तनधारायां मनः करणत्वेण स्वीकृतमस्ति, तथा आत्म-
शरीराभ्यां तस्य पृथक् तत्ता स्वीकृता भवति । पाश्चात्त्यज्ञाने मनसः इत्ययं

प्रकारेण स्पष्टं स्वयं नोपलभ्यते ।

तर्केषु आस्तिक्यनिष्ठेषु शास्त्रवस्तुष्वस्य प्राप्तस्तथा आत्यन्तिकदुःख-
निवृत्तिरेव जीवनस्य परमः पुरुषार्थः स्वीकृतो व्रतते, यस्य प्राप्तेः साधनस्ये-
वंन एकमात्रं साधनमस्ति । व्यक्तीनां भिन्नानि भिन्नानि मनांसि भवन्ति,
तेषां मनसां भिन्नभिन्नविकासावस्था भवन्ति, अतः अधिकारिभेदस्वीकार-
आवश्यकः परिज्ञायते । आस्तिक्यनिष्ठेषु अधिकारिभेदानुसारं उपदेशभेदस्वीकारो-
ऽप्यावश्यकः । पन्थानो विभिन्नाः सन्ति, किन्तु गन्तव्यं स्थानम् अर्थादा-
त्यन्तिकदुःखनिवृत्तिद्वारा परमानन्दप्राप्तेर्निरूप्यमेवेति वास्ति ।

न्यायबोधोपलब्धिर्दानानुसारं मनःशरीरात्मकाद्वेन्द्रियैर्भिन्नमणु-
परिमाणमेकः पदार्थो व्रतते, यच्च निश्चिन्तानजनकः सुखादितादात्म्यकारत्वा-
साधारणं कारणम् [करणम्] अस्ति । एतानि दर्शनानि साधनबुद्ध्या एकस्मिन्
शरीरे एकमेव मनः स्वीकुर्वन्ति । एतेषां मतेन मनसः तयौमेन आत्मनि स्थिताः
सुखदुःखादिविशेषगुणाः उत्पद्यन्ते, तथा मनसः उत्पत्तिर्नाशश्च नैव जायते,
यतो हि अयमेकः नित्यः पदार्थोऽस्ति ।

सांख्ययोगदर्शनमतानुसारं मनः पुरुषस्य विवेकव्याप्त्युत्पादने प्रधानं
कारणमस्ति । प्रकृतौ कार्यतत्त्वकारणात् मनः जडं त्रिगुणात्मकमस्ति । चित्ति-
शक्तौ [पुरुषस्य] विवेकव्याप्त्युत्पादनात्परं मनः स्वकारणेऽहंकारे विलीयते ।
प्रत्येकस्मिन् शरीरे पृथक्पृथक् मनः सत्त्वात् मनो नानाऽस्ति । सांख्ययोगयोः
सत्कार्यवादविज्ञानानुसारं प्रकृतौ प्रथमः परिणामः महत्तत्त्वमिदं स्वकारणा-

हंकारादभिव्यक्तं मनोऽपि विभु परिमाणमेवास्ति ।

पूर्वमीमांसादर्शनलोकादग्रद्वयेषु मनः एकं द्रव्यमङ्गीकरोति ।

चेतन्याग्र्य आत्मा वक्षति, अतो मनः त्वतो जडमस्ति । मनसात्मनः तंयोगेनैव मनसो विशेषगुणः सुषुप्तौ बाह्य उत्पद्यन्ते । मनो बाह्येन्द्रियैर्भिन्नमन्तरिन्द्रियमस्ति एतत्तु च परिमाणम् आत्मा ह्येव विभु वक्षति । मोक्षेऽपि मन आत्मनोः तंयोगेनैव तुलानुभूतिर्जायते । मीमांसादर्शनं मनस उत्पत्तिनाशो नाङ्गीकरोति ।

उत्तरमीमांसा [वेदान्ता] दर्शानुसारं मनः पञ्च तन्मात्राभिरुत्पन्न एवौ शीतिकः पञ्चार्थो वक्षति, तथा तत्पूर्वे शरीरे तन्मात्रं ग्रहणं परिमाणमस्ति । कार्य-प्रक्रिया धारेणैतत्त्वान्तःकरणस्य मनोबुद्धिचित्ताहंकारनायानि भवन्ति । प्रत्येकं शरीरे पृथङ्मनसः तत्ता कारणात् मनोऽनेकमस्ति । शीतिकप्रत्ययतत्त्वोद्भूतत्तिकारणाच्च मनसः शरीरमिव नाशोऽपि जायते । अयं मनोनाश एव मोक्षप्राप्तौ साधन-[कारण]-मस्ति ।

चेतनस्य मनसः त्वत्त्वं द्रव्येन्द्रियभावेन्द्रिय भेदेनोभयात्मकमस्ति, तौवेदं प्राप्यप्रकाशकारि अपि वक्षति । मनोद्वारेव मतिज्ञानमप्युत्पद्यते । अविनिन्द्यवन्तं ज्ञानन्तु मानसं ज्ञानमेवास्ति । चेतनस्य मनोऽप्यपरिमाणवत् प्रतीत्यर्थं द्रव्यमस्ति, यत् तेषांतेः सूक्ष्मम् ।

वीडस्य मनः अध्यात्मायतनान्तरात् शुद्ध्यते । अतीतलंकाराणां वातनानां तन्तानस्य प्रवाहस्य वा नाश मनो भवति । वीडस्यनित्य विज्ञानबाह्य-ज्ञानानुसारं शरीरस्वाभ्यन्तरस्य विज्ञानं बुद्धिर्वा मन एव वा बाह्यवत्तु त्वत्त्वे

प्रतीको । अथर्विं नानाप्रकारकोपचारसम्बन्धितं संसारस्य मनोविमूढमज्ञा भवति ।
सास्य व्यावहारिकीतत्ता भवति । तस्य वयिकमभ्यसति ।

भारतीयमनोविज्ञानस्य प्रधानं तत्त्वं यत्तु दुःखसात्यनिको नाहः ।
मन्युत्पद्यमानानुक्तिश्च तत्र पाश्चात्त्यमनोविज्ञानस्य तत्त्वं जीवनस्य वृत्तिवृ-
त्तिसंज्ञां समाधानावति । भारतीयविचिन्तकाः अन्तर्दृष्टाः [आध्यात्मिक] ।
तन्नाः मूलकारणस्यानुसन्धाने प्रवृत्ताः सन्ति, यदा च पाश्चात्त्यविचिन्तकाः
वृत्तिवृत्ताः तन्नाः मानवीयसंसारस्य जटिलग्रन्थानां समाधानार्थं प्रवृत्ताः परि-
सदयन्ते ।

आस्तिकतत्त्वेषु समुपलब्धत्वात्मानतः संयोगेनैव जगत्तु वस्तुनामुपयोगी
भवति । यत्तु एव चैतन्यस्यात्मनो सन्ध्यामोक्षोः कारणमस्ति । उपनिषत्स्यपि
मततः शरीरस्य च सम्बन्धः स्वीकृतो गतः, तदनुसारं शरीरान्तर्गते अत्यन्त-
सूक्ष्महितादिनाडीसंस्थाने मनसो माध्यमेन चेतनायाः आविर्भावो जायते ।
एकस्य केवलस्य सहस्रतमभागादपि सूक्ष्माणां पुरी तत्त नाडीनां तादात्म्येन मनः
कार्यं करोति । यद्यपि पाश्चात्त्यमनोविज्ञानेऽपि माडीसंस्थानद्वारा क्रिया-
कलापानां वर्णनं कृतमस्ति, किन्तु तदुपनिषद्वर्णितशरीरविक्रानादत्यन्तं स्पष्टं
गति । जीवात्मनः वृत्तवृत्तताया अस्वीकारं कारणात् जीवस्य पुनर्वन्धः, एकस्माद्
देहाद् देहान्तरं प्राप्तिः, देवयानविश्रुयानादि-ब्रह्मत्वपूज्यगुणेषु पाश्चात्त्यमनो-
विज्ञानस्य ध्यानविदानीं वाच्यतामाप्नु ।

संकेतविकल्पात्मकमन्तःकरणं "मनः" पञ्चाक्षरं भवति । निश्चया-

त्वकस्यान्तःकरणस्य नाम "बुद्धिः" रित्यस्ति, अहंप्रतिविम्बितस्यान्तःकरणस्य
 नाम "अहंकार" इत्यस्ति । चैतन्यानुभावकस्यान्तःकरणस्य नाम "चित्तम्" इत्य-
 स्ति । देहावच्छिन्नस्यान्तःकरणं यत् "अहंकार" पदाभिहितं भवति, "रुत" इत्यु-
 च्यते । देहजटादिविषयाणां मध्ये विद्यमानदण्ड इव तस्यावमानस्यान्तःकरणस्य
 "वृत्तिर्हानिम्" "क्रिया" इत्युच्यते । विषयस्य व्यापिकारकस्यान्तःकरणस्य "प्रकाश-
 इत्युच्यते ।

प्रत्येकं प्राणिनः शरीरं सामान्यावस्थायां देहात्मवस्तुतीमातः
 परितो गतं भवति, किन्तु मनोदेशकान्वस्तुतीमातः सामान्यतया अवलम्बे जाते
 तस्यैव अवस्थाविशेषे एतस्याः परितो गताः अतिवृज्जमपि कर्तुं शक्यते । एतद-
 तिरिक्तं कल्पनाशक्तितत्त्वकल्पशक्तितत्त्वा अन्य प्राणिनां भवति प्रकाशोत्पादिका-
 शक्तितरपि मनसः श्रुता जाता । यस्य निश्चयशक्तिरक्षेत्राणि योऽहस्येन कृतं भवति ।

तर्हिपि आस्तित्वक्षानि एतत्स्वीकुर्वन्ति यत् प्रत्यक्षानोत्पत्ती
 मनःकरणमस्ति, अन्तःकरणस्य स्यै त कार्यं करोति । एतदतिरिक्तं चित्तिशक्तो-
 विविक्तव्याप्त्युत्पादकं कार्यमपि मनस्यैव भवति । अत एव वेदान्तमणि "मन एव
 कालतत्त्वम्" इत्युक्त्या मनसो महत्त्वपूर्ण व्यवहारं प्रकाशं करोतवति ।

प्रत्यक्षादिप्राणेषु मन एव करणस्यैव भवति । मनो साधारणकरण-
 त्वस्यै प्रकाशं [यथार्थं ज्ञानम्] उत्पादयति । मनसोऽनिन्दित्यस्यैऽपि ज्ञानस्य कृत-
 प्रत्यक्षत्वेनैव काऽपि बाधा आगच्छति, यतो हि ईश्वरस्य साक्षात्कारः [प्रत्यक्ष-
 ज्ञानं] इन्द्रियजन्यं नास्ति । अनुमानप्राणेषु व्यापित्वानाद्यम्, उपमानप्राणस्य

270

प्रक्रियायां तादृशज्ञानार्थम्, शब्दब्रुवाणे पदस्य प्रत्यक्षज्ञानार्थं स्मरणाद्वर्षम्, अर्थापत्त्यनुसन्ध्यादिब्रुवाणेऽपि तत्तत्तानुभूतिहेतुं मनतः संयोगी परिहार्यतया सिद्ध्यति । वस्तुतस्तन्मग्नदार्शनिकं विधेयं तत्प्रवृत्तानुसन्ध्या मनतः प्रक्रियायां तदा-
यातायां वा अवलम्बितं सिद्ध्यति । मनसो भावो किमपि व्यावहारिकं ज्ञानं नोत्पत्तुमर्हति ।

आत्मसंतीक्षः तेषां मुख्यं लक्ष्यमस्ति । वैज्ञानिकानां सम्पूर्णमु-
त्थानं तथा दार्शनिकानां सम्पूर्णं चिन्तनं तस्मिन् निहितम् । विद्यायाः
कुलम् : किञ्चिन्नोऽपि स्व-स्वजिज्ञासायां प्रेरितः सन्तः ज्ञानस्य समस्यं दूरी-
करणप्रयत्ने मनसा तत्तत् संलग्नाः सन्ति । जिज्ञासायाः सहस्रप्रेरणया मानसः स्व-
विभिन्नप्रकारकारिभूतत्वं शरीरिकान् मानसिकान् सर्वप्रकारकान् क्रियाकलापान्
विदधानाः, विविधप्रकारकाणां व्यापारविष्कारं कृत्वा ततः तादृशं परि-
गृह्णाति ।

सम्प्रसाधनानां तात्पर्यं तद्विद्यमानन्दतत्त्वस्थितेः प्राप्त्यर्थमा-
शतस्थित्वा पश्चात्तत्तत् मनः प्रवृत्तिर्वर्तते, येन तः शरीरस्य तान्निष्ठकामं कृत्वा
तत्त्वसम्पूर्णतत्त्वपूर्णतां परितो गच्छति तत्तत् तन् आनन्दस्थितौ अव-
स्थितो भवेत् ।

अद्वैतसाधनायां साधनबहुद्वार्यातात्पर्यं पश्चादेव मानसस्य मनः
आत्मानात्मविवेकार्थं स्वप्रवृत्तस्थितौ स्थितो भवति । विवेकवेरागदमोदमादयो-
न्तःकरणस्य प्रवृत्तिविवेकाः वर्तन्ते । अतः साधनायां मनसो विशिष्टं महत्त्व-
पूर्णं स्थानं वर्तते ।

मानवस्य बन्धनोक्तोः कारणं मन एवास्ति । मानवस्यार्थ-
नर्थो मनसि तद्वद्वेति । पुष्टं मनः मोक्षस्य कारणमस्ति, यदा च मतिं मनः
बन्धस्य हेतुर्भवति । रजोगुण-तमोगुणाभ्यामधिक्यं मनः अस्तिभुक्तमानवस्य-
द्वयाभिहितमस्ति, यदा च तत्त्वगुणप्रधानं मनः, तदा पुष्टं मनः, इत्युच्यते ।

एकाग्रता तथा निरोधस्य दीर्घकालिकतायाम् एव निरन्तरा-
भ्यासद्वारा यदा मनसोऽन्तर्निहितशक्तयः अमोक्षमान्वावस्थायां विकसिताः
भवन्ति तदा इत्यभ्युत्थानजितसम्यग्मनः "अतिमनः" वीर्यं तावत् भवति,
यस्मात् सतम्भरावाः पुष्टाया अविवर्धिता जायते । या केवलं तत्त्वगुणं गृह्णाति।
पाश्चात्त्यमनोविज्ञाने स्वभूतोत्कृष्टमनसो निश्चयं नोपलभ्यते, तत्र सामान्यस्य
मानवस्य सामान्यस्य विकृतस्य च मनस एवोत्पत्तिरिति ।

"जीवन्मुक्ता" वस्थायाऽपि यद्वपि मनोवाञ्छा भवति, तथापि
मनसः संस्कारस्वल्पेऽवस्थितिः विद्यमानेव तिष्ठति । एतत्संस्कारकारणानु-
जीवन्मुक्तस्य व्यवहारो क्लृप्तं भवति । अन्यत्रापि ज्ञानद्वारा मानवस्य सर्व-
तानां क्रियमाणानामुच्य कर्मणां नाशी जायते । प्रारब्धकर्मणां द्वयोः भोगद्वारेण
भवति, तदुपरान्तं तौ च विदेहभुक्तिं प्राप्नोति ।

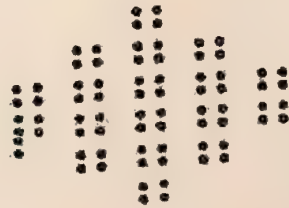
एवमित्यन् शोधप्रबन्धे कर्णविक्षयाणां गम्भीरज्वरेणा कर्णात् तथा
विक्षेपना कर्णात्परं सप्तदशमं सर्वथा समीचीनं शोधयति, यत् परस्परं विन्न-
तायां तावतापि सर्वेष्वात्मिकत्वनिष्ठ मनस्तत्त्वतस्तन्निष्ठनिष्ठत्वं स्वकीयं धृक्त्व-
महत्त्वं स्थापयति । तथा पाश्चात्त्यमनोविज्ञानविचारानामपेक्षा

अधिकं ग्राह्यत्वनुपयोगित्वं चाप्रयति । अत्राह दृष्ट्या आस्तिक्यनिष्ठं विवेकः
सांख्य-मीमांसकस्य सुवृद्धायां धृष्टकृष्णं वेदान्तदर्शनस्य अनन्तत्त्वतत्त्वान्धमित्यर्थं
नितान्तं पुक्तिपुक्तिं तिष्ठति ।

अतो विवक्षितम्, "भारतीयदर्शनेषु अनन्तत्त्वम्" इति विवक्षितो
मीमांसकः शोधप्रबन्धो मागवीयमनः शुद्धिहेतुः सांसारिकतन्तायानाकात्यन्तिक-
चिन्ताशेषेषु तथा आवागमनयुगाद् विमुक्तिहेतुरस्ति, अनेन यदि जनजीवनं
पेरितं प्रवृत्तान्तायुतदिवान् एतस्य प्रयासस्य सार्थक्यं ज्ञास्यामि ।

॥ इति शब्द ॥

सहायकग्रन्थसूची

॥ संस्कृत आधारग्रन्थाः ॥

अ] वैदिकवाङ्मयम् -

1. ऋग्वेद [शाकल्यसंहिता], प्रकाशक- वैदिकग्रन्थालय, अजमेर, द्वितीयसंस्करण, सं० 1967.
2. सुक्लपसुर्वेद .. .. .
3. सामवेद [कौशिकसंहिता] .. .. .
4. अथर्ववेद [शौनक्त्यसंहिता] .. .. .
5. ईशावास्योपनिषद् [जांकरभाष्यसहित], गीताप्रेस गोरखपुर, सं० 2021.
6. ऐनोपनिषद् .. .. . सं० 2022.
7. ऐतरेयोपनिषद् .. .. .
8. मुण्डकोपनिषद् .. .. .
9. कठोपनिषद् .. .. . सं० 2021.
10. तैत्तिरीयोपनिषद्
11. प्रश्नोपनिषद्
12. माण्डूक्योपनिषद्
13. छान्दोग्योपनिषद्
14. बृहदारण्यकोपनिषद्
15. मुक्तिालोपनिषद्

ईशाद्वयवृत्तोत्तर शालोपनिषद्,
सर्वहोषी कम्पनी, गोरखा-
पुरस्तकालय, बनारस ।
प्रथम संस्करण, 1938 ई०.

ब] अद्वैतनिताहित्यम्

1. पारमार्थिकयोगसूत्रम्, गीताप्रेस, गोरखपुर, पंचदश-संस्करण, सं० 2009.
2. न्यायसूत्राणि, आनन्दामय प्रेस, पूना ।

3. वैशेषिकसूत्रम्, चोबम्बा संस्कृत पुस्तकालय, वाराणसी, सं० 2025.
4. सांख्यदर्शन, सांख्यसंस्कृतसूत्रो, डा० आदवापुताद मिश्र, प्रयाग।
5. न्यायसिद्धान्तसूत्रावलिः, चौबम्बा संस्कृत तीरीज, बनारस।
6. श्रीमंतादर्शन, आनन्दाग्राम प्रेस, पूना, प्रथम संस्करण।
7. ब्रह्मसूत्र [शांकरभाष्य], निर्णयसागर प्रेस, बम्बई।
8. मानसोद्देशः, नारायणभूत, पिलातकीकन यज्जिनिंग हाउस, आडियरर, मद्रास, सं० 1933.
9. पंचतन्त्री, विद्यावरण्यसूनि, निर्णयसागर प्रेस, बम्बई-2, सप्तम संस्करण, 1949.
10. शास्त्रादी पिला, पार्थसारथि, चौबम्बा संस्कृत तीरीज, वाराणसी।
11. ब्रह्मसूत्रचिन्ता, माधवभाइ तीरीज, मद्रास।
12. सुरेश्वराचार्य वार्तिक, सुरेश्वराचार्य, आनन्दाग्राम प्रेस, पूना।
13. सांख्यकारिका, श्रीचरकभूष, चौबम्बा सं० ती०, वाराणसी, द्वितीय संस्करण, सं० 1969.
14. तर्कसंग्रह, अन्नम्भार, बम्बई संस्कृत तीरीज, पूना।
15. प्रशस्तपादभाष्यम्, चौबम्बा, वाराणसी।
16. तर्कशाखा, केशवमिश्र, चौबम्बा सं० ती०, बनारस।
17. श्रुतौक्तवार्तिक, कुमारिलभट्ट, आनन्दाग्राम प्रेस, पूना।
18. तत्त्वशाखाथ्यदीपनम्, भावागणेशभूत, चौबम्बा सं० ती०, बनारस।
19. शंकराचार्यचिरचित पंचीकरणम्, गुजराती प्रिन्टिंग प्रेस, बम्बई।
20. वेदान्तसारः, लदानन्द, ओरियन्टल एजेन्सी, पूना सं० 1929 तथा कलकत्ता संस्करण।
21. सिद्धान्तचिन्तुः, अय्युत गृन्थाला, काशी।
22. तन्त्रसिद्धान्तसंस्करणः, श्रीचिन्मत्तामिश्राला, चौबम्बा संस्कृत तीरीज, वाराणसी।

23. अक्षरमिश्रपुष्पः, चौधम्बा संस्कृत तीरीज, वाराणसी,
सं० 1906 वि०
24. पुष्पकलाभासङ्गः, प्रभाकराचार्यकृत, निर्णयानगर प्रेस, बनारस ।
25. स्वाध्यायमंजरी, मन्त्रीधन, चौधम्बा सं० सं०, वाराणसी ।
26. प्रमाणन्यासतत्त्वानुक्तः, श्रीवारिदेवसूरिकृत, विजयपुरीधर्मपुरि
ग्रन्थालया, उज्जैन ।
27. तद्वर्त्मिकाचतारद्वय, डा० श्रीताम्रेश्वर, बनारस, बनारस ।
28. वेदान्तपरिभाषा, धर्मराजधर्मपुरि, कलकत्ता विश्व-
विद्यालय, कलकत्ता ।
29. विवेकसूक्तमणिः, गीताप्रेस, गोरखपुर ।
30. सुकलाचम्पू, चौधम्बा संस्कृत तीरीज, वाराणसी ।
31. ब्रह्मसूत्रम्, डा० डा० चौधम्बा बुक डिपो, बनारस, प्रका सं० ।
32. वाग्वती, श्रीवाचस्पतिकृत, चौधम्बा सं० ती० आश्रित, बनारस,
सं० 1935.
33. मनुस्मृतिः, मनसुखरायजीर, कलकत्ता, प्रका सं०, सं० 1952.
34. पाणिनिसूत्रम् [अष्टाध्यायी] निर्णयानगर प्रेस, बनारस,
सं० 1929.
35. द्रव्यसंग्रहनाथा ।

॥स॥ पुराणताहित्यम्

1. श्रीमद्भागवतम्, गीताप्रेस, गोरखपुर, सप्तम संस्करण, सं० 2033.

॥2॥ श्रीधर्मताहित्यम्

1. तत्त्वार्थसूत्रम् [तत्त्वार्थाधिपञ्चसूत्रम्] उमास्वामि, राजनी पुकाराम-
जी, जोलापुर, प्रतीक संस्करण, सं० 1937.
2. धर्मप्रद, ताहित्यकण्डार, शेरठ, प्रका-संस्करण ।

3. अर्थशास्त्रसम्बन्धम् ।

4. विदुषिद्वयम् [विदुषीरचित]। भारतीय विद्या कान, बुद्ध-विहार,
वेनक ।

13] हिन्दीतन्त्रग्रन्थाः

1. भारतीय दर्शन, पं० जगदीश उपाध्याय, आर्य समाज मन्दिर,
काशी, सं० 1942.
2. दर्शन बीमांता, विवेकानन्द तन्त्रालय प्रिन्सिपल, वाराणसी ।
3. शिक्षा मनोविज्ञान, रामनाथ गुप्त, न्यू पब्लिशिंग हाउस, कानपुर ।
4. भारतीय दर्शन, डा० राधाकृष्णन्, दिल्ली, प्रथम संस्करण ।
5. बुद्धमत का आलोचनात्मक अध्ययन, डा० सुमन मेहरोजा,
आगरा विश्वविद्यालय, पी-एचडी डी० प्रोफेसर, 1975.
6. मनोविज्ञान का इतिहास, वास्तविक ।
7. सुमन साधन मार्ग, स्वामी विद्यानन्द ।

14] अंग्रेजीतन्त्रग्रन्थाः

1. Indian Philosophy, Nyaya and Vaisesika,
By Friedrich Max Muller, Calcutta.
2. Indian Philosophy, Sankhya and Yoga, By Friedrich
Max Muller, Calcutta.
3. Indian Philosophy, Vedanta, By F. Max Muller, Calcutta.
4. An Outline of Modern ~~Indian~~ Knowledge, By Dr. W. Rool.
5. Seven Psychologies, By Edna Heidreder, New York.
6. Vaisesika Philosophy, H-VI, Ed. F. W. Thomas.
7. The Central Concept of Buddhism, By Stcherbatsky.
8. Historical Introduction to Modern Psychology,
By G. Murphy, London.

9. Philosophy of Psychology, By S.C. Brown.
10. Religion in the Light of Science, By J. Demarquette.
11. Experimental Psychology, By Boring.
12. Indian Psychology, By J.N. Sinha.

[5] बंगलातन्त्रसंग्रहः

1. प्राचीन भारतीय मनोविद्या, श्री दिनेशचन्द्र भट्टाचार्य, कलकत्ता-
संस्कृत का लिंग, रित्तर्ष तीः ।

[6] बौद्धग्रन्थाः

1. अमरकोशः, बौद्धग्रन्था संस्कृत तीरीज, वाराणसी ।
2. शब्दकोश ब्रह्मविधि, बौद्धग्रन्था संस्कृत तीरीज, वाराणसी ।
3. वाचस्पत्यम् [बुद्धम् संस्कृतग्रन्थानम्] वाराणसी भट्टाचार्य,
बौद्धग्रन्था संस्कृत तीरीज, वाराणसी ।
4. इन साङ्ख्ययोगीश्वर विद्वत्, कण्ड 3, 10, शिवाजी ।

[7] विशेष [वैयर्थ्य] आदि]

1. दी जर्नल ऑफ दी अमेरिकन ओरियन्टल सोसाइटी, न्यूयार्क, अमेरिका।
2. कल्याण [पत्रिका], गीताप्रेत, गोरखपुर, 1966.
3. कल्याण [परलोक एवं पुनर्जन्मांक], गीताप्रेत, गोरखपुर, 1969.
4. कल्याण [उत्पादनांक], गीताप्रेत, गोरखपुर, 1968.

